

Вісник

**Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого**

**Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія**

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 3 (58) 2023

Харків
«Право»
2023

*Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 1 від 07.09.2023)*

Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / редкол.: О. Г. Данильян (голова) та ін. – Харків : Право, 2023. – № 3 (58). – 210 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор (*голова редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **М. П. Трєбін** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ю. Ю. Каллиновський** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **члени редколегії за спеціальністю «Філософія»:** **О. С. Александрова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **Дієго Феліпе Арбелаз-Кампілло** – доктор філософії, професор (Університет Амазонії, Колумбія); **Магда Джулісса Рохас-Багамон** – доктор філософії, доцент (Університет Сурколумбіани, Колумбія); **Алекс Веліз Бургос** – доктор філософії (Університет Лос-Лагоса, Чилі); **Б. Б. Буяк** – доктор філософських наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, Україна); **Мліта Венажиндене** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **В. І. Доданова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **І. І. Коваленко** – кандидат філософських наук, доцент (*відповідальний секретар*), НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. В. Куцепал** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Хуан Гільєрмо Мансілла-Сепульведа** – доктор філософії та літератури (Католицький університет Темуко, Чилі); **Бьярн Мелкевік** – доктор права, професор (Університет Лавалля, Канада); **О. С. Поліщук** – доктор філософських наук, професор (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Україна); **Едуардо Р. Сагієр** – доктор філософії (незалежний дослідник, Аргентина); **Вілла Тамулісне** – доктор філософії, доцент (Вільнюський технічний університет ім. Гедімінаса, Литва); **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **члени редколегії за спеціальністю «Політологія»:** **Хорхе Ісус Вілламіл Еспіноса** – доктор політичних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Джордан Ганс-Морзе** – доктор наук у галузі політології, доцент (Університет Нортвестерн, США); **Аркадіш Жуковський** – габілітований доктор у галузі політології (Інститут політичних наук, Вармінсько-Мазурський університет, Польща); **В. В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор (Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна); **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Україна); **Ягіл Леві** – доктор наук у галузі політології, професор (Відкритий університет, Ізраїль); **Джейсон Ройс Ліндсі** – доктор наук у галузі політології, професор (Державний університет Сант Клауда, США); **Люціан Люстін** – доктор наук у галузі політології (Астонський університет, Велика Британія); **І. В. Мащинна** – кандидат політичних наук, доцент (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Т. Л. Нагорняк** – доктор політичних наук, професор (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Рейбер Парра** – доктор суспільних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Ніколай Петро** – доктор наук у галузі політології, професор (Род-Айлендський університет, США); **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України); **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Україна); **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор (Воєнно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка, Україна); **Октаві Ф. Танрісієр** – доктор наук у галузі політології, професор (Близькосхідний технічний університет, Туреччина); **О. В. Шевчук** – доктор політичних наук, професор (Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, Україна); **Штефан де Шпігелєйр** – доктор наук у галузі політології, головний науковий співробітник (Гаазький центр стратегічних досліджень, Нідерланди); **члени редколегії за спеціальністю «Соціологія»:** **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна); **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ентоні Гарі Дворкін** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет Х'юстона, США); **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Маріанна Ключко** – доктор наук у галузі соціології, професор (Державний університет Огайо, США); **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця, Україна); **Мішель Маффесолі** – габілітований доктор у галузі соціології, професор (Університет Сорбонна, Франція); **В. В. Меньшиков** – доктор соціологічних наук, професор (Даугавпілський університет, Латвія); **К. Т. Михайлова** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна); **О. Ю. Панфілов** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. Л. Погрібіна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. І. Подшивалкіна** – доктор соціологічних наук, професор (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна); **О. А. Філіппова** – кандидат соціологічних наук, доцент (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна); **Хабібул Хак Хондкер** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет ім. шейха Засда, ОАЕ)

Збірник наукових праць «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого».

Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія зареєстрований як наукове фахове видання, категорія «Б» (наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 № 886).

Збірник наукових праць зареєстровано та проіндексовано у Google Scholar і таких міжнародних наукометричних баз: Index Copernicus International (Польща), Academic Research Index (Японія), Information Matrix for the Analysis of Journals (Іспанія), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралія), International Innovative Journal Impact Factor (Індія), Cosmos Impact Factor (Німеччина), Bielefeld Academic Search Engine (Німеччина), а також баз даних «Наукова періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Адреса редакції: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Пушкінська, 77,

Харків, 61024, Україна. Тел.: 704-92-38, 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; сайт: http://fil.nlu.edu.ua

The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University (the protocol No. № 1 of 07.09.2023)

The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology : The collection of scientific papers / Editorial board: O. Danilyan (Ed.-in-Ch.), et al. – Kharkiv : Pravo, Pravo, 2023. – Issue No. 3 (58). – 210 p.

Founder – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU), Ukraine

EDITORIAL BOARD:

Oleg Danilyan – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Editor-in-Chief*, YMNLU); **Mykhailo Trebin** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Olexander Dzoban** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Yuriy Kalinovsky** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Editorial Board members majoring in philosophy**: **Olena Aleksandrova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Diego Felipe Arbeláez-Campillo** – Doctor of Philosophy, Prof. (University of the Amazon, Colombia); **Magda Julissa Rojas-Bahamón** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Surcolombian University, Colombia); **Alex Véliz Burgos** – Doctor of Philosophy (University of Los Lagos, Chile); **Bogdan Buyak** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ukraine); **Milita Vienažindienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Jolita Greblikaite** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Vira Dodonova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Inna Kovalenko** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (*Managing Editor*, YMNLU); **Svitlana Kutsepai** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Juan Guillermo Mansilla-Sepulveda** – Doctor of Philosophy and Literature (Temuco Catholic University, Chile); **Bjarne Melkevik** – Doctor of Law, Prof. (Laval University, Canada); **Olexander Polishchuk** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Khmelytsky Humanitarian and Pedagogical Academy, Ukraine); **Eduardo R. Saguier** – Doctor of Philosophy (CONICET, Argentina); **Vilma Tamulienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Gediminas Vilnius Technical University, Lithuania); **Olena Yurkevych** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Editorial Board members majoring in political science**: **Jorge Jesus Villasmil Espinoza** – Doctor of Political Science, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Jordan Gans-Morse** – Ph.D. in Political Science, Associate Prof. (Northwestern University, USA); **Arkadiusz Żukowski** – Dr. Habil. (Political Science), Full Professor (University of Warmia and Mazury, Poland); **Vitalii Kryvoshein** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine); **Halyna Kuts** – Doctor of Political Sciences, Prof. (H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine); **Yagil Levy** – Ph.D. in Political Science, Full Prof. (Open University of Israel, Israel); **Jason Royce Lindsey** – Ph.D. in Political Science, Prof. (St. Cloud State University, USA); **Lucian Leustean** – Ph.D. in Political Science (Aston University, United Kingdom); **Iryna Matsyshyna** – Ph.D. in Political Sciences, Associate Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Tetiana Nahorniak** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Reyber Parra** – Doctor of Humanities, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Nicolai Petro** – Ph.D. in Political Science, Prof. (University of Rhode Island, USA); **Ihor Polishchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Serhii Rymarenko** – Doctor of Political Sciences, Prof. (I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine); **Oleksandr Romaniuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Volodymyr Smolianiuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Yevheniy Bereznyak Military Diplomatic Academy, Ukraine); **Oktay F. Tanrisever** – Ph.D. in Political Science, Prof. (Middle East Technical University, Turkey); **Oleksandr Shevchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Petro Mohyla Black Sea State University, Ukraine); **Stephan De Spiegeleire** – Ph.D. in Political Science, principal scientist (The Hague Centre for Strategic Studies, Netherlands); **Editorial Board members majoring in sociology**: **Eduard Afonin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine); **Liudmyla Herasina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Anthony Gary Dworkin** – Ph.D. in Sociology, Prof. (University of Houston, USA); **Halyna Klimova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Marianna Klochko** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Ohio State University, USA); **Nadiia Lysytsia** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Semen Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Michel Maffesoli** – Dr. Habil. (Sociological Sciences), Prof. (Sorbonne, France); **Vladimirs Mensikovs** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Daugavpils University, Latvia); **Kateryna Mykhailova** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy», Ukraine); **Oleksandr Panfilov** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Viktoriia Pohribna** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Valentyna Podshyvalkina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine); **Olha Filippova** – Ph.D. in Sociological Sciences, Associate Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine); **Habibul Haque Khondker** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Zayed University, Abu Dhabi, UAE).

Collection of scientific papers «“The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University”. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology» is registered as a scientific professional publication, category «B» (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 02.07.2020 No. 886).

The collection of scientific papers is registered and indexed in Google Scholar, the international scientometric databases: Index Copernicus International (Poland), Academic Research Index (Japan), Information Matrix for the Analysis of Journals (Spain), EBSCO Publisher (USA), WorldCat (USA), Scientific Indexing Services (USA), Science Impact Factor (Australia), International Innovative Journal Impact Factor (India), Cosmos Impact Factor (Germany), Bielefeld Academic Search Engine (Germany) as well as databases «Scientific Periodicals of Ukraine» and «Bibliometrics of Ukrainian Science» of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine et al.

Address of the editorial team: Yaroslav Mudryi National Law University, 77, Pushkinska St., Kharkiv, 61024, Ukraine.
Tel.: (057) 704-92-38, (057) 704-92-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net; website: http://fil.nlu.edu.ua

ЗМІСТ

Філософія

<i>ДАНИЛЬЯН О. Г., ДЗЬОБАНЬ О. П.</i> Права і свободи людини: інформаційний вимір	6
<i>КАЛИНОВСЬКИЙ Ю. Ю., ЖДАНЕНКО С. Б.</i> Роль цивілізаційно-ціннісних наративів у глобальному інформаційному протиборстві	23
<i>МЕЛЯКОВА Ю. В., КОВАЛЕНКО І. І., КАЛЬНИЦЬКИЙ Е. А.</i> Досвід збитку свідка та суд як простір співпричетності	38
<i>ТРИНЯК М. В., РУДЕНКО С. О.</i> Феномен множинної ідентичності в контексті парадигмального повороту від інструментальної до комунікативної раціональності	58
<i>ЛУГОВА М. С.</i> Філософське розуміння феномена дитинства у творчості Г. С. Сковороди	73
<i>АРЕФ'ЄВА А. Ю.</i> Синтез мистецтв у творах Павла Флоренського як засада дескрипції сценічного синтезу в культурі ХХ століття	84
<i>КОРОСТИЛЬОВ Г. Л.</i> Генеza принципів управління військовою справою в домодерний період: філософсько-компаративістський аналіз	92

Політологія

<i>ПОЛИЩУК І. О., ПАНКОВ В. В.</i> Геополітичне позиціонування України в контексті розвитку сучасних міжнародних відносин	108
<i>ГАЙДАНКА Є. І.</i> «Якість» демократії в Польщі в оцінці емпіричних моніторингів	117
<i>ДРАНЧУК І. М.</i> Політичні цінності як аксіологічні засади функціонування суспільства й держави	129
<i>СОЛОВ'ЙОВА Е. Е.</i> Світові центри сили в Центральній Азії та їх вплив на зовнішню стратегію Туреччини в регіоні	138
<i>ФЕДОТЕНКО К. А.</i> «Інформаційна війна» та «інформаційний фронт»: наукове осмислення понять	157

Соціологія

<i>ПОГРІБНА В. Л., ПІДКУРКОВА І. В.</i> Дистанційна освіта в умовах системної кризи: нові виклики та нові можливості	171
<i>ТОПАЛОВА С. О.</i> Медіаграмотність для громадянської компетентності: позитивний досвід Ізраїлю	188
НАШІ АВТОРИ	200
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	202
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ «“ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО”. СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»	203

CONTENTS

Philosophy

<i>DANILYAN O. G., DZOBAN O. P.</i> Human rights and freedoms: informational dimension.....	6
<i>KALYNOVSKIY YU. YU., ZHDANENKO S. B.</i> The role of civilization-value narratives in global information warfare.....	23
<i>MELIAKOVA Y. V., KOVALENKO I. I., KALNYTSKIY E. A.</i> Witness damage experience and court as a space of complicity.....	38
<i>TRYNYAK M. V., RUDENKO S. O.</i> The phenomenon of multiple identities in the context of a paradigm turn from instrumental to communicative rationality.....	58
<i>LUHOVA M. S.</i> Philosophical description of the phenomenon of the childhood in the work of H. S. Skovoroda.....	73
<i>AREFIEVA A. YU.</i> The synthesis of the arts in the works of Paul Florensky as the basis of the description of stage synthesis in the culture of the 20th century.....	84
<i>KOROSTYLOV H. L.</i> Genesis of the military management principles in the pre-modern period: philosophical-comparative analysis.....	92

Political Science

<i>POLISHCHUK I. O., PANKOV V. V.</i> Geopolitical position of Ukraine in the context of the development of modern international relations.....	108
<i>HAYDANKA Y. I.</i> «Quality» of polish democracy in empirical monitoring.....	117
<i>DRANCHUK I. M.</i> Political values as axiological basis of the functioning of society and the state.....	129
<i>SOLOVIOVA E. E.</i> World power centers in Central Asia and their influence on Turkey's foreign strategy in the region.....	138
<i>FEDOTENKO K. A.</i> A phenomenological study of the relationship between the categories «information war» and «information front».....	157

Sociology

<i>POHRIBNA V. L., PIDKURKOVA I. V.</i> Distance education in the conditions of systemic crisis: new challenges and new opportunities.....	171
<i>TOPALOVA S. O.</i> Media literacy for civil competence: the positive experience of Israel.....	188
OUR AUTHORS.....	200
AUTHOR INDEX.....	202
REQUIREMENTS TO REGISTRATION OF ARTICLES IN THE COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS «“THE BULLETIN OF YAROSLAV MUDRYI NATIONAL LAW UNIVERSITY”. SERIES: PHILOSOPHY, PHILOSOPHY OF LAW, POLITOLOGY, SOCIOLOGY».....	203

ФІЛОСОФІЯ

УДК 316.4

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.58.285628>

Данильян Олег Геннадійович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

e-mail: odana@i.ua

ORCID ID: 0000-0001-5308-4664

Дзьобань Олександр Петрович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

e-mail: a_dzeban@ukr.net

ORCID ID: 0000-0002-2075-7508

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВИМІР

У статті доведено що інформація, свобода, справедливість та право перебувають у тісному діалектичному взаємозв'язку. Обґрунтовується, що в процесі реалізації свободи людина невідворотно робить вибір між можливими діями, причому базує його на раніше отриманій інформації. Робиться висновок, що інформаційна свобода стосується загалом усієї інформаційно-комунікаційної сфери й не вичерпує свого змісту у свободі слова та праві на інформацію, а містить й багато інших аспектів.

***Ключові слова:** інформаційні права, інформаційна свобода, інформація, право, свобода.*

Постановка проблеми. В основі сучасного суспільства знаходяться інформаційні та комунікаційні технології, які не можуть існувати окремо від інших суспільних відносин і перебувають у постійній взаємодії з ними. Права і свободи людини відносяться й до сфери інформаційних відносин, безпосередньо пов'язаних з явищем демократизації суспільства, що передбачає підвищення ролі інформації.

Гарантії прав і свобод людини в інформаційній сфері, як вказувалося в наших попередніх публікаціях [1–3], належать до найважливіших принципів

формування правової держави та громадянського суспільства. Ці права включені й до дієвого механізму державного управління в демократичному суспільстві. Вони стосуються фундаментальних відносин громадян зі своїм урядом: здатності громадян критикувати уряд, здатності жити відповідно до їхніх систем переконань та їх здатності шукати притулок від репресивних урядових дій.

Свобода є чи не найбільш значущою з людських цінностей та досягнень; за неї протягом тисячоліть йшла запекла боротьба. Слово «свобода» має надзвичайно велику кількість значень. Дехто називає свободою легку можливість скинути того, хто користується тиранічною владою; інші – право обирати того, кому вони мають підкорятися; треті – право носити зброю та вчиняти насильство тощо. Тому, на перший погляд, про свободу складається враження як про своєрідний шматок будівельного матеріалу, отримавши який можна зробити будь-яку фігуру, образ відповідно до сучасних велінь душі чи уявлень. Насправді, свобода виникає й затверджується у світі в дещо незримому, але чітко означеному вигляді права: у формі правопорядку, відповідальності, дозволів та заборон, правопорушень.

У природному стані людина є вільною істотою, вона спочатку має свободу поведінки, має свободу вибору, навіть по відношенню до власного життя, оскільки може обирати між життям і смертю. Тобто свобода властива людині в рамках людського існування. Але людина «розумна у собі», – як писав Георг Гегель, – «повинна створенням самої себе вийти за свої межі, водночас, досягти поглиблення всередину себе, щоб стати розумною і для себе» [4, с. 77]. Тоді людське життя набуває сенсу, інакше – навіщо людині свобода вибору.

Саме інформаційні права та свободи є умовою нівелювання деструктивних впливів агресивних зовнішніх наративів і набуття сенсу життя в умовах соціальної нестабільності. У контексті цього І. Коваленко зі співавторами слушно наголошують на важливості через забезпечення реальних інформаційних прав і свобод реабілітації політичної уяви, виробленні позитивної раціональної прагматики, здатної, зокрема, здолати змовницькі наративи, що особливо актуалізуються у кризові періоди й загрожують небезпечними соціальними наслідками [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні західні дослідники проблеми свободи слова схиляються до того, що ця проблема в Європі перегукується з творчістю Спінози, який систематично обговорював свободу думки й свободу слова. За його словами, свобода слова є природним правом кожної людини та не може бути передана нікому. Свобода слова не тільки може бути надана без шкоди для благочестя та миру, але також не може бути скасована, якщо також не знищено благочестя та мир [6, р. 23–28].

Значення збалансованості права на інформацію, свободи вираження поглядів, захисту конфіденційності та особистих даних у сучасному суспільстві

посилюється динамічною та зростаючою масовістю, такою як Інтернет, а також новою парадигмою, до якої включено свобода вираження поглядів та права на інформацію [7]. У сучасних дискусіях про права і свободи людини в інформаційній сфері зазвичай використовується термін «свобода інформації», або як взаємозамінний, або такий, що перебуває в особливих відносинах з правом на інформацію. Так, наприклад, І. Забара підкреслює, що сьогодні такі види інформаційної діяльності, як пошук, одержання й поширення інформації, «продовжують відігравати важливу роль у реалізації права на вільне вираження свого погляду в новітніх умовах широкомасштабного використання інформаційно-комунікаційних технологій та, окрім того, сприяють формуванню нових поглядів, підходів і концепцій. І якщо свобода поширення інформації пов'язується в умовах глобального інформаційного суспільства із подальшим розвитком таких категорій, як «свобода слова», «свобода преси», а також з «правом на вільне вираження свого погляду», то свобода шукати та свобода одержувати інформацію пов'язуються із становленням і розвитком у міжнародному праві нової концепції – концепції права на інформацію [8, с. 40].

І. Стаднік та Н. Максюта пов'язують поняття «свобода інформації» з поняттями «свобода слова» і «правопорядок» і зазначають, що «зміст свободи слова полягає в можливостях людини свідомо та самостійно висловлювати власну думку стосовно істини, а також збирати, зберігати, використовувати та поширювати в будь-який спосіб інформацію. По-друге, свобода слова є відносною, що зумовлює можливість її обмеження, допустимість / недопустимість якого повинна визначатися у справедливій нормативній системі, яка забезпечує узгодження індивідуальної волі із правовим порядком у суспільстві [9, с. 46].

Д. Іванченко, аналізуючи з позицій державно-правового управління проблему прав і свобод у сфері комунікацій, зазначає, що «необхідно брати до уваги той очевидний факт, що динаміка розвитку комунікаційних відносин часто є випереджальною за управлінські можливості державного апарату, тому як альтернативу жорсткому державному регулюванню діяльності засобів масової комунікації слід розробити концепцію державної комунікативної політики на основі ідеї свободи слова та доступу до інформації як ефективного використання потенціалу двох взаємопов'язаних систем – держави та інституту медіа» [10, с. 42].

І. Коломієць наголошує на загально визнаному положенні, що право на свободу думки та слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань у демократичному суспільстві виступає одним із фундаментальних прав. Разом з тим, авторка зазначає й обґрунтовує тезу, що користування відповідними правами щодо поширення інформації накладає особливі обов'язки й особли-

ву відповідальність, тим більше в умовах військової агресії, а в умовах воєнного стану, уведеного у зв'язку з повномасштабною російською агресією в Україні, актуалізується питання правових підстав часткового обмеження гарантованих Конституцією України й міжнародними актами, які є частиною національного законодавства, прав і свобод людини [11].

Деякі сучасні дослідники (наприклад, Б. Лейтер та Г. Паренс) виступають за перегляд «свободи слова» як «свободи дій», зводячи її забезпечення до регулювання відносин з метою мінімізації шкоди, заподіяної основним суспільним цінностям [12; 13].

Проблема прав і свобод людини, зокрема інформаційних, та особливості їх практичної реалізації під час воєнного стану досліджується й вітчизняними дослідниками в царині цивільних процесуальних правовідносин і судоустрою (праці К. Гусарова, О. Попова та інших) [14; 15]. Зокрема, К. Гусаров зазначає, що «мілітаризація країни-агресора, спрямована на встановлення домінування над політичними режимами інших країн, змушує здійснювати кроки з адаптації до умов військового стану законодавства різних галузей права» [14, с. 1138] й інформаційні права і свободи тут набувають особливої ролі й статусу.

Підсумовуючи наведені вище точки зору на проблему інформаційних прав і свобод, варто навести точку зору О. Тихомирова, який зазначає, що «інформаційні права необхідно розглядати в різних ракурсах у спектрі варіативності сприйняття прав людини, зокрема як зумовлених базовими потребами та інтересами можливостей, соціальних благ, елементарних необхідних умов людського буття, що вже створює підстави для їх своєрідного філософського розмежування. ... Класифікаційний аспект інформаційних прав людини зумовлюється як плюралізмом розуміння самих прав людини та, відповідно, їх видовим розмаїттям, так і варіаціями сприйняття власне інформаційних прав людини як нового утворення, зокрема в системах: прав людини, соціальних цінностей і благ, правових механізмів і засобів, культурних надбань. Як і права людини в цілому, інформаційні права людини теоретично можна розглядати в категоріях прав людини і прав громадянина, прав людини і основоположних свобод. ... Варто зазначити, що виокремлення згаданих категорій багатьма вченими-правниками сьогодні вважається досить умовним або відносним» [16, с. 48].

Отже, незважаючи на згадані та інші наявні наукові твори з даної проблематики, філософському аналізу проблеми інформаційних прав і свобод людини у світі не приділяється належної уваги.

Метою статті є уточнення сутності свободи користування інформацією, свободи слова та права на інформацію і співвідношення й кореляцію цих понять.

Виклад основного матеріалу. Людина не може існувати поза суспільством, але кожен індивід має певну свободу, тому необхідно знайти загальний для всіх вимір громадянської свободи, в рамках якої була б реалізована особиста свобода. Така універсальна свобода загальнолюдського значення, що віддзеркалює інтереси суспільства, фактично формується під примушенням, під впливом потреб. Вона стає середньоприпустимою свободою кожного по відношенню до кожного відповідно до спільного інтересу, на яку у своїй життєдіяльності орієнтуються індивіди, що планують реалізувати особисті інтереси в суспільстві.

Фактично громадянська свобода як універсальна збігається з необхідністю, нормами, правилами, законами. Як підкреслював свого часу Цицерон, людина, щоб бути вільною, має бути рабом законів; і тут немає альтернатив, оскільки людина не може існувати поза суспільством, бо в такому випадку вона не підозрює, що має свободу (за характером – абсолютну).

Свобода людини, форми її реалізації є актуальними питаннями з моменту виникнення людства. Але сама свобода неможлива без інформації, оскільки інформація є основою вибору, а можливість здійснення вибору – це сутність свободи.

Тісний взаємозв'язок інформації, свободи, справедливості та права помічено давно, не випадково ще у VIII ст. до н. е. існували норми, які регулювали інформаційну діяльність людини. Надалі у зв'язку із розвитком суспільних відносин, технічним прогресом відбувався інтенсивний розвиток сфери інформаційної діяльності людини. Утворилася група інформаційних прав, виникли засоби масової інформації, процеси інформування міцно ввійшли в регульований державою прошарок суспільних відносин. Техногенний розвиток викликав унаслідок утворення нового типу суспільства – інформаційного виникнення нової галузі права – інформаційного права, що в сукупності спричинило виділення особливого виду свободи людини – інформаційної свободи [17].

Наявність свободи у світі є однією з обов'язкових ознак людського буття. Свободу як базове поняття можна розчленувати на декілька складових: абсолютна свобода, свобода людини і її підвиди, наприклад: інформаційна свобода, свобода творчості, свобода думки тощо. Зокрема, ще Ш. Л. Монтеск'є розрізняв такі види свободи: «Свобода філософська полягає в безперешкодному прояві нашої волі, або, принаймні (за загальним змістом усіх філософських систем), у нашому переконанні, що ми її виявляємо безперешкодно. Свобода політична полягає в нашій безпеці або, принаймні, у нашій упевненості, що ми в безпеці» [18, с. 122].

У процесі реалізації свободи людина робить вибір, вибирає між можливими діями, причому засновує цей вибір на раніше отриманій інформації. Необхідність вибору між абсолютними вимогами є невідвратною характеристикою

кою стану людини. Змістом вибору є численні та різноманітні прагнення, що суперечать один одному в тому, яке з бажань доцільно вибрати та реалізувати в даний момент. Кожен вибір передбачає свободу дії, тобто здатність робити те, що ми обираємо. Але навіть там, де є право вибору і свобода дії, поряд з почуттям свободи з'являється й відчуття несвободи. Оскільки людина, яка здійснює вибір, прагне не лише до виконання бажань і задоволення потреб, що вступають одне з одним у конфлікт, то неможливість зробити це одночасно суб'єктивно відчувається нею як порушення її свободи. Вільний вибір завжди має певні межі, і особистість, вільно приймаючи рішення, все ж певною мірою є обмеженою. Важливе значення для вибору мають знання можливостей, що обираються.

Інформаційна свобода має низку характерних ознак [1; 2; 19–21]. По-перше, однією з незамінних функцій інформаційної свободи є побудова самосвідомості людини як основного компонента її свободи. Людина усвідомлює та спрямовує свою діяльність, усвідомлює себе як її джерело, впливає на об'єкт та протистоїть йому. Свідоме протиставлення робить людину суб'єктом, який має своє особистісне, неповторне «Я». На основі процесів взаємодії та спілкування людина набуває та розвиває самосвідомість, керуючись якою сприймає установки спільноти, керує своєю поведінкою, оцінює саму себе та осіб, які перебувають з нею в контакті.

По-друге, в інформаційній свободі обов'язковою є така ознака, як наявність безлічі джерел інформації. Це означає, що для користування інформаційною свободою людина повинна мати доступ до кількох виробників, розповсюджувачів інформації, від яких вона може отримати різноманітну інформацію, узагальнивши яку зробить вибір на користь певних дій, таким чином реалізуючи свою свободу.

По-третє, здатність людини надалі передавати інформацію також характеризує інформаційну свободу. Людина повинна мати можливість передати інформацію будь-яким суб'єктам, у той же час, при передачі та отриманні інформації слід виходити з того, що у суб'єктів-джерел інформації або в суб'єктів-приймачів інформації також існують певні свободи й людина не повинна порушувати ці свободи.

По-четверте, специфіка інформаційної свободи полягає в тому, що значну частину суспільних відносин може бути відображено в юридичних нормах. Урегулювання процесів інформування між людиною та державою, між людиною та громадською організацією цілком можливе, але набагато складніше поставити під контроль інформаційні процеси при повсякденному спілкуванні, наприклад, під час обміну інформацією про сімейні справи, на дружніх зустрічах тощо. Право може встановити загальні принципи діяльності кожної людини, але конкретизувати застосування цих принципів у кожній ситуації

неможливо. Тут кожна людина має будувати свою діяльність на загальних засадах права, свободи, моралі, звичаїв. Державі складно втручатися в цю сферу життя, оскільки будь-які судження представників державної влади, побудовані на досить розпливчастих формулюваннях права, можуть порушити свободу людини.

По-п'яте, інформаційна свобода повинна знаходити своє вираження в інформаційних правах, але не меншою мірою інформаційна свобода має бути виражена в моралі, звичаях, що діють у суспільстві. У даному випадку мораль постає як регулятор поведінки людей, причому такий регулятор, який вимагає наявності публічної влади. Мораль постає як критерій ціннісного бачення світу і є засобом гармонізації ставлення суспільства до особистості. Будучи одним з аспектів усвідомлення людьми своїх суспільних відносин, мораль відноситься й до свідомості, і до дійсності.

Особлива значущість інформаційної свободи полягає в її органічному взаємозв'язку з природним правом. Інформаційна свобода дає людині низку можливостей, продиктованих природним станом людини – станом свободи. Ці можливості, які залежать від волі держави, є похідними не від держави, а від самої природи людини. Держава не може дарувати можливість реалізації інформаційної свободи, як і не може її позбавляти: вона зобов'язана за допомогою правових норм створити умови, за яких людина зможе реалізувати належну їй інформаційну свободу.

Виняткову роль в інформаційній свободі займають інформаційні права людини, які, у свою чергу, є частиною загального поняття права.

Установлюючи взаємозалежність належної та можливої поведінки, єдність та рівність взаємних прав та обов'язків, право постає як позитивне буття свободи, що містить самоврядність, свавілля, придушення особистості, окреслюючи межі свободи [22].

Право є засобом, який за допомогою спеціальних правових методів дає змогу реалізувати інформаційну свободу людини. Будучи породженням і результатом природного розвитку всього суспільства, право має враховувати інтереси і всього суспільства, й індивіда. Право дає людині низку можливостей, скориставшись якими вона зможе реалізувати властиву їй інформаційну свободу.

Інформаційні права не можна виділити в якусь певну групу, оскільки вони використовуються людиною у всіх сферах життя, на різних її етапах, що підкреслює значущість інформаційних прав, їхнє значне місце в житті кожної людини.

Крім прав, які безпосередньо реалізують інформаційну свободу, існують «суміжні права», під якими розуміється ціла група прав, що сприяють утіленню цілої низки прав і свобод, зокрема інформаційної свободи людини, інфор-

маційних прав. Це – право на петицію, на звернення до органів державної влади, на свободу засобів масової інформації, на отримання інформації про екологічну обстановку тощо. Інформаційні права не дублюють їх і співвідносяться як загальне окремих. Отже, інформаційні права регулюють інформаційні процеси у сферах, які не врегульовані іншими правами, що регламентують інформацію. Інформаційні права, органічно входячи до структури інших прав і свобод, упорядковують інформаційні процеси. Оскільки інформаційна свобода зумовлює сукупність певних можливостей природного права, інформаційних прав, то саме з позицій інформаційної свободи слід вивчати й тлумачити інформаційні права людини, вести мову про інформаційну свободу в сучасному суспільстві.

Реалізація інформаційної свободи в суспільстві є одним із найважливіших завдань. При її реалізації людина отримує інформацію про різні об'єкти матеріального й ідеального світу, а також здійснює обмін інформацією з різними об'єктами, створює нову інформацію. Отримання інформації про об'єкти і її передача відбуваються у взаємодії з інформаційними носіями, які можуть мати у своєму розпорядженні як інформацію про одиничний об'єкт, так і акумулювати інформацію про безліч об'єктів, перетворювати її.

Обмеження інформаційної свободи людини передбачено на міжнародному рівні в Загальній декларації прав людини, де в статті 29 зазначається [23]:

1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи.

2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

3. Здійснення цих прав і свобод ні в якому разі не повинно суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Таким чином, інформаційна свобода людини існує до певної межі, після подолання якої людина своїми діями починає порушувати права та свободи інших людей. Найскладніша проблема, що стоїть перед суспільством, – це визначення тієї межі, в рамках якої людина може скористатися своєю свободою.

Обмеження інформаційної свободи встановлені, зокрема, і в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (стаття 19): «Кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів. Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір» [24]. У цій же статті підкрес-

люється, що користування зазначеними правами «накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Отже, воно може бути пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними: а) для поважання прав і репутації інших осіб; б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення» [24].

Європейська Конвенція про захист прав людини й основоположних свобод, у свою чергу, передбачає обмеження інформаційної свободи людини (стаття 10): «Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду» [25].

У багатьох країнах, особливо в тих, які мають тоталітарне минуле, на передній план висуваються способи захисту інформаційної свободи не стільки за допомогою держави, скільки швидше від держави. При цьому контроль над діяльністю держави має здійснюватися за допомогою наддержавних органів, незалежних від волі держави в цілому, від її економіки, політичної обстановки.

Оскільки концептуальна основа права на інформацію перебуває в даний час у стадії активної розробки й становлення, жодних загальноновизнаних підходів до визначення його сутності немає. Проте, як зазначалося в наших попередніх публікаціях, значна увага приділяється співвідношенню права на інформацію з іншими інформаційними правами і свободами громадян [26–28]. Саме цим багато в чому визначається також вибір термінології у визначенні даного поняття. Тому звернемося до взаємозв'язку права на інформацію зі спорідненими поняттями, щоб належним чином визначити досліджуваний феномен.

Насамперед цікавим є співвідношення права на інформацію зі свободою слова, яка є свого роду провісником першого. Історично право на інформацію «виростає» із свободи слова. Більше того, у багатьох країнах у сформованих конституційних нормах про свободу слова виділяють відносно нове право на інформацію, хоча на момент створення конституційного базису про це мова не велась. І взагалі, і це цілком зрозуміло, правове регулювання інформаційних прав і свободи в різних країнах характеризується певними особливостями.

На цій підставі поширеною є позиція, що свобода слова поглинає право на інформацію. Щодо включення права на інформацію до складу свободи слова та друку виникають серйозні заперечення, оскільки це призводить до збіднення його змісту. Отримання інформації – це лише один елемент вузького права доступу до інформації, тоді як декларація про інформацію поглинає свободу слова та друку, регулюючи переважно поширення інформації.

Право на інформацію, на нашу думку, не тільки не поглинається свободою слова, не є одним із її елементів, але й перебуває в певному протиріччі з нею. Воно передбачає, передусім, право на об'єктивну інформацію про те, що відбувається в житті, тоді як свобода слова націлена на вільну циркуляцію оціночної інформації, думок і позицій окремих суб'єктів.

Іншим важливим критерієм відмежування права на інформацію від свободи слова є ефективний доступ до джерел інформації. Останній є несуттєвим для реалізації свободи слова й обміну думками щодо суспільних справ, тоді як право на інформацію буде суттєво порушено за відсутності можливості отримувати відомості значущого характеру для будь-якого члена соціуму. Крім того, право на інформацію та свободу слова виконує різні функції в суспільстві. Якщо свобода слова забезпечує вільне обговорення суспільних справ, то за допомогою права на інформацію громадянське суспільство взаємодіє з державою, залучає нові порції інформації в публічних дебатах, що протікають, і дисциплінує суб'єкти влади.

Право людини на інформацію закріплює найзагальніші соціальні можливості в розпорядженні інформацією. Воно виявляє свою суть, насамперед, у зв'язку зі свободою, загальною властивістю прав людини, є мірою та змістом свободи, а свобода є суттю прав. У правах людини свобода знаходить свій вимір та свій зміст. Відповідно, ефективний механізм реалізації права на інформацію безпосередньо забезпечує інформаційну свободу громадян. У принципі, права та свободи людини розуміються як обмеження державної влади, а масштаб свободи визначається ступенем автономії особистості. Межі свободи є значно ширшими, ніж межі прав людини.

Уся система інформаційних прав і свобод громадян акумулюється в понятті «свобода інформації», що включає свободу слова й вираження думок, свободу друку та засобів масової інформації, права шукати, отримувати, виробляти, зберігати, поширювати й передавати інформацію. Вона також може включати право громадян на публічну відповідь і спростування недостовірної інформації, захист джерел інформації, заборону цензури, інші права громадян в інформаційній сфері.

Як правовий інститут свобода інформації є сукупністю юридичних норм, які регулюють суспільні відносини, що виражають гарантовані можливості застосування особистістю своїх сил у різних сферах життя шляхом участі

в інформаційних процесах, а також задоволення її матеріальних і духовних потреб. Свобода передбачає виборчу активність особистості, її цілеспрямовану діяльність у об'єктивних політичних, економічних та правових умовах. Свобода інформації сприяє самореалізації людини, повному розвитку її задатків і здібностей, реалізації потреб. Відмінні риси свободи інформації – це вільне розпорядження інформацією, невтручання у сферу індивідуальної інформаційної життєдіяльності людини, яка лежить поза обов'язками перед суспільством і державою. Державне втручання у сферу духовної життєдіяльності людини має бути обмеженим, оскільки ця сфера є сукупністю проявів розуму, почуття й волі. Тому такими важливими є надійні гарантії захисту від держави та посадових осіб, які перешкоджають здійсненню громадянами їхньої інформаційної свободи. Ще раз підкреслимо, що свобода слова та свобода інформації як основне право забезпечують захист від довільного втручання держави в найважливіші сфери життєдіяльності людини [1, 29–30].

Критично оцінюючи наведені вище результати дослідження, наголосимо, що цифрове століття стає залежним від кіберпростору і ця залежність впливає на свободу людини взагалі й інформаційну свободу зокрема. Свобода вибору особливо обмежена нашою інформацією, а точніше – наявною інформацією, виходячи з якої здійснюється вибір.

З розвитком інтернету й електронного бізнесу в епоху хмарних обчислень комерціалізація особистої інформації стає неминучою, тому захист традиційного права на недоторканність приватного життя та особистої інформації у сучасних умовах особливо актуалізується.

Вважаємо за необхідне особливо наголосити, що інформаційна свобода людини не є абсолютною. Право кожної держави, прийнята у суспільстві система цінностей передбачають свої методи обмеження інформаційної свободи людини.

З іншого боку, не можна однозначно встановити потенційний рівень свободи. На припустимий її ступінь впливають міжнародне та національне право, національний менталітет, рівень культури, виховання, освіти тощо.

Висновки. Через широту та багатозначність самого поняття інформації суть терміна «свобода людини» та поняття свободи інформації видаються надзвичайно всеосяжними. Справді, межі цих свобод окреслити складно. Вони відносяться до інформаційної сфери життєдіяльності суспільства в цілому й гарантують інформаційну автономію та самовизначення індивіда.

Незважаючи на відсутність чітких меж свободи інформації, її зміст є цілком конкретним і знаходить своє вираження в сумі конкретних прав та історично традиційних свобод особистості. Серед них головне місце займають, звичайно ж, традиційна свобода слова та вираження думок і право на інформацію, що перебуває у стадії становлення. У результаті аналізу співвідношен-

ня свободи інформації зі свободою слова та правом на інформацію можна зробити висновок, що право на інформацію та свободу слова є двома відокремленими елементами ширшого поняття – свободи інформації. Дане твердження ґрунтується на понятті інформації, яка представляє не лише оціночні відомості, чиясь думку чи позицію, а й інші дані фактичного характеру, об'єктивні відомості.

Свобода інформації не вичерпує свого змісту у свободі слова та праві на інформацію, а включає й іншу інформаційну правомочність громадян у суспільстві, зокрема, свободу масової інформації, цілком конкретну за своїм змістом і таку, що стосується сфери функціонування ЗМІ. Ця свобода стосується загалом усієї сфери комунікації та циркуляції інформації в суспільстві.

Свобода інформації є необхідною гарантією інформаційної безпеки особистості, суспільства й держави, тому її гарантування на законодавчому рівні має особливе значення для кожного суб'єкта забезпечення безпеки, особливо в умовах становлення й розвитку інформаційного суспільства.

Свобода інформації не зводиться до певного виду соціальної інформації. Можна припустити, що межі інформаційної свободи продовжують розширюватися з розвитком інформаційного суспільства та становленням інформаційної цивілізації. Межами свободи інформації виступають межі конкретних прав і свобод, врегульованих законодавством, що і складає зміст свободи інформації.

На особливу увагу заслуговує питання про співвідношення права на інформацію та права на доступ до інформації. Досить часто перше наполегливо замінюється іншим, тому відзначимо, що право доступу до інформації є частиною ширшого конституційного права на інформацію, включаючи, крім прав шукати й отримувати, також право передавати, виробляти і поширювати інформацію.

По суті право на доступ гарантує реалізацію широкого права на інформацію. Однак обидва вони виконують однакові соціальні функції й найчастіше виявляються термінологічно взаємозамінними. Це виправдано, оскільки критерій їхнього розмежування є дуже формальним і не визначає суттєвих відмінностей. Мабуть, доцільно запропонувати розуміти співвідношення цих понять як загальне та окреме. Право на доступ до інформації, забезпечуючи можливість ознайомлення з офіційними документами, гарантує реалізацію загального права на інформацію.

Таким чином, інформаційна свобода людини, група правових норм, що її регулюють, вимагають комплексного філософського вивчення й осмислення. У зв'язку з цим, зважаючи на надзвичайну важливість та актуальність, проблематику взаємозв'язку та взаємин інформаційних прав і свобод доцільно

вважати досить перспективною для подальших досліджень як у галузі окремих наук (правознавство, соціологія, теорія держави і права), так і на рівні філософського узагальнення. Крім того, заявлена проблематика повинна мати місце й у практичній сфері: у законотворчій діяльності (державний рівень), у діяльності органів влади місцевого рівня, під час підготовки документів міждержавного (міжнародного) рівня.

ЛІТЕРАТУРА

1. Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalinovsky Y. Y., Kalnytskyi E. A., Zhdanenko S. B. Personal information rights and freedoms within the modern society. *Informatologia*. 2018. № 51 (1-2). P. 24–33.
2. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Інформаційна свобода: деякі штрихи до усвідомлення сутності. *Стратегічна панорама*. 2016. № 2. С. 73–77.
3. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Діалектична єдність інформаційних прав та інформаційної свободи: до усвідомлення проблеми. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2017. № 1 (32). С. 5–15.
4. Гегель Г. В. Ф. Філософія права. Москва: АртЛит, 1990. 482 с.
5. Kovalenko I., Meliakova Y., Kalnytskyi E., Nesterenko K. On conspiracy thinking in the phenomenology of modern culture. *Cogito*. 2021. № 13 (3). P. 67–83.
6. Huang Q. Spinoza on Freedom of Speech and Its Limits. *Universitas-Montly review of philosophy and culture*. 2017. Vol. 44, Issue 8. P. 23–38.
7. Toscano S. Freedom of Expression, Ring to Information, Personal Data and the Internet in the view of the Inter-American System of Human Rights. *Adcaij-Advancets in distributed computing and artificial intelligence journal*. 2017. Vol. 6, Issue 1. P. 21–29.
8. Забара І. М. Свобода інформації: концептуальні підходи у міжнародному праві. *Інформація і право*. 2021. № 1. С. 35–44.
9. Стаднік І. В., Максютя Н. В. Межі свободи слова в контексті верховенства права. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 1. С. 39–50.
10. Іванченко Д. В. Забезпечення прав людини (свободи слова) у процесі вдосконалення комунікації органів влади та інформаційного суспільства. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2020. № 1. С. 36–45.
11. Коломієць І. С. Обмеження права на свободу слова та вираження поглядів в умовах воєнного стану: правові аспекти. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2022. № 3. С. 62–73.
12. Leiter V. The Case against Free Spech, *Sydney law review*. 2016. Vol. 38, Issue 4. P. 407–439.
13. Parens H. Free Spech: A Right for Good – and for Trouble-Making. *International journal of applied psychoanalytic studies*. 2016. Vol. 13, Issue 3. P. 200–212.

14. Гусаров К. В. Доцільність змін цивільного процесуального законодавства під час воєнного стану та вдосконалення захисту прав суддів. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga: «Baltija Publishing», 2022. Р. 1138–1142.
15. Гусаров К. В. Правова допомога суддям під час військових конфліктів. *Теорія і практика правознавства*. 2022. Вип. 1 (21). С. 5–15.
16. Тихомиров О. О. Класифікація інформаційних прав людини: розвиток підходів. *Інформація і право*. 2022. № 1. С. 46–53.
17. Yetkinel O., Colak M. The Effects of Transformation of Public Sphere with the Media in Academy. *Eurasia journal of mathematics science and technology education*. 2017. Vol. 13, Issue 8. P. 5009–5018.
18. Монтескьє Ш. Л. О духе законов. Москва: Мысль, 1999. 672 с.
19. Солодка О. М. Свобода інформації як основа забезпечення інформаційного суверенітету України. *Інформація і право*. 2020. №3. С. 18–25.
20. Токарська А. Як досягти досконалості в комунікації: до питань захисту прав і свобод людини в інформаційній сфері. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2020. Т. 7, № 1. С. 77–82.
21. Антіпова О. П. Ключові тенденції розвитку свободи слова в умовах інформаційного суспільства. *Вісник Національного авіаційного університету*. Серія: Філософія. Культурологія. 2019. №2. С. 117–122.
22. Zhao R., Fu B., Zhang H. Analysis of the Legal Regulation of Personal Information Commercialization in the Era of Cloud Computing. *Proceedings of the 3D International conference on applied social science research*. 2016. Vol. 105. P. 76–79.
23. Загальна Декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 23.04.2023).
24. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 25.04.2023).
25. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 25.04.2023).
26. Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalinovsky Y. Y., Zhdanenko S. B., Kalnytskyi E. A. Problems of adaptation of a man to the conditions of information society. *Media, Culture and Public Relations*. 2019. Vol. 10, № 1. P. 30–41.
27. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Право на інформацію: філософсько-правовий аспект проблеми. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. Вип. 4 (18). С. 56–64.
28. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й загальнотеоретичні засади: монографія. Харків: Майдан, 2013. 360 с.
29. Черниш Р. Ф., Осічнюк Л. І. Національні інтереси держави та можливість обмеження права на свободу слова: питання співвідношення. *Проблеми законності*. 2021. Вип. 155. С. 166–181.

30. Мануйлов Є. М., Калиновський Ю. Ю. Свобода слова як цінність демократичного державотворення: безпековий формат. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2020. № 3. С. 44–56.

REFERENCES

1. Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalinovsky, Y. Y., Kalnytskyi, EA., Zhdanenko, S. B. (2018). Personal information rights and freedoms within the modern society. *Informatologia*, 2018, 51 (1-2), 24–33.
2. Danylian, O. H., Dzoban, O. P. (2016). Informatsiina svoboda: deiaki shtrykhy do usvidomlennia sutnosti. *Stratehichna panorama – Strategic panorama*, 2, 73–77 [in Ukrainian].
3. Danylian, O. H., Dzoban, O. P. (2017). Dialektychna yednist informatsiinykh prav ta informatsiinoi svobody: do usvidomlennia problemy. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. Serii: *Filosofia – Bulletin of the National University «Law Academy of Ukraine named Yaroslav Mudryi»*. Series: *Philosophy*, 1 (32), 5–15 [in Ukrainian].
4. Hehel, H. V. F. (1990). *Fylosofiia prava*. Moskva: ArtLyt [in Russian].
5. Kovalenko, I., Meliakova, Y., Kalnytskyi, E., Nesterenko, K. (2021). On conspiracy thinking in the phenomenology of modern culture. *Cogito*, 13 (3), P. 67–83.
6. Huang, Q. (2017). Spinoza on Freedom of Speech and Its Limits. *Universitas-Montly review of philosophy and culture*, Vol. 44, Issue 8, 23–38.
7. Toscano, S. (2017). Freedom of Expression, Ring to Information, Personal Data and the Internet in the view of the Inter-American System of Human Rights. *Adcaij-Advancets in distributed computing and artifical intelligence journal*, Vol. 6, Issue 1, 21–29.
8. Zabara, I. M. (2021). Svoboda informatsii: kontseptualni pidkhydy u mizhnarodnomu pravi. *Informatsiia i pravo – Information and law*, 1, 35–44 [in Ukrainian].
9. Stadnik, I. V., Maksyuta, N. V. (2022). Mezhi svobody slova v konteksti verkhovenstva prava. *Pravnychi chasopys Donetskooho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa – Legal journal of Donetsk National University named after Vasyl Stus*, 1, 39–50 [in Ukrainian].
10. Ivanchenko, D. V. (2020). Zabezpechennia prav liudyny (svobody slova) u protsesi vdoskonalennia komunikatsii orhaniv vlady ta informatsiinoho suspilstva. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy – Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 1, 36–45 [in Ukrainian].
11. Kolomiets, I. S. (2022). Obmezhennia prava na svobodu slova ta vyrazhennia pohliadiv v umovakh voiennoho stanu: pravovi aspekty. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy – Scientific notes of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 3, 62–73 [in Ukrainian].
12. Leiter, B. (2016). The Case against Free Spech, *Sydney law review*, Vol. 38, Issue 4, 407–439.

13. Parens, H. (2016). Free Spech: A Right for Good – and for Trouble-Making. *International journal of applied psychoanalytic studies*, Vol. 13, Issue 3, 200–212.
14. Husarov, K. V. (2022). Dotsilnist zmin tsyvilnoho protsesualnoho zakonodavstva pid chas voiennoho stanu ta vdoskonalennia zakhystu prav suddiv. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph*. Riga: «Baltija Publishing», 1138–1142 [in Ukrainian].
15. Husarov, K. V. (2022). Pravova dopomoha suddiam pid chas viiskovykh konfliktiv. Teoriia i praktyka pravoznavstva – *Theory and practice of jurisprudence*, 1 (21), 5–15 [in Ukrainian].
16. Tykhomyrov, O. O. (2022). Klasyfikatsiia informatsiinykh prav liudyny: rozvytok pidkhodiv. *Informatsiia i pravo – Information and law*, 1, 46–53 [in Ukrainian].
17. Yetkinel, O., Colak, M. (2017). The Effects of Transformation of Public Sphere with the Media in Academy. *Eurasia journal of mathematics science and technology education*, Vol. 13, Issue 8, 5009–5018.
18. Monteske, Sh.L. (1999). O duhe zakonov. Moskva: Myisl [in Russian].
19. Solodka, O. M. (2020). Svoboda informatsii yak osnova zabezpechennia informatsiinoho suverenitetu Ukrainy. *Informatsiia i pravo – Information and law*, 3, 18–25 [in Ukrainian].
20. Tokarska, A. (2020). Yak dosiahty doskonalosti v komunikatsii: do pytan zakhystu prav i svobod liudyny v informatsiinii sferi. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika». Serii: Yurydychni nauky – Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Series: Legal Sciences*, Vol. 7, Issue 1, 77–82 [in Ukrainian].
21. Antipova, O. P. (2019). Kliuchovi tendentsii rozvytku svobody slova v umovakh informatsiinoho suspilstva. *Visnyk Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Series: Filosofiia. Kulturolohiia – Bulletin of the National Aviation University. Philosophy. Culturology*, 2, 117–122 [in Ukrainian].
22. Zhao, R., Fu, B., Zhang, H. (2016). Analysis of the Legal Regulation of Personal Information Commercialization in the Era of Cloud Computing. *Proceedings of the 3D International conference on applied social science research*, 105, 76–79.
23. Zahalna Deklaratsiia prav liudyny. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].
24. Mizhnarodnyi pakt pro hromadianski i politychni prava. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text [in Ukrainian].
25. Konventsiiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (z protokolamy) (Ievropeiska konventsiiia z prav liudyny). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [in Ukrainian].
26. Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalinovskiy, Y. Y., Zhdanenko, S. B., Kalnytskyi, E. A. (2019). Problems of adaptation of a man to the conditions of information society. *Media, Culture and Public Relations*, Vol. 10, 1, 30–41.
27. Dzoban, O. P., Zhdanenko, S. B. (2013). The right to information: the philosophical and legal aspect of the problem. *Bulletin of the National University «Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise». Series: Philosophy, philosophy of law*,

- political science, sociology – Bulletin of the National University «Law Academy of Ukraine named Yaroslav Mudryi». Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology, 4 (18), 56–64 [in Ukrainian].*
28. Dzoban, O. P. (2013). *Filosofiiia informatsiinoho prava: svitohliadni y zahalnoteoretychni zasady*. Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].
29. Chernysh, R. F., Osichniuk, L. I. (2021). *Natsionalni interesy derzhavy ta mozhlyvist obmezhenia prava na svobodu slova: pytannia spivvidnoshennia. Problemy zakonnosti – Problems of legality, 155, 166–181 [in Ukrainian].*
30. Manuilov, Ye.M., Kalynovskyi, Yu. Yu. (2020). *Svoboda slova yak tsinnist demokratychnoho derzhavotvorennia: bezpekovi format. Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Seriiia: Filosofiiia, filosofiiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the National University «Law Academy of Ukraine named Yaroslav Mudryi». Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology, 3, 44–56 [in Ukrainian].*

Danilyan Oleg Gennadievich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Head of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine;

Dzoban Olexandr Petrovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS: INFORMATIONAL DIMENSION

It is shown that information, freedom, justice and law are in a close dialectical relationship. It is substantiated that in the process of realizing freedom, a person inevitably makes a choice between possible actions, and bases it on previously received information. It is concluded that informational freedom refers to the entire information and communication sphere in general and does not exhaust its meaning in freedom of speech and the right to information, but also includes many other aspects.

Keywords: *information rights, freedom of information, information, right, freedom.*

УДК 141.201:17.023.36:[355.01:004]

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.58.285630>

Калиновський Юрій Юрійович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kalina_yu@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-0081-8107

Жданенко Світлана Борисівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: svetlana.zdanenko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4335-8224

РОЛЬ ЦИВІЛІЗАЦІЙНО-ЦІННІСНИХ НАРАТИВІВ У ГЛОБАЛЬНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОТИБОРСТВІ

Визначено передумови та основні ознаки глобального інформаційного протиборства. Проаналізовано природу та функціональні характеристики цивілізаційно-ціннісних наративів у контексті глобальної інформаційної боротьби. Розкрито багаторівневий характер інформаційного протиборства як взаємозв'язок глобального, регіонального та національного рівнів. Визначено особливості цивілізаційно-ціннісних наративів щодо конкретних форм прояву глобального інформаційного протиборства. Досліджено роль цивілізаційно-ціннісних наративів у російсько-українській війні.

Ключові слова: *глобальне інформаційне протиборство, наратив, наратор, цивілізаційно-ціннісний наратив, інформаційна війна, російсько-українська війна.*

Постановка проблеми. У сучасному світі спостерігається стійка тенденція до посилення глобального протиборства, що спричиняє появу нових форм турбулентності в різних соціальних системах. Глобальне протиборство має характер як економічного, військового, геополітичного, так і інформаційного, духовно-ціннісного, цивілізаційного протистояння. Артикуляція позицій конкуруючих суб'єктів як правило відображає не тільки наявні економічні й геополітичні протиріччя, а й базується на цивілізаційно-ціннісних і світоглядних наративах, які мають обґрунтувати логіку аргументів кожної зі сторін. Саме тому дослідження наративів глобального інформаційного протиборства стає

важливим для розуміння природи й причин його виникнення, усвідомлення форм його прояву на сучасному етапі цивілізаційного розвитку. Цивілізаційно-ціннісні наративи вбирають в себе не тільки сучасний сенс глобального інформаційного протистояння, але й відтворюють ментально-історичну (цивілізаційно-культурну) пам'ять народів, що посилює аргументаційну та емоційну базу цього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема глобального інформаційного протиборства та місця й ролі цивілізаційно-ціннісних наративів під час його перебігу знайшла своє відображення в низці наукових праць. Зокрема, В. Пилипчук охарактеризував основні геополітичні зміни в інформаційній сфері сучасності, що надало змогу розкрити природу глобального інформаційного протиборства. У наукових працях М. Присяжнюка та М. Шайноги розкрито сутнісні характеристики й етапи розвитку глобального інформаційного протиборства як феномена сучасності.

У свою чергу автори монографії «Стратегічні комунікації в міжнародних відносинах» науковці Д. Дубов, А. Баровська, Ю. Каздобіна досліджували особливості застосування наративів на міжнародному, національному й внутрішньополітичному рівнях. Т. Кушнірова розкрила природу й базові ознаки наративу, а М. Ожеван дослідив різноманітні моделі наративів, які відрізняються за своєю конструкцією та функціональним призначенням.

Г. Єфіменко, С. Громенко, І. Гоменюк, О. Ілюк, О. Сороцинська, А. Кадельник проаналізували різновиди цивілізаційно-ціннісних наративів, що застосовуються в російсько-українській війні, починаючи з 2014 року. У зв'язку з логікою дослідження плідними є наукові розвідки сутності пропагандистського простору, пропагандистської стратегії електронної дипломатії та феномена постправди, здійснені О. Висоцьким та Д. Павловим. Для більш глибокого розуміння руйнівного впливу антиукраїнських цивілізаційно-ціннісних наративів використовувались роботи Г. Почепцова, О. Курбана, Н. Волошин та інших авторів.

Формулювання мети. У дослідженні планується розкрити сутнісні характеристики цивілізаційно-ціннісних наративів та визначити їх роль у глобальному інформаційному протиборстві. У рамках цієї наукової розвідки також проаналізовані цивілізаційно-ціннісні наративи російсько-української війни як форми прояву глобального протистояння.

Виклад основного матеріалу. Дане наукове дослідження є спробою поглибити та розширити розуміння місця й ролі цивілізаційно-ціннісних наративів у глобальному інформаційному протиборстві на основі ідей, які були сформульовані 23 лютого 2023 р. на Міжнародній науково-практичній конференції «Трансформація системи міжнародних відносин в умовах російсько-

української війни (до дня спротиву окупації Автономної республіки Крим та м. Севастополя)»¹.

Необхідно зазначити, що глобальне інформаційне протиборство обумовлене кардинальними змінами в геополітичних та геоінформаційних процесах сучасності. З точки зору В. Пилипчука, результати проведених досліджень надають змогу виокремити такі основні геополітичні зміни в інформаційній сфері:

1) інформаційний простір західних держав стрімко перетворюється в єдиний глобальний інформаційний простір, де домінуючу роль у контролі над інформаційними потоками відіграють США і країни ЄС;

2) формується глобальна інформаційна інфраструктура на основі мережі «Інтернет», що може розглядатися як посилення просторової взаємозалежності держав;

3) істотно розширився військово-інформаційний простір, контрольований країнами НАТО, що включає території Східної Європи, країн Балтії та інших утворених на пострадянському просторі країн;

4) у сучасному інформаційному просторі посилюються процеси, пов'язані з розвитком відносин партнерства й суперництва;

5) однією з основних сфер геополітичного протиборства стає інформаційний простір глобального, регіонального й національного рівнів. При цьому його пріоритет на вказаних рівнях залежить від конкретних цілей держави та може постійно змінюватись [1, с. 38].

Можна стверджувати, що глобальний інформаційний простір став ареною протистояння суб'єктів міжнародних відносин, що відповідно знаходить своє продовження в регіональних і національних інформаційно-комунікаційних взаємодіях. Глобальне інформаційне протистояння – це тільки конкуренція у галузі технологій щодо обробки, збереження та відтворення інформації, це боротьба смислів, оцінок, інтерпретацій подій та явищ, які відображаються в сучасних засобах масової комунікації. У інформаційному просторі наратори постійно створюють і трансформують оціночні судження, інтерпретують факти і події, що впливає на буття людства в цілому, груп країн та окремих держав.

Конкретизуючи розуміння феномену «глобальне інформаційне протиборство», підкреслимо, що американська корпорація «Ренд» наприкінці 90-х рр. ХХ сторіччя провела дослідження, у якому було обґрунтоване поняття «стратегічне інформаційне протиборство». Таке протиборство ґрунтується на вико-

¹ Калиновський Ю. Ю. Цивілізаційно-ціннісні наративи російсько-української війни. *Трансформація системи міжнародних відносин в умовах російсько-української війни (до дня спротиву окупації Автономної республіки Крим та м. Севастополя)* / (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 23 лютого 2023 р.). Київ, 2023. С. 290–292.

ристанні державами глобального інформаційного простору й інфраструктури для проведення стратегічних військових операцій і зменшення впливу на власний інформаційний ресурс. Проведені дослідження дозволили виділити ключові особливості такого виду протиборства: відносно низька вартість створення засобів інформаційного протистояння й крах статусу традиційних державних кордонів при підготовці й проведенні інформаційних операцій. Подальше вивчення проблеми фахівцями корпорації «Ренд» призвело до появи поняття «стратегічне інформаційне протиборство другого покоління». У звіті це поняття визначене як принципово новий тип стратегічного протиборства, породжений інформаційною революцією, що вводить інформаційний простір до кола можливих сфер протиборства. Наголошується, що розвиток і вдосконалення підходів до ведення стратегічного інформаційного протистояння другого покоління в перспективі може призвести до повної відмови від використання військової сили. По суті, інформаційне протиборство другого покоління зводиться до намагання здійснити видозміну супротивної сторони: до знищення її традиційного змісту та наповнення новим. Таким чином, йдеться не про навіювання певних уявлень окремим людям чи групам, а про формування повноцінного суспільного світогляду, що має здатність до саморозвитку в потрібному напрямі. У звіті представлені наступні основні напрями дій щодо досягнення бажаного результату: створення атмосфери бездуховності й аморальності, негативного ставлення до культурної спадщини противника; маніпулювання суспільною свідомістю й політичною орієнтацією соціальних груп населення країни з метою створення політичної напруженості й хаосу; дестабілізація політичних стосунків між партіями, об'єднаннями та рухами з метою провокації конфліктів, розпалювання недовіри, підозрливості, загострення політичної боротьби, провокація репресій проти опозиції та навіть громадянської війни; зниження рівня інформаційного забезпечення органів державної влади та управління, інспірація помилкових управлінських рішень; дезінформування населення про роботу державних органів, підрич їх авторитету, дискредитація органів управління; провокація соціальних, політичних, національних релігійних зіткнень; ініціація страйків, масових безладів й інших акцій економічного протесту; утруднення прийняття органами управління важливих рішень; підрич міжнародного авторитету держави, її співпраці з іншими країнами; нанесення збитку життєво важливим інтересам держави в політичній, економічній, оборонній та інших сферах [2, с. 73–74].

Глобальне інформаційне протиборство як боротьба світоглядних та ціннісно-цивілізаційних позицій відображається в певних наративах, які знаходять прояв і на регіональному, і на національному рівнях. З точки зору вітчизняних науковців, розуміння наративу може здійснюватись на трьох взаємопов'язаних рівнях:

- міжнародна система наративу, що описує, якою є структура світу, її елементи і як вона працює;
- національні розповіді, що презентують історію держави, її цінності та цілі;
- наратив проблеми, в якому викладено, чому потрібна саме така політика і як вона буде успішно впроваджуватись [3, с. 47].

Вочевидь, цивілізаційно-ціннісні наративи відіграють важливу роль не тільки в глобальному інформаційному протиборстві, а й у локальних інформаційних і смислових формах боротьби.

Автори аналітичної розробки «Деструктивні впливи та негативні наративи: інструменти виявлення та протидії» підкреслюють, що всі наративи є критично важливими, якщо ми хочемо вести ефективне інформаційне протиборство або належним чином захищатись від ворожої дезінформації. *Перший рівень* наративів – геополітичний (системний), що пояснює, яким є світовий порядок. Це історії про те, як функціонує світ, які закони ним керують, які великі концепції «добра» та «зла» в ньому існують. Це наративи, умовно кажучи, планетарного масштабу, гранд-наративи. Це наративи релігій, наративи ідеологій. Боротьба комунізму та капіталізму – це саме такі наративи. Холодна війна – це великий наратив про суперництво систем. Такі наративи змінюються не так часто, і вони справляють вплив майже на всіх. П'ятдесят років тривала Холодна війна – два табори суперничали між собою. Майже всі держави світу були залучені до цього суперництва й осмислювали його саме ґрунтуючись на певних базових уявленнях про його причини, перебіг і мету. Потім це суперництво змінилось «Світовою війною з тероризмом» – фактично десять років держави ділились на тих, що підтримують цю боротьбу, і тих, які опинились на іншій стороні. Зараз поступово цей наратив змінюється новим наративом, що може бути умовно сформульований як «Захист демократії». *Другий рівень* – національний наратив (наратив ідентичності). Це оповідання про держави: їх історію, прагнення, бажання, дії. Про те, як вони бачать себе і як їх бачать інші. Умовно це саме відповідь на питання «хто ми» й «чого хочемо». Національний наратив – річ своєрідна, але потрібна. Багато в чому це візійна концепція нації – її орієнтир в майбутнє. І, нарешті, *третій рівень* – наративи з питань політики. Це тактичний інструмент пояснення поточної державної політики: чому приймаються певні рішення, як вони сприятимуть розвитку, хто є учасником цих рішень, якою є проблема, як мають сприйматись ті чи інші події тощо [4, с. 51–52].

Цивілізаційно-ціннісні наративи в глобальному інформаційному протиборстві розповсюджуються відповідними акторами через багатоканальну систему пропаганди та впливу. Наприклад, сучасні держави як суб'єкти інформаційної боротьби, окрім традиційних засобів поширення інформації,

розробляють і втілюють пропагандистські стратегії в рамках електронної дипломатії.

Пропагандистська стратегія електронної дипломатії є механізмом аргументованого обґрунтування зовнішньої політики й діяльності держави через використання комунікативних можливостей таких інтернет-інструментів, як вебсайти та соціальні мережі. Мета пропагандистської стратегії може вважатись досягнутою не лише тоді, коли реципієнт починає діяти в інтересах адресанта, але й коли просто починає певним чином реагувати на теми та осіб, що згадуються в повідомленні, чи приділяє увагу повідомленням від певного джерела інформації. Справа в тому, що певне розподілення уваги споживача структурує його сприйняття реальності за принципом значуще (гідне уваги) – незначуще (не гідне уваги) [5, с. 57].

Загалом, у глобальному інформаційному протиборстві застосовується значний спектр технології створення, розповсюдження, нав'язування, вилучення, підміни, кон'юнктурного оцінювання наративів. При цьому наратор може залишатись анонімним або створювати публічну мережу псевдонараторів.

Отже, наратив – це певний погляд на світ, світовідчуття, що проєктується через ракурс бачення наратора, котрий може бути різним, залежно від маски, яку він приміряє. Наратор у тексті є всюдисущим і всевидячим, здатним проникати у свідомість героїв, що передбачає здатність до асиміляції з абстрактним автором, суб'єктивовано спостерігати за сюжетом і мати власну думку про події, репрезентовані в тексті [6, с. 132]. Творець тексту, який орієнтований на глобальний, регіональний або національний інформаційний простір, формує відповідну тональність висвітлення фактів, дій героїв, інтерпретує картину світу минулого, сьогодення й майбутнього.

Як відомо, існують різноманітні моделі наративів за своєю конструкцією та функціональним призначення. Так, одну з найбільш переконливих моделей наративу (*delineating story patterns*) запропонував в 1972 р. соціолінгвіст Уїльям Лейбов. Згідно з цією моделлю, наратор, вибудовуючи наратив, намагається відповісти на такі запитання:

1. Анотація (Abstract). Як це все сталося і з чого усе почалося?
2. Орієнтація (Orientation). Хто/що були в це задіяні, коли й де?
3. Кульмінація (Complicating Action). Що ж трапилось?
4. Розв'язка (Resolution). Чим же це, зрештою, закінчилось?
5. Оцінка (Evaluation). Як до цього ставитись?
6. Фінал (Coda). Що це все означає? [7, с. 34].

На наше переконання, у глобальному інформаційному протистоянні переплітаються всі рівні «сміслової боротьби»: глобальне проявляється в локальному й відповідно діяльність регіональних та національних суб'єктів за пев-

них умов відбивається на глобальному рівні. Як приклад зазначимо, що складовою російсько-української війни, яка розпочалась у 2014 р., стало системне проведення інформаційно-психологічних операцій проти нашої держави, що передбачало створення й системну ретрансляцію ворожих щодо України наративів. Такі наративи відрізнялись за своїм смисловим навантаженням залежно від аудиторії, на яку вони були спрямовані: український інфопростір, російський інфопростір, інформаційний простір пострадянських країн, ЄС, США тощо. Інформаційна війна, розв'язана РФ на глобальному, регіональному та національному рівнях (не тільки проти України, а й проти власного народу) яскраво демонструє багаторівневу природу інформаційного протиборства й використання різноспрямованих за змістом наративів для його здійснення.

У зв'язку з вищенаведеним, розглянемо типові цивілізаційно-ціннісні наративи російсько-української війни на всіх етапах її розгортання – від гібридно-інформаційного протистояння в 2014–2022 рр. до широкомасштабної агресії РФ проти нашої держави.

Так, проаналізувавши понад 850 тисяч постів з ВК та 16 тисяч постів із фейсбуку (період з 1 січня 2016 р. до 1 квітня 2019 р. включно), фахівці ГО «Інтерньюз-Україна» у своєму дослідженні визначили декілька наративів російської пропаганди щодо української історії. Зокрема, головними наративами російської історичної пропаганди, поширеними в російському та українському сегментах інтернету, стали такі: «Україна – це невдала тінь Росії», «Україна – це штучний проєкт Заходу», «Крим, Донбас і південний схід України – це Росія», «СРСР – потужна імперія, Сталін – герой», «Усі українські націоналісти були фашистами», «Україна забула про перемогу над нацизмом» [8, с. 7–9].

Такі наративи, з одного боку, мали показати у спотвореній формі «цивілізаційно-історичну єдність» українського та російського народів, а з другого боку (і це найголовніше в цих конструктах) – поставити під сумнів суб'єктність України, нав'язати імперське розуміння історії, нівелювати значення українських національних героїв тощо.

Натомість, для маніпулювання медіапростором пострадянських країн російська пропаганда застосовує наративи (міфи) на кшталт: «Євросоюз розвалюється», «реформи в Україні провалились», «добробут пострадянських країн пов'язаний виключно з Росією», «Захід прагне розширити свою геополітичну присутність в Євразії, щоб послабити Росію. Євросоюз і США перебувають у змові проти Росії», «Євросоюзу (Шенгенській угоді, політиці сусідства ЄС) приходить кінець», а також, що «Росія встає з колін, прогресує всупереч санкціям Заходу» та ін. У результаті моніторингу впливу «мандрівних» пропагандистських тез на аудиторію країн Східного партнерства (Україна

їна, Білорусь, Молдова, Грузія, Азербайджан, Вірменія) було зафіксовано диференційований характер подачі інформації, маніпулювання найбільш актуальними та вживаними темами в окремій країні [9].

Таким чином, у наведених вище цивілізаційно-ціннісних нарративах пропагандистського характеру яскраво простежується багаторівневість інформаційного протиборства: протиставлення Росії й США, ЄС; применшення значущості європейського вибору України та демонстрація «прогресу» РФ тощо.

Спираючись на дослідження О. Висоцького та Д. Павлова, можна констатувати, що РФ створила своєрідний багатошаровий пропагандистський простір, який по суті став заміном або «кривим дзеркалом» нормального інформаційного простору в самій Росії та був вмонтований більш чи менш вдало в інформпростір інших держав. Росія перетворилась на наратора, який цілеспрямовано продукує викривлені смисли й конотації. У цьому контексті доречною є думка даних науковці про те, що сутність пропаганди полягає в розповсюдженні свого простору як постійного процесу конструювання та інтенсифікації переконливих і мобілізуючих для суспільства значень з метою забезпечення перемоги одних політичних сил над іншими в процесах здобуття влади, прийнятті суспільно важливих рішень, а також реалізації інтересів міжнародних гравців на світовій арені. Пропагандистський простір у процесі розширення та з метою тотального охоплення всіх життєвих проявів індивідів, груп та суспільств і внаслідок відповідної диференціації засобів впливу розпадається на декілька автономних просторів [10, р. 114–115].

Тому цілком логічно, що окрему групу цивілізаційно-ціннісних нарративів у поєднанні з попередніми РФ застосовувала напередодні широкомасштабного вторгнення в Україну. У цьому контексті варто зазначити, що природа будь-якої війни не може бути глибоко зрозуміла лише крізь призму соціальних, економічних і геополітичних причин. Важливим виміром розуміння сутності й причин війни є цивілізаційно-ціннісні нарративи, які репрезентують у певних вербальних і текстових конструкціях ворогуючі сторони. Як правило, нарративи, що актуалізуються під час війни, демонструють кардинальне неспівпадіння цінностей, ідей, оцінок, ідеалів майбутнього між ворогуючими суб'єктами. Наративи під час війни стають «смісловою зброєю», яка впливає на свідомість громадян, пояснюючи їм логіку розгортання подій під відповідним кутом зору. Особливо «глибокими» та всезагальними є цивілізаційно-ціннісні нарративи, які базуються на ментальних структурах, історичній пам'яті народів і спільнот. Створення та поширення цивілізаційно-ціннісних нарративів сприяє об'єднанню народу (народів) для боротьби з ворогом [11, с. 290].

На думку Г. Почепцова, нарратив є типовим інструментарієм з точки зору соціального інжинірингу, бо дозволяє як утримувати соціальну систему в стабільності (і тоді вона переходить в метастабільний стан), так і виводити

її звідти. Наратив несе в собі ідеологію, оскільки він є поглядом на світ з цілком конкретної позиції, звідки випливають поняття ворога / друга [12, с. 3].

Під час війни наративи нападника стають все більш агресивними й систематично «бомбардують» не тільки інформаційне поле країни, на яку здійснено напад, а й інші країни задля формування вигідної агресору картини світу. Відповідна країна, яка захищається, має перманентно продукувати «захисні» наративи, які відтворюють національно-культурні та цивілізаційні цінності, спрямовані на захист інтересів держави у всіх вимірах.

Як зауважує О. Курбан, у сфері інформаційних війн наративи, що мають деструктивне спрямування, можна визначити як «бойові наративи». За своєю сутністю вони мають атаквальний характер. На переконання дослідника, існують як ситуативні наративи, так і супернатативи, які діють достатньо великий проміжок часу і становлять стрижень інформаційної, гібридної, а пізніше звичайної війни РФ проти України. Одним із таких довготривалих наративів аналітична група «АМ&РМ» визначила ностальгію за СРСР (уперед у світле минуле). Цей наратив з'явився на початку 2000-х рр. як засіб ідеологічного обґрунтування претензій РФ на спадок СРСР і спроби відтворити цю державу у форматі Єдиного економічного простору або Митного союзу. За визначенням експертів «АМ&РМ», основними субнаративами цього супернатативу стали такі: росія – це як СРСР, тільки краще; США та НАТО – це зло, проти якого бореться Росія; росія перемогла нацизм і фашизм; росія, білорусь та Україна – братські країни; у росії гідне й заможне життя; культ особистості; Захід загниває під вагою аморальності та безкультур'я [13, с. 151].

Для обґрунтування широкомасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Росія послідовно поширювала в інформаційному просторі наративи, спрямовані проти української державності, європейського вибору нашої країни, самого існування української національно-культурної ідентичності тощо. До таких «бойових наративів» можна віднести такі: Україна недодержава; росіяни й українці – це один народ; Україна під впливом Заходу обрала неправильний цивілізаційний вектор розвитку; росіяни, українці та білоруси становлять єдиний національно-культурний організм тощо. Для обґрунтування вищенаведених наративів РФ використовувала всі наявні інформаційно-аналітичні ресурси, застосовувала технології перекручування історичних подій, «знецінення» національних героїв України, штучно загострювала дискусії щодо ролі російської мови в суспільному житті нашої держави, задіявала інститут церкви для антиукраїнської пропаганди тощо.

Фактично РФ активно застосовує технологію створення «постправди», яка передбачає використання псевдонаукових, напівправдивих або штучних щодо реальності наративів. Як зазначають вітчизняні науковці, «з одного боку, постправа – це версія реальності, що сконструйована владним дискурсом

за допомогою мас-медіа та поділяється суспільством чи окремою соціальною групою, з другого – це твердження, що долає важливість фактів чи фактичної точності на користь емоційного переконання. Постправа є основою політики деяких держав, зокрема Росії» [14, с. 130–131].

Для розуміння природи й наслідків інформаційного протиборства на всіх рівнях варто усвідомлювати наступне: «Якщо синдром постправи «інфікує» значні спільноти громадян, масово «вважає» суспільну свідомість, то в певній державі виникає реальна небезпека втрати національних ціннісних орієнтирів розвитку, національно-культурної ідентичності – така країна легко перетворюється на об'єкт маніпуляції» [15, с. 125].

Аналізуючи особливості сучасного глобального та локального інформаційного протиборства, окремі дослідники визначають метанаративи та наративи, які їх конкретизують. Так, Президент громадської організації «Україна-2050», експрезидент Світового конгресу українців Е. Чолій презентував громадськості звіт медіамоніторингу щодо російської дезінформації відносно України за пів року до широкомасштабного вторгнення РФ, який містить п'ять метанаративів:

1) Україна є недодержавою. У рамках цього метанаративу були зафіксовані наступні дезінформаційні наративи: українці та росіяни – це один народ; історично Україна була периферією колишньої російської імперії; Україна не має власної історії та мови; наша держава виникла в результаті дій більшовиків росії та Леніна; Україна краде в росії козацькі традиції; економічний занепад України є неминучим;

2) українська влада є «неонацистською, нелегітимною та дискредитованою». У рамках цього метанаративу зафіксовано такі дезінформаційні наративи: українська влада є нелегітимною та перебуває під зовнішнім управлінням США; владу в Україні захопили неонацисти; події на Майдані – це збройний державний переворот за підтримки західних спецслужб, що призвів до втрати Криму, громадянської війни та погіршення життя українців; громадянська війна в Україні з 2014 р. ніяк не пов'язана з діями росії, агресором є сама Україна, яка ж і веде війну проти власного народу; війна в Україні з 2014 р. підтримується в інтересах і за сприяння олігархів, мешканці України незадоволені своєю владою, що спричинить дестабілізацію, масові протести та дочасні вибори; Кримська платформа є неногайським майданчиком для посягання на територіальну цілісність росії; газотранспортні потужності України для транзиту російського газу до Європи є ненадійними, як і Україна як партнер для постачання енергоресурсів, тому побудова росією «Північного потоку – 2» є цілком виправданою;

3) «Захід експлуатує Україну та є деструктивним для світового порядку». У рамках цього були зафіксовані такі наративи: США залякують своїми заява-

ми про підготовку росією нападу на Україну, однак справжнім її мотивом є спроба демонізувати рф; Захід також хоче використати Україну, щоб послабити росію, підштовхує Україну до війни та ніяк не допоможе їй у разі нападу росії; нові штами коронавірусу є частиною процесу модернізації біологічної зброї, випробовування якої проводять на українцях у секретних лабораторіях в Україні під керівництвом США; перша зустріч Президента США Джозефа Байдена із Президентом України Володимиром Зеленським нічого не означає для США, а Україні не дасть ніяких результатів, оскільки Україна для США не становить серйозного інтересу; «Північний потік – 2» не загрожує енергетичній безпеці Євросоюзу, а навпаки, посилює її завдяки збільшенню потужності постачання газу в ЄС та зниженню його ціни; рф були надані обіцянки щодо нерозширення НАТО на зону держав колишнього східного блоку;

4) російська меншина є об'єктом утисків в Україні. Цей метанаратив, зокрема, містить такі наративи: утиски української мови та насильницька українізація через мовний закон; дискримінація й приниження російської національної меншини через закон про корінні народи; в Україні панують безпрецедентні неонацизм та антисемітизм; в Україні паплюжать пам'ятки Другої світової війни та срср; Вселенський патріарх розколює православ'я, а Президент України здійснює репресії щодо проросійських ЗМІ;

5) п'ятий метанаратив пропаганди рф полягав у тому, що існує зовнішня загроза для росії. У рамках цього метанаративу було зафіксовано такі наративи: росія є мирною державою й нікому не загрожує, а Україна є агресором і готується військовим шляхом повернути окуповані території Донецької та Луганської областей; США є агресором і спробує розв'язати війну на Донбасі, використовуючи при цьому Україну; країни НАТО вже фактично окупували Україну, на території якої перебувають тисячі військових США та країн Альянсу, а також присутні військові об'єкти й інфраструктура НАТО; Україна проти Мінських домовленостей і зриває мирний процес; українські військові деморалізовані й не хочуть воювати, обстрілюють населення та цивільну інфраструктуру так званих лнд і днр та здійснюють геноцид на Донбасі; «провокації» Києва можуть змусити рф застосовувати свої збройні сили для вирішення конфлікту на Донбасі; Україна не зможе протистояти у війні з російською федерацією та швидко програє її [16].

Цілком очевидно, що напередодні й під час «гарячої фази» російсько-української війни проти нашої держави були застосовані «бойові наративи», які побудовані ворогом з урахуванням історичної пам'яті вітчизняного соціуму, шляхом експлуатації позитивних спогадів певних соціальних груп про життя в СРСР та з використанням ідей «слов'янської єдності», «несприйняття» західних цінностей тощо.

Проаналізовані вище наративи становлять суттєву небезпеку інформаційному і як наслідок державному суверенітету нашої країни. У зв'язку з цим під час розробки напрямів гуманітарної політики варто враховувати, що аксіологічне підґрунтя інформаційної безпеки України є квінтесенцією ментальних, цивілізаційних, політичних, правових, культурно-історичних цінностей та традицій, які мають забезпечувати сталість суспільного розвитку й збереження національно-культурної самобутності нашого народу [17, с. 25].

Висновки. Таким чином, глобальне інформаційне протиборство в наш час є однією з основних форм боротьби між потужними світовими суб'єктами. Перевагу в інформаційному протиборстві є запорукою успіху держави в інших сферах протистояння, зокрема економічній, геополітичній, духовній. У глобальній інформаційній боротьбі особливе місце займають цивілізаційно-ціннісні наративи, які є квінтесенцією культурно-історичних смислів минулого та сьогодення, а також духовним підґрунтям для проєктування майбутнього. На рівні конкуренції цивілізаційно-ціннісних наративів відбувається боротьба за найбільш сприятливий для певної держави (або групи держав) проєкт майбутнього світоустрою, системи міжнародних відносин тощо. Цивілізаційно-ціннісні наративи в глобальному інформаційному протиборстві виконують низку важливих функцій: інтеграційну, захисну, пропагандистську, мобілізаційну, а також відіграють важливу роль в якості різновиду «сислової зброї».

ЛІТЕРАТУРА

1. Пилипчук В. Г. Глобальне інформаційне протиборство: сучасні тенденції, виклики та загрози. *Десяті юридичні читання. Юридична освіта і наука в Україні: традиції та новації*: матеріали Міжнародної наукової конференції, 15–16 травня 2014 р. / ред. кол.: В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко, Б. І. Андрусишин [та ін.]. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 37–41. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/35989/Pylypchuk.pdf?sequence=1> (дата звернення: 11.06.2023).
2. Присяжнюк М. М., Шайнога М. А. Глобальне інформаційне протиборство та його революційний шлях. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки*. 2011. Вип. 26. С. 71–75.
3. Стратегічні комунікації в міжнародних відносинах: монографія. Київ: Вадекс, 2019. 442 с.
4. Дубов Д. В., Баровська А. В., Каздобіна Ю. К. Деструктивні впливи та негативні наративи: інструменти виявлення та протидії. Київ: УФСБ, 2020. 60 с. URL: https://ufss.com.ua/wp-content/uploads/2020/03/UFSS_MediaLiteracy.pdf (дата звернення: 12.06.2023).
5. Висоцький О. Ю. *Електронна дипломатія як інструмент пропаганди. Політологічний вісник*. 2018. №81. С. 51–59.

6. Кушнірова Т. В. Наратив як літературознавча категорія: генеза, ознаки, типологія. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. 2019. Т. 1. № 39. С. 130–133.
7. Ожеван М. А. Глобальна війна стратегічних наративів: виклики та ризики для України. *Стратегічні пріоритети. Серія: Політика*. 2016. № 4. С. 30–40.
8. Ревізія історії. Російська історична пропаганда та Україна / Я. Грицак, К. Галушко, Я. Примаченко, Г. Єфіменко, С. Громенко, І. Гоменюк, О. Ілюк, О. Сорочинська, А. Кадельник. Київ: К. І. С., 2019. 99 с.
9. Як пропаганда з РФ потрапляє в український інфопростір. DW. 13.03.2017. URL: <https://dw.com/uk/російська-пропаганда-в-україні-мандрівні-меседжі-та-теми-ключі/a-37914176> (дата звернення: 12.06.2023).
10. Vysotskyi O., Pavlov D. Spaces of propaganda as structural and functional dimensions of its deployment in domestic politics and in the international arena. *Philosophy and Political Science in the Context of Modern Culture*. 2020. № 12 (1). С. 114–122.
11. Калиновський Ю. Ю. Цивілізаційно-ціннісні наративи російсько-української війни. *Трансформація системи міжнародних відносин в умовах російсько-української війни (до дня спротиву окупації Автономної республіки Крим та м. Севастополя)* / (за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 23 лютого 2023 р.). Київ, 2023. С. 290–292.
12. Почепцов Г. Наратив як інструментарій: від літературознавства до боротьби з тероризмом. *Політичний менеджмент*. 2008. № 4. С. 3–11.
13. Висоцький О. Ю. Постправа: концептуальні та праксеологічні виміри. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2018. № 21 (10). С. 127–132.
14. Курбан О. В. Бойові наративи в системі сучасних геополітичних інформаційних війн (досвід російсько-української гібридної інформаційної війни 2014–2021 рр.). *Синopsis: текст, контекст, медіа*. 2021. № 27 (3). С. 149–158.
15. Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка. Харків: ФОП Федорко М. Ю., 2021. 558 с.
16. Волошин Н. Наративи російської пропаганди за пів року до війни з Україною. *АрміяInform*. 2022. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/09/02/naratyvy-rosijskoyi-propagandy-za-piv-roku-do-vijny-z-ukrayinoyu/> (дата звернення: 13.06.2023).
17. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Аксіологічний вимір інформаційної безпеки української держави. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. 2017. № 3 (34). С. 13–31.

REFERENCES

1. Pylypchuk, V. H. (2014). Hlobalne informatsiine protyborstvo: suchasni tendentsii, vyklyky ta zahrozy. *Desiati yurydychni chytannia. Yurydychna osvita i nauka v Ukraini: tradytsii ta novatsii: proceedings of the Scientific and Practical Conference*. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 37–41. URL: <https://enpui.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/35989/Pylypchuk.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].

2. Prysiashniuk, M. M., Shainoha, M. A. (2011). Hlobalne informatsiine protyborstvo ta yoho revoliutsiinyi shliakh. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Viiskovo-spetsialni nauky – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Military-special sciences, issue 26, 71–75* [in Ukrainian].
3. Stratehichni komunikatsii v mizhnarodnykh vidnosynakh: monohrafiia. (2014). Kyiv: Vadeks [in Ukrainian].
4. Dubov, D. V., Barovska, A. V., Kazdobina, Yu.K. (2020). Destruktyvni vplyvy ta nehatyvni naratyvy: instrumenty vyjavlennia ta protydii. Kyiv: UFBS. URL: https://ufss.com.ua/wp-content/uploads/2020/03/UFSS_MediaLiteracy.pdf [in Ukrainian].
5. Vysotskyi, O. Yu. (2018). Elektronna dyplomatiia yak instrument propahandy. *Politolohichni visnyk – Politicalology bulletin, 81, 51–59* [in Ukrainian].
6. Kushnirova, T. V. (2019). Naratyv yak literaturoznavcha katehoriia: geneza, oznaky, typolohiia. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Ser.: Filolohiia – The Scientific herald of International Humanitarian University. Ser.: Philology, Vol. 1, 39, 130–133* [in Ukrainian].
7. Ozhevan, M. A. (2016). Hlobalna viina stratehichnykh naratyviv: vyklyky ta ryzyky dlia Ukrainy. *Stratehichni priorytety. Serii: Polityka – Strategic Priorities. Series: Politics, 4, 30–40* [in Ukrainian].
8. Reviziia istorii. Rosiiska istorychna propahanda ta Ukraina / Ya. Hrytsak, K. Halushko, Ya. Prymachenko, H. Yefimenko, S. Hromenko, I. Homeniuk, O. Iliuk, O. Sorotsynska, A. Kadelnyk. (2019). Kyiv: K. I. S. [in Ukrainian].
9. Yak propahanda z RF potrapliaie v ukraïnskyi infoprostir. DW. (2017). URL: <https://dw.com/uk/російська-пропаганда-в-україні-мандрівні-меседжі-та-теми-ключі/a-37914176> [in Ukrainian].
10. Vysotskyi, O., Pavlov, D. (2020). Spaces of propaganda as structural and functional dimensions of its deployment in domestic politics and in the international arena. *Philosophy and Political Science in the Context of Modern Culture, 12 (1), 114–122*.
11. Kalynovskyi, Yu.Yu. (2023). Tsyvilizatsiino-tsinnisni naratyvy rosiisko-ukraïnskoi viiny. *Transformatsiia systemy mizhnarodnykh vidnosyn v umovakh rosiisko-ukraïnskoi viiny (do dnia sprotyvu okupatsii Avtonomnoi respubliky Krym ta m. Sevastopolia): proceedings of the Scientific and Practical Conference. Kyiv, 290–292* [in Ukrainian].
12. Pochepstov, H. (2008). Naratyv yak instrumentarii: vid literaturoznavstva do borotby z teroryzmom. *Politychnyi menedzhment – Political management, 4, 3–11* [in Ukrainian].
13. Vysotskyi, O. Yu. (2018). Postpravda: kontseptualni ta prakseolohichni vymiry. *Naukovo-teoretychnyi almanakh Hrani – Scientific and Theoretical Almanac Grani, 21 (10), 127–132* [in Ukrainian].
14. Kurban, O. V. (2021). Boiovi naratyvy v systemi suchasnykh heopolitychnykh informatsiinykh viin (dosvid rosiisko-ukraïnskoi hibrydnoi informatsiinoi viiny 2014–2021 rr.). *Synopsys: tekst, kontekst, media – Synopsis: Text, Context, Media, 27 (3), 149–158* [in Ukrainian].
15. Viiny informatsiinoi epokhy: mizhdystsyplinarnyi dyskurs: monohrafiia / za red. V. A. Krotiuka. (2021). Kharkiv: FOP Fedorko M. Yu. [in Ukrainian].

16. Voloshyn, N. (2022). Naratyvy rosiiskoi propahandy za piv roku do viiny z Ukrainoiu. *ArmiiaInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/09/02/naratyvy-rosijskoyi-propagandy-za-piv-roku-do-vijny-z-ukrayinoyu/> [in Ukrainian].
17. Kalynovskyi, Yu. Yu., Manuilov, Ye. M. (2017). Aksiolohichni vymiry informatsiinoi bezpeky ukrainskoi derzhavy. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. Serii: *Filosofia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University*. Series: *Philosophy*, № 3 (34), 13–31 [in Ukrainian].

Kalynovskyi Yurii Yuriyovych, Doctor of Philosophy, Professor, Professor of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Zhdanenko Svitlana Borysivna, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

THE ROLE OF CIVILIZATION-VALUE NARRATIVES IN GLOBAL INFORMATION WARFARE

The prerequisites and primary indications of global information confrontation have been defined. The nature and functional characteristics of civilization-value narratives in the context of global information struggle have been analysed. The multilevel nature of information confrontation, as the interrelation between global, regional, and national levels, has been revealed. The features of civilization-value narratives in relation to specific forms of manifestation in global information warfare have been determined. The role of civilization-value narratives in the Russian-Ukrainian war has been investigated.

Keywords: *global information confrontation, narrative, narrator, civilization-value narrative, information war, Russian-Ukrainian war.*

Мелякова Юлія Василівна, кандидат філософських наук, доцентка, доцентка кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: melyak770828@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0200-1141

Коваленко Інна Ігорівна, кандидат філософських наук, доцентка, доцентка кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kinna087@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3156-9254

Кальницький Едуард Анатолійович, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: kalnitsky@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-1777-9992

ДОСВІД ЗБИТКУ СВИДКА ТА СУД ЯК ПРОСТІР СПІВПРИЧЕТНОСТІ

У статті здійснюється спроба встановлення онтологічних стосунків із суб'єктивними реальностями при застосуванні просторової риторики, йдеться про розуміння та наступність травматичного досвіду. Розуміння розглядається як свідчення, що забезпечується локативною співучастю суб'єкта в події. Статус свідка суб'єкт отримує у перформативному просторі збитку (авангардне мистецтво, акціонізм, судовий процес). Художник чи присяжний засідатель можуть стати свідком травми, забезпечивши дискурс справедливості через мову несемантичних знаків.

Ключові слова: свідчення збитку, досвід, дискурс справедливості, подія травми, локативність, співпричетність, простір суду.

Постановка проблеми. У ХХІ столітті суттєво змінюється парадигма розуміння. Від суб'єкт-об'єктних відносин, а згодом інтерсуб'єктивістських ідентифікацій людина-розуміюча переходить до координації своєї онтологічної активності за допомогою просторової атрибутики. Локативність як розумова категорія простору дозволяє описати спосіб прямої присутності суб'єкта

в події культури як безпосереднього свідка. Причому сама культура з її цінностями й смислами йде на другий план, витісняється надлишковим афектом співучасті й досвідом збитку, отриманого свідком.

Актуальність дослідження полягає в знаходженні нового формату взаємодії з травматичними подіями людського досвіду, а також демонстрації техніки співпричетності до цього досвіду травми в семіотичному просторі суду.

Дослідження здійснює спробу очуднення (рос. «остранения» – термін В. Шкловського) суб'єкта в його розуміючому бутті. Категорії локативності дозволяють у методологічному плані продемонструвати техніку відносин події та свідка в процесі бажаної репрезентації першого останнім. Методологія *очуднення свідка й очуднення разом зі свідком* може бути застосовна в мистецтві, історії, політиці, суді. Особливий спосіб буття розуміючого агента, співпричетного до події, дозволяє говорити про дискурс абсолютно нового роду, у результаті якого розуміння настає не через прийняття сенсу, а за допомогою локалізації суб'єкта в поліреальностях у статусі свідка подій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Методологічний аспект розуміння події, віддаленої в просторі та часі, найбільш повно розкритий в онтологічній герменевтиці М. Хайдеггера, що подає розуміння як спосіб буття суб'єкта [11].

У філософській традиції постмодерну проблема розуміння знайшла своє оригінальне рішення в комунікативній філософії та теорії дискурсу. Так, Ж.-Ф. Ліотар диференціював дискурси в їхніх семіотичних та епістемологічних особливостях, виділяючи класичний, панівний у культурі, та неklasичний, артахусний дискурс [15]. Тема свідкової співучасті в події, порушена в статті, якраз знаходить своє продовження в риториці, про один із них, зокрема стосовно трагічної події Голокосту [5]. Використовуючи нераціональні прийоми демонстрації та сприйняття і зовсім не вдаючись до семантики, неklasичний дискурс встановлює афективні зв'язки з подією травми, забезпечуючи її розуміння спостерігачем на рівні суб'єктивного емпатичного досвіду збитку.

В інтерсуб'єктивізмі П. Рікьора питання примирення та взаєморозуміння з іншим вирішується в діалозі персон, культур і контекстів [19]. У свою чергу, О. Юркевич у рамках європейської філософської традиції підходить до питання розуміння не з боку герменевтичної онтології, де реальність формують семіотичні системи, а з погляду герменевтичної логіки, що враховує вплив можливих світів та гіпертексту за рамками семантичних структур [9].

Для заглиблення в тему подій Голокосту, ГУЛАГу, Освенциму, які яскраво демонструють персональний і колективний досвід збитку, автори дослідження звертаються до творчості свідків й очевидців цієї історії – таких, як письменник Прімо Леві [13], поет і літератор Варлам Шаламов [23] політолог Норман Дж. Фінкельштейн [21], режисер Клод Ланцман [22] тощо.

У рамках проблематики свідчення та документування свідчень використовується концепція привидів Ж. Дерріда, що стосується особливості впливу та сприйняття кіно [12; 1]. Ефект привидів тих чи інших подій, які можуть бути інтерпретовані мовою знаків культури, відкриває доступ у простір чужого досвіду, що зберігає особисті травми.

До питання про розуміння травматичного досвіду іншого, або про зрозумілість болю, вельми оригінально підходить англійська дослідниця Енн Уезерол, вибудовуючи теорію об'єднаного інтерактивного простору дії, який формується на тренуваннях з жіночої самооборони через звукову реакцію глядачів на біль учасниць. Філософ називає це мультимодальною мовною практикою, семіотика якої не використовує стандартних систем знаків [8].

У контексті проблематики розуміння та його методів німецька авторка Аня Штукенброк заглиблюється в тонкощі інтенційної інфраструктури музейних та виставкових просторів, вивчаючи когнітивні навички та психо-фізичні нюанси, здатні вплинути на сприйняття, «дотик» і «співробітництво» з об'єктами уваги впритул до інтерактивного досягнення зони «спільної уваги» для великої кількості учасників як однієї з основних практик соціальної взаємодії [7].

Мета статті: звернення до нераціональної логіки свідчення та герменевтичної локації події за допомогою просторової риторики, пошук методологічних можливостей поділу збитку, властивого колективній свідомості.

Виклад основного матеріалу.

Спостереження та свідчення – аргументи дискурсу істини та дискурсу справедливості.

Когнітивне поле тієї чи іншої події передбачає щонайменше суб'єктно-орієнтовану й подієво-динамічну локалізацію свідка в просторі цієї події. Для цього існують різні види дискурсу, ґрунтовно описані Ж.-Ф. Ліотаром у «Стані постмодерну» [15], а пізніше у праці «Суперечка» стосовно суду, а також художнього твору за мотивами історичної події (Голокосту) [5].

Ж.-Ф. Ліотар говорить про принципове зіткнення та протиріччя двох типів дискурсу: дискурсу істини й дискурсу справедливості. Під першим дискурсом розуміється все, що пов'язане з науковою парадигмою істини: раціональне дослідження, наукове пізнання, позитивне юридичне дізнання, об'єктивне моральне обґрунтування. Філософ називає його дискурсом великих наративів, серед яких гуманізм, християнство, наука. Вони передбачають під собою істину, тоді як справедливість істини не потребує, так само як і доказу. Вона має інші, афективні підстави, для яких не створено мови висловлювання. Тому другий дискурс – дискурс справедливості – потребує співпричетності його учасників шляхом «присутності» їх у події. Як показує Ж.-Ф. Ліотар, дискурс справедливості набуває свого первинного простору в суді [5].

Виявляється, що суд, незважаючи на звичне розуміння його як місця дізнання істини, не є таким; щонайменше, дізнання істини як правди про події не є основною його функцією. І хоча істина формально розуміється тут як справедливість, насправді ментальне сприйняття справедливості відбувається в суді далеко не завжди й може не збігатися з пізнаною істиною. Чимало подій, особливо трагічних, не можуть поєднати ці два типи дискурсу. Дискурс справедливості тривалий час був пригнічений на догоду дискурсу істини.

Парадигмально поняття «свідок» не обмежується статусом свідка на судовому процесі як очевидця, а має ширше значення. При цьому свідок принципово відрізняється від простого спостерігача. Свідок, що локативно й морально визначився, категорично небайдужий до події, бачення якої він представляє. Свідочтво несе у собі момент співпричетності до події. І сила цієї причетності може не виражатися у фактах, але мати ефективний вплив. Так, іноді в суді сльоза свідка означає більше, ніж усі аргументи адвоката. Хоча водночас свідчення може бути принципово фальсифіковане. І те, й інше говорить про афективність його характеру.

Таким чином, мова та семіотика передбачають виключно раціональне розуміння істини, тоді як справедливість позначає зону афективних зв'язків, для яких моральна та емоційна дія важливіша за істину. Тому постать свідка виглядає досить дивною в цьому юридичному процесі дізнання фактів. Свідок – людина, яка привносить до суду емоційно-когнітивне поле причетності до події, при цьому подія може бути настільки травматичною для нього, що ці свідчення важко сприймати як достовірні факти й довіряти їм на раціональному рівні, оскільки деякі події позбавляють нас розуму. До суду часто потрапляють саме такі, вони вносять дискоординацію до порядку нашого логічного мислення. До них належить подія Освенцима, або загалом Голокосту, на яку вказує Ж.-Ф. Ліотар [5; 16].

Вже у «Стані постмодерну» Ж.-Ф. Ліотар констатує кризу великих наративів, зміну наукового дискурсу й, зокрема, вплив Голокосту на політику наукового знання [15]. Згодом філософ намагається знайти мову нового типу висловлювання – висловлювання, що утримує в собі несумісність дискурсу істини та дискурсу справедливості. З погляду онтології мови, де мова й буття нероздільні, локалізуватися в події може дозволити не мова науки й не повсякденна мова, а мова мистецтва, музики, поезії, якою висловлюється «істина світу» [5]. Не мова використовується людиною як інструментальний засіб, а людина вміщена у свого роду стихію мови, якою промовляється істина буття, чи ненаукова істина. На роль такої мови претендують різні техніки та засоби сучасного мистецтва, що вибудовують знаковий простір перформансу.

Наприклад, О. Юркевич зі співавторами розглядають розуміння з точки зору логіки, а не онтології. Розуміння як пізнавальний акт другого порядку

містить елемент оцінки з урахуванням часу й оперує апаратом неklasичної логіки. Моделювання логіко-герменевтичних систем і встановлення смислів здійснюється за допомогою семіотики, тоді як розуміюче буття забезпечується залученням логіки можливих світів, що пов'язує значення тексту й контекстів, тексту й гіпертексту [9, р. 25]. Тобто суб'єктивний досвід іншого засвоюється завдяки долученню до загальнолюдського, не пережитого особисто ментального збитку та співучасті в ньому, де спілкування й розуміння відбувається в загальному просторі єдиної «мови» відчуттів, що не потребує інтерпретацій.

У ХХ столітті інтерсуб'єктивістська комунікативна філософія М. Гайдегера [11], Е. Левінаса [14], П. Рікьора [19] вийшла далеко за рамки онтології, набувши етико-правового характеру. Первинну значимість набули стосунки з Іншим, де Інший – радикально не такий, як я, інакший, потенційний, з яким немає прямого контакту, а якщо є, то лише вкрай негативний. При цьому він заслуговує на визнання як рівний мені. Так, етична дія народжується з того, щоб не чинити насильства. Здійснюється перехід від філософії мови до філософії дії, що потребує тілесної присутності та співучасті в події дискурсу. Найбільш трагічна подія століття – Друга Світова війна – залишає незабутній слід у європейській культурі й вимагає багаторазових повернень до збиткового досвіду покоління. Одним із трагічних епізодів, за яким тягнеться шлейф дискурсів і суперечок, якраз є історія Освенцима, яку осмислює Ж.-Ф. Ліотар [16]. Ступінь надривного, надмірного, надморального буття в просторі цієї трагедії зумовив появу фігури свідка, який веде дискурс справедливості за рамками гуманістичної моралі, безпосередньо в локації співпережитої події Голокосту.

У рамках дискурсу про Освенцим Ж.-Ф. Ліотар пропонує провести розумовий експеримент, уявивши собі грандіозну катастрофу, наприклад, землетрус, який при цьому знищив усі сліди виміру події, що відбулася [5]. Те, що сталося, зберіглося тільки в пам'яті, немає жодних слідів і фактичних матеріальних свідчень. У цьому випадку катастрофа матиме характер травми у свідомості цілих поколінь і груп людей, але буде позбавлена фактологічного підтвердження.

Так само у дискурсі про Освенцим ми відчуваємо дефіцит фактів. Це дозволяє існувати цілому напрямку в історії – ревізіонізму. Ревізія Голокосту призвела до того, що багато вчених заперечують цю ситуацію, а суперечка з ними відбувається на рівні фактів, що завжди є полемічним. Полеміка завжди залишає відчуття недовомовленості, можливість неточності, помилки, тобто раціональний дискурс пам'яті про Голокост завідомо програшний. І Ж.-Ф. Ліотар, розуміючи це, намагається знайти лінгвістику іншого типу висловлювань – не наукових, що ґрунтуються на афективних зв'язках і формують дис-

курс справедливості, хоча медійний масовий контент дискурсу про дану травматичну подію здатний принизити й вульгаризувати Голокост до рівня індустрії, що експлуатує людське співчуття.

Так, ізраїльський політолог і письменник Норман Дж. Фінкельштейн, чий батьки пройшли варшавське гетто та концтабори, пише про це у своїй книзі «Індустрія Голокосту», порівнюючи її з індустрією Діснейленду [21]. Автор зазначає політичні дивацтва у розвитку теми. Протягом п'ятнадцяти років по ній не було жодної літератури, згодом з'явилася, у середині 60-х рр. зникла, після 1967 р. знову у великій кількості вийшли публікації на тему Голокосту. Письменник пояснює хвилеподібність цього процесу соціальною та ідеологічною кон'юнктурою, штучним навмисним популізмом чи комерційним замовленням. Фінкельштейн проводить політичний аналіз цього явища, показує, які фінансові потоки залучені до цієї індустрії.

Така риторика показово демонструє важливість розрізнення спостереження та свідчення, онтологічного статусу спостерігача й свідка як таких, що перебувають по різні боки знаку та мають різне бачення події. Погляд спостерігача сформований офіційними практиками та стереотипами, йому завжди вказують, *на що* дивитися. Свідок пам'ятає травму, яку хотілося б забути. Спостерігач перебуває *тут*, у цьому сенсовому просторі. Свідок перебуває *там*, у полі дії, що говорить через нього. Спостереження надто промовисто, тоді як свідчення мовчазне, воно доносить саму емоцію й акт співучасті. Через промовляння спостереження виникає дискурс істини, що оперує фактами. Саме на ньому заснована вся зазначена індустрія, політична ідеологія та пропаганда, які часом зовсім не уважні до самої проблеми та людської травми, що стоять за обговоренням явища Освенциму чи Голокосту або будь-якого іншого. Через мовчазну мову свідчення виникає дискурс справедливості, у якому відбувається небайдужа суб'єктивна присутність усіх його співучасників. Такий дискурс сьогодні успішно демонструють перформативні практики та сучасне акціоністське мистецтво [3, р. 63–65].

Повертаючись до випадку Голокосту як культурної події, слід зазначити, що він є колосальним збитком, завданим не тільки євреям, але й усьому європейському народові. Саме про такий сенс збитку веде мову у відомій праці «Чи людина це?» [13] італійський письменник Прімо Леві, який вижив в Освенцимі. Він говорить про речі, про які вся музейна політика Голокосту вважає за краще мовчати: про те, що робилося з в'язнями заради виживання, що перебуває поза моральним і правовим судом, за межею людського. Справжній свідок цих подій, той, хто вижив в Освенцимі, соромиться свідчити в дискурсі істини, в суді.

Парадокс полягає в тому, що ситуація сорому не в тих, хто були катами, а в тих, хто пожертвував своєю мораллю заради виживання, пішов на угоду

із совістю, не зміг опиратися інстинкту боротьби за життя, став причетним до обслуговування самої цієї індустрії («Загинули найкращі, вижили найгірші») [13]. Сором, викликаний провинною, виник у них уже після повернення до благополучного простору моралі й істини, рамки та правила якого не можуть врахувати самої онтології Освенциму, охопити своїми когнітивними можливостями самий спосіб буття свідка, який екзистував на межі людського. Свідчення не існує в моральній зоні гуманності/негуманності, правди та неправди, у зоні ясності розуму. Воно існує тільки як неповноцінне, у ньому говорить збиток духу й тіла. Це свідчення збитку, і тому воно не для суду. Жодний суд не може його прийняти як аргумент.

Дуже важливо, яка мова можлива для подібного роду свідчення. Адже ці свідки можуть свідчити лише про гірші події і тому вважають за краще мовчати. Залишаються тільки голоси фактів, і вони борються з голосами, які їх викривають. Дискурс істини, як завжди, перемагає. Виникає проблема: як утримати дискурс справедливості, що протистоїть раціональному?

Особливості та можливості документального свідчення: простір між фактами – простір непережитого досвіду.

Французький режисер-документаліст Клод Ланцман спробував вирішити проблему утримання дискурсу збитку, знявши в 1985 році про Освенцим дев'ятигодинний документальний фільм «Шоа» [22], в якому він не вдався до звичного показу збережених зйомок таборів, не називав достовірних та точних фактів, не естетизував зображення художніми прийомами драматизації. Фільм складається виключно з інтерв'ю з людьми, які у тій чи іншій якості перебували в просторі події Освенциму. Основними групами інтерв'юйованих виступили в'язні, що вижили, наглядачі, яких він знімав прихованою камерою, і поляки, які мешкали поряд з табором. Фільм справляє на глядача колосальне враження, оголюючи безліч особистих травм, пов'язаних найчастіше із забуттям гуманізму та моралі, причому не лише агресорів, а й жертв. Він наочно показує, що таке документ в кінематографічну епоху і хто є свідками.

Звернемося до генези документа як такого. До використання в документалістиці фотографічних та кінематографічних засобів документ був паперовим, архівним. Він мав бути гідним того, щоб зберігатися в архіві. Однак неможливо зберігати в архіві абсолютно все, і тому відбувається добір документальних свідчень за певною логікою: як правило, керуючись ступенем потрібності чи непотрібності документа. У такій ситуації все вирішує дискурс, ідеологічний контекст, система цінностей, можна навіть сказати, вирішує влада. Владу слід розуміти тут не як диктат згори, а як владу цінностей: те, що є цінним, – зберігається, те, що цінним не є, – відкидається. Лише з появою фотографії та кінематографу відбувається поворот до архівації нецінного. У кадр потрапляє багато надлишкового матеріалу, який стає нелюдськими

доказами, що перебувають поза системою координат культури, етичної палітри добра і зла. Фото- та відеокамера ненав'язливо зберігають те, що люди не відібрали як цінне, це зовсім інший тип документації.

Йдеться про сенси того, що не промовляється, але несе як свідчення неоціненний жест епохи, смак події, дозволяє відділити майже фізичний біль від травми, пережитої кимось іншим. В. Беньямін свого часу відзначив цей «момент істини» на етапі переходу фотографів та кінематографістів 30-х рр. від портрета до панорамної зйомки пустельних вулиць Парижа, що, за словами автора, нагадують фотографії з місця злочину [10].

Аналізуючи безпосередньо саму техніку перцептивного спостереження подій у навколишньому середовищі, а також особливості візуальної та тілесної орієнтації спостерігачів, у тому числі в музейних просторах, сучасна німецька дослідниця А. Штукенброк зазначає виникнення так званих «загальних просторів» та «загального часу» за подій, що взаємно спостерігаються, концептуалізуючи їх як «ретро-последовності» – реакції, релевантні взаємодії з об'єктом, джерелом [7, р. 48–50]. Крім того, різного роду переривання, прогалини, «повідомлення, що вриваються в чужу розмову» («інтеракційно помітні місця») потенційно санкціонують зосередженість присутнього на тому, що має бути помічене під час спостереження, тому стоять для адресата на першому місці. Ці прийоми практик спостереження зайвий раз підтверджують ефект між-просторів у художніх текстах (фільмах, інсталяціях), які не несуть жодних знаків, але акцентують на помітності непомітного, що й робить спостерігача свідком.

Дійсно, фотографічний архів, який може бути використаний при свідченні в суді, має характеристику доказу («німого свідка» – як називає доказ римське право). «Нікими свідками» є ті речі, що випадково потрапили в кадр і які є знаками злочину або просто несправедливості, непристойності, яку не хочеться зберігати, яку ми прагнемо витіснити.

Таким чином, слід пам'ятати, що, крім самих фактів, залишаються простори їх стирання, знищення, спустошення – те, що ми як раз маємо з Голокостом. Німецька повоєнна система намагалася знищити все, що суперечить офіційним фактам про геноцид. Ми маємо сьогодні швидше сліди стирання цієї події, ніж сліди самої події. Так, К. Ланцман у «Шоа» протягом усієї картини між інтерв'ю з в'язнями дає рефреном кадри пустельних просторів табору [22]. Він вступає в особливий тип відносин із цією реальністю. Ці відносини можна назвати нечесними: він нічого не говорить, не коментує, він обманює систему цінностей. Так само працює зйомка зізнань зламаних в'язнів та колишніх нацистів прихованою камерою. Ми бачимо не зовсім те, що хотіли б бачити. Побачене не може бути використане в суді. Однак воно не коментується й залишається неозначеним семантично. Воно лише виконує свою

головну функцію – вводить глядача в простір події, демонструє локацію для співучасті й дискурсу. Побачене не можна перевірити, виправдати, спростувати, підтвердити. Фільм просто зберіг це як афективний знак, чия інтерпретація вимагає семіотичного зусилля. І успіху його розуміння ніяк не сприятиме система цінностей і суспільна мораль – це розуміння можливе виключно на інтимному емоційно-екзистенційному рівні і лише одноразово, коли глядач, спостерігач, перетвориться на свідка, локалізувавшись у місці події.

Афективний знак пережитої травми має властивість чуйності та співпричетності й вимагає для його прийняття лише небайдужості, подібно до того, як свідок у суді може викликати чуйність у присяжних, не вдаючись до раціонального дискурсу. Поле афективних знаків найуспішніше вибудовується мистецтвом, здатним створити своїми засобами абсолютно нові «тексти» й можливості їх артикуляції та розуміння.

Тут починається нераціональна риторика на стику герменевтики, онтології та семіотики, що відкриває спосіб співпереживання іншому поза зоною моралі, але виключно за допомогою локативної співучасті. Нова мова просторових відносин робить зовсім непотрібною культурну синхронізацію з об'єктом розуміння, а також спільність їх смислового контексту, який може бути гарантований єдиною граматиною та знаковою системою. Свідку достатньо одних соматичних здібностей для проникнення в подію та суб'єктивного її освоєння. Важливо при цьому, що для того, щоб увійти до зони збитку іншого, треба пред'явити власний збиток. Збиток розуміється як відмова від людського, від суспільної моралі.

У дискурсі справедливості ми разом зі свідком події проживаємо цю подію повторно. Свідок приносить із собою подію, до якої він причетний, і для цього він не повинен володіти особливою інформацією або знанням культури, історії, літератури, традиції. Справжній свідок має досвід збитку. Цей досвід він може почерпнути навіть із акціоністського мистецтва. Таким чином, дискурс свідчення – це вторинне проживання події, яку неможливо повторити.

Вступаючи у дискурс справедливості, не можна бути чистим спостерігачем. К. Ланцман, у свою чергу, показує, як не бути спостерігачем, коли ти говориш про Голокост: ти маєш пред'явити свою зону несправедливості, і для нього це сфера обману (обману респондентів, сором яких стане надбанням громадськості) – те, що суперечить нормам моралі самого режисера, його етика збитку [22]. Для входження в простір свідчення збиток є обов'язковим. У даному випадку вирішити проблему свідчення допомагає ефект кінематографа, оскільки на папері афективний знак втрачається.

Привиди ментальних травм та суд як простір афективної справедливості.

Проблема, що стосується технік документування, а отже, і свідчення, зовсім не нова: вона зачіпає герменевтичну проблему інтерпретації знаків

й управління цим процесом. Показово, що тривалий час у суді було заборонено використовувати як докази відео- та аудіодокументи. Це пов'язане саме з небезпекою неоднозначності їхнього інтерпретування у зв'язку з присутністю випадкових «німих свідків». Ж. Дерріда пояснив цей феномен у своїй концепції привидів [12]. На його думку, розвиток технологій кіно та медіа лише сприяють поширенню привидів, яким належить майбутнє. Це те, що є, окрім культури, і воно впливове. Привиди наповнюють той самий проміжний світ, «нічийні простори», чи «не-місця» абсолютного доступу, про які писав М. Оже [17]. Світ примар як окремих вимір, як локація підточує культурні знаки, показуючи не стільки їх знаковість і цінність, скільки фіктивність і небезпеку.

У розумінні Ж. Дерріда привиди – це образи ностальгії про те, чого немає, або навіть ніколи не було. Одними з них є афективні кінематографічні знаки, що абсолютно не прочитуються як значення, що інтерпретуються, оскільки перебувають поза моральною системою координат [1]. Вони надані лише для того, щоб впливати й залишати в нас слід. Етика цього впливу розташовується не на рівні розпоряджень і дій, а на рівні перцепції та сприйняття. Привиди – це свідки минулого, яке не відбувалося, нездійснених свого часу можливостей, майбутнього, яке ніколи не настане. Це схоже на впізнання речей, людей та місць, яких ми ніколи не знали, це омана нашого розуму, наших почуттів та пам'яті. При цьому привиди не встановлюють прямих зв'язків з минулим чи майбутнім, їх встановлюємо ми самі, вони лише відсилають туди. Тому й результат спілкування з привидами індивідуальний та не може претендувати на роль об'єктивного свідчення історії чи правової події.

Привід травми, у свою чергу, ґрунтується на травматичних ментальних відлуннях таких слідів минулого. Це виключно психологічний відбиток подій, що не має матеріального аналога. Більше не йдеться про те, щоб спостерігати привидів, а про те, щоб їх викликати самостійно на основі ментальної травми, до того ж травми, не пережитої особисто. Починаючи з дитинства, травматичні події колективного досвіду акумулюються в нашій свідомості. Тому на нас впливають не тільки привиди нашого власного життя, а й життя наших предків, привидів історії свого народу.

Оскільки в сучасному світі завдяки кіберпросторовому ресурсу: «хмарному» сховищу, вебресурсам інтернету, вічній цифровій пам'яті та можливості необмеженого доступу – більше нічого не зникає, усе повертається за вимогою та алгоритмом, як пишуть А. Гетьман і співавтори [2, р. 80–84], можливості свідчення значно розширюються. Однак таке свідчення позбавлене об'єктивного характеру, воно ділиться суто суб'єктивним досвідом і є невіддільним від суб'єкта, що, по суті, ніяк не суперечить ультрасуб'єктивістській парадигмі, до якої сьогодні повертається філософія.

Привід травми яскраво продемонстрований у художньому фільмі режисера Баррі Левінсона «Ви не знаєте Джека» (США, 2010), знятого за реальними подіями, що відбувалися в Детройті, штаті Мічиган, у 1990–1999 рр. Головний герой – лікар на пенсії Джек Кеворкян (у ролі Кеворкяна – Аль Пачіно), який зберігся у свідомості громадськості як «доктор Смерть». Кеворкян відкрито виступив проти суспільної моралі, релігії, лікарської спільноти та системи правосуддя, відстоюючи та допомагаючи реалізації права пацієнта на евтаназію; він надав практичну допомогу десяткам невиліковно хворих, забезпечивши їм безболісну смерть. Він вступив у поєдинок із системою, наодинці кинувши їй виклик, при цьому сподіваючись лише на дискурс справедливості, і зазнав нищівної поразки. У підсумку «доктор Смерть» був позбавлений лікарської ліцензії, засуджений до тюремного ув'язнення та вийшов на волю умовно-достроково через вісім років у 79-річному віці.

Будучи недосвідченим у нормативних справах, Кеворкян публічно апелює виключно до афективного досвіду травми, веде гучний дискурс збитку, намагаючись продемонструвати нелюдський біль безлічі приречених на смерть у муках, надає небайдужих свідків і відеозаписи процесу «сприяння самогубству». Він іде ва-банк і програє. Вердикт суду: «Ви можете вважати, що законодавство Вас зупинило! Закон понад усе!» Цей сюжет вкотре доводить могутність і перевагу раціонального дискурсу істини над дискурсом справедливості, неспроможність аргументів природної совісті й людяності перед аргументами моралі та права.

Важливо, що свій болісний досвід збитку Кеворкян несе з дитинства, із розповідей батьків про пережитий ними Геноцид вірмен у роки Першої світової війни в Османській Туреччині. Привиди травми, найтонше почуття болю інших людей та абсолютна співпричетність їх реальності виявляються і в його художній творчості – зловісному сюрреалізмі, а також віршах, грі на флейті та захопленості музикою Баха. Свідчення лікаря в суді – це нераціональне, проте відверте свідчення шкоди його невинно постраждалих предків та страждаючих співвітчизників, висловити й усвідомити яке не допоможуть жодні факти, тому надія на те, що воно могло бути почуте судом, нікчемна.

Процесуальна драма про «доктора Смерть» дозволяє безпосередньо й закономірно перейти до теми суду як простору свідчення. Отже, у суді завжди пануватиме дискурс істини, оскільки сама справедливість найчастіше розуміється як те, що приховано від нас брехнею, тоді як справедливість має полягати не в тому, щоб відкрити якусь істину фактів, викрити щось, а в тому, щоб відчутти причетність до події травми, розділити простір потерпілого. Драма ж, що розгортається в суді, часто буває хибною. Але співпричетність важливіша за істину чи брехню. Суд присяжних може виправдати винного, але цінність цього виправдання полягатиме в тому, що ними рухала причет-

ність до трагедії, яку вони співпережили (хоча, можливо, трагедія була фальшивою).

Простір суду дозволяє розвиватися дискурсу істини й брехні. Про дискурс справедливості ніколи не можна сказати, правдивий він чи хибний: це чиста довіра. Щойно ми ставимо питання: «істина чи брехня?», одразу починаємо дискурс істини, в якому йде дізнання. У дискурсі справедливості дуже важливим є афективний момент. Саме його розуміючий свідок доносить до нас досвід збитку учасників події. Свідок – це не адвокат і не прокурор, які працюють у рамках раціонального дискурсу, це той, хто може й не враховувати факти й аргументи, а читати «між рядками», покладаючись на особисті відчуття, а не на логіку. Хоча адвокати при захисті теж часто користуються афективними прийомами, але для них це не мова дискурсу, а виключно інструмент, прийом впливу на суд присяжних.

Помилково було б вважати, що суд у принципі уникає афективності та свідчення. У судовому процесі якраз має місце афективне начало. В інших просторах (науці, політиці, релігії, мистецтві) воно представлено набагато меншою мірою. Хоча нам здається, що ми переживаємо співчуття і причетність, коли приходимо до кінотеатру, проте там – все кліше та обман, тоді як у суді розгортається життя конкретних людей, свідками досвіду яких ми можемо стати, якщо розуміємо мову афективної справедливості. Приклад виходу за рамки мистецтва та його знаків демонструють авангардні художники, які нерідко самі опиняються в суді як відповідачі за свою творчість, переживаючи особистий збиток. Фактично своєю присутністю та правовим дискурсом у залі суду вони вступають в афективні відносини з присяжними, захистом, суддею, цілою системою правосуддя й всією системою цінностей, на яких та ґрунтується.

Суд являє собою панівну модель соціального ставлення до тієї чи іншої події, критерій її оцінки, кодекс демократичного суспільства. Так, коли письменника притягують до суду за аморальність (гучні процеси ХІХ століття над Г. Флобером, Ш. Бодлером), це означає, що письменник вступив у конфлікт з найвищими цінностями цього суспільства. Для сучасного художника масової культури адресатом його творчості є не Бог, а саме суспільство. Мистецтво має соціальний аспект, і в суді цей аспект реалізується саме через дискурс справедливості, що йде в розріз з дискурсом істини. Наприклад, акціоністи свідчать про досвід збитку не лише тоді, коли публічно завдають шкоди своєму тілу, а й у тому числі тоді, коли продовжують свою акціоністську дію в суді та у в'язниці. Суд – це простір розмови художника й суспільства. А інших просторів, власне, і немає. Наприклад, музейний простір позбавляє нас цієї можливості, оскільки в музеї зберігається вже цінне та відібране.

Художник у тому сенсі, в якому його розуміє масова культура, може й повинен виходити за межі художнього. За це його й судять. Художник має зазна-

вати збитку від суспільства через те, що він порушує громадські правила. Для концептуального мистецтва домінантною є зовсім не естетика, вона може бути чи не бути. Справжній художник – не естет, а той, хто випробовує цінності суспільства на міцність, вторгається до заспокоєного світу й провокує збиток, як це робить радикальний концептуалізм у мистецтві [6, р. 148].

Від досвіду збитку до досвіду співпричетності. Локативність буття свідка.

Теорія привидів виявляє вихід на проблему свідчення/спостереження, де свідок і спостерігач користуються абсолютно різною семіотикою, різними типами знаків. Якщо знаки спостереження абсолютно вписуються в семіотику Ф. де Соссюра [20], в якій знак є єдністю означуваного та означальника й утворює світ значень і фактів, то знаки свідчення не відсилають до жодного сенсу. Вони просто справляють певний ефект, що досягає рівня осмислення.

Стосовно кіно Ж. Ф. Ліотар назвав таку вимогу надмірності та фасцінуючого ефекту *піротехнічним імперативом* [4] на противагу категоричному імперативу І. Канта. Якщо кантівський закон задавав припис вчинку: чини саме так, а не інакше; то ліотарівський принцип означає саме те, що я не можу діяти за приписом, однак я отримую піротехнічний ефект – наприклад, задоволення, співчуття чи реакцію співпричетності як надмірне відчуття, що не має корисних і виправданих наслідків (наприклад, досвід кіно) подібно до того, як у феєрверку немає сенсу, проте піротехнічний ефект змушує нас на нього дивитися. При цьому позитивна, та сама кінематографічна фасцинація робить нас дітьми, наївними та щирими, коли ми дивимося на безглузде видовище. Тоді як негативна фасцинація, не залишаючи нас байдужими, заворожує збитком, травмує, тим не менш не дозволяючи не стежити за подією, не брати участь, не співпереживати; це зіткнення з неуявним [18].

В'язні Освенциму та ГУЛАГу отримали досвіду, що неможливо передати іншим раціональними засобами та традиційними прийомами мистецтва. Відомі множинні спроби описати це фактологічно й навіть героїчно (О. Солженіцин), створюючи свого роду епос, схожий на античний. Однак лише дискурс збитку здатний упоратися з тим, щоб не просто повідомити інформацію про цю подію, але довести саму неможливість, непередаваність такого досвіду. Особистий досвід виснаження й болю в'язня надмірніший за знання та почуття, для його інтерпретації та розуміння слова надто мізерні. Цей світ за межею уявлення потребує іншого типу літератури та дискурсу.

Люди з таким травматичним досвідом – це відкривачі іншої системи знаків – нелюдської. Не кожен з них зміг продовжити життя з цим досвідом страждання, витіснити його; вони часто позбавляли себе життя в постстресовий період. Один з них – радянський прозаїк і поет Варлам Шаламов, відомий як автор циклу оповідань і нарисів «Колимські оповідання» про життя

ув'язнених ГУЛАГу в 30–50-ті рр. [23]. При ознайомленні з творами таких авторів приходиться усвідомлення, що ніякого співчуття тут бути не може, йдеться про фізичний стан збитку. Свідок потрапляє у світ інших знаків – знаків без означуваного – чистих відчуттів, у світ іншої семіотики. Знаки культури, етичні, релігійні чи політичні, абсолютно знищуються. Залишаються лише природні імпульси. У свідків, що переживають подію – імпульс виживання, у свідків, які стежать за перформативним текстом твору про цю подію, – імпульс ментальної єдності з природно спорідненою істотою. Їх об'єднує загальний привід травми, відчуття болю, що не вимагає й не підлягає інтерпретації та поясненню.

Ці імпульси переводять людину в семіотичну систему буття тварини – істоти поза культурою, яка ще належить природі, тоді як увесь світ людської культури занурений для неї в смерть. У стані граничної приниженості, виснаженості, страху чи непоправної втрати людина переживає не почуття, а відчуття, яким немає назви й визначення. Порівняно з почуттями спектр відчуттів набагато ширший. Відчувати можна й неназване.

Британська дослідниця Е. Уезерол аналізує можливості обміну фізичним і емоційним досвідом невербальними способами на абсолютно несподіваних прикладах інтерактивних практик, а саме при криках у відповідь, що видаються глядачами-студентками, які реагують на уявний біль під час занять з феміністської самооборони [8]. Спираючись на дискурсивну психологію та мультимодальний аналіз мови, авторка показує, що крики болю спостерігачів є природною реакцією розуміння у відповідь на хворобливий досвід. Вони допомагають створити єдиний уявний простір дії, у якому біль може бути переданий іншому як інтерактивний феномен. Так, ситуативне використання мультимодальних практик у соціальній взаємодії забезпечує взаємну зрозумілість відчуття болю, яке можна розглядати як досвід збитку.

Відчуття становлять цілком матеріальний простір, де взаємодіють місця, речі, люди та події. Це являє собою *локативність* свідка події як процес і статус перебування його у певному місці або рух, що не виходить за межі певного простору. Локативність епістемологічно містить три аспекти: територію (простір чи реальність), розташування (параметричну локалізацію) і змістилище подій. Система цих параметрів гарантує особливий рід буття, а саме *перебування, локацію суб'єкта* в зоні збитку іншої людини, цілої групи або покоління, роблячи цього суб'єкта ментально та афективно співпричетним до трагедії людей, чий збиток він розділяє. Тут розуміння відбувається не гносеологічно, а онтологічно, шляхом свідчення.

Локативність передбачає мікрополе суб'єктивної орієнтації суб'єкта, його параметричну та подієво-динамічну локалізацію у статусі свідка. У даному випадку відбувається стирання кордону між тілесністю як симуляцією й ті-

лом як справжністю, повернення із симулятивної реальності постмодерного мистецтва в соматичну реальність метамодерну. Тілесність більше не диктує тілу. Це можна розглядати як методологічний відкат, деактуалізацію симулякра.

Просторова риторика дозволяє максимально доступно та повно описати спосіб розуміючого буття суб'єкта, особливо в події травми. Простір – одна з головних онтологічних реалій, яка з легкістю сприймається та диференціюється людиною. Саме просторова рецепція та пов'язані з нею значення лежать в основі пізнання. Простір завжди організований навколо суб'єкта, що ставить себе в центр макро- та мікросмосу. Він особисто визначає своє місцезнаходження в системі координат. Його локація співпричетності дозволяє йому посісти власне місце в реальності, яку він прагне зрозуміти. Для цього суб'єкту більше не потрібно знакової комунікації, лінгвістичної єдності та інтерсуб'єктивного контексту: він абсолютно незалежний і самостійний у своїх відчуттях і виборі положення в просторі резонуючої події.

Однією з важливих характеристик поля локативності є поліцентризм. Свідок завжди поодинокий. Представляє цінність його суб'єктивне бачення, а не схвалена ним групова думка. В одиничному суб'єкті відбувається локалізація реальностей. Кожна травматична подія продовжується в суб'єктивних поліреальностях. Відчуття особистого збитку веде до метаморфози самої природи свідка. Нейтральне ставлення до цінностей та мови цінностей уможливує вибір самого себе, своєї справедливості, своєї фізіології, свого статусу, формує свою реальність – це особисте право кожного.

Показово, що згідно з сучасним принципом немовля при народженні гендерно нейтральне, його гендер надалі визначає соціальне середовище. І, ймовірно, події цього середовища мають бути досить травматичні для того, щоб це позначилося на його нетрадиційному виборі гендеру. Сьогодні в деяких суспільствах дитина вже отримала право обирати гендер, тобто свою назву, для того, щоб позбутися пубертатної гендерної дисфорії. Другим кроком на шляху порятунку від збитку є зміна статі – людина намагається відповідати тому, чим себе назвала, – змінити біологію під нову назву. Якщо гендер – лише знак, то стать – біологія, реальність. Реальність у кожного своя – це локалізація особистого простору: я можу бути ким і чим завгодно, а суспільство має визнавати мене в цьому статусі. Це є суттю принципу недоторканності особистого простору та суб'єктивної реальності. Від інтерсуб'єктивізму – назад до суб'єктивізму! Проте зміна статі виявляється новим збитком, досвід якого не може бути переданий знаками культури.

Мова дискурсу справедливості, яка здатна «висловити» збиток, складається із знаків, які сильно впливають, але постійно ризикують стати хибними, варто лише зупинитися й надати їм сенсу. Знаки збитку не повинні отримувати

вати визначення, фіксуватися в смисловому культурному контексті – вони повинні жестом відсилати до невимовного афективного досвіду особистості, групи, народу, покоління, епохи. Занурення в семіотику цих знаків і є співпричетністю досвіду. Але щойно ми зупиняємо перформативний акт, що демонструє знаки збитку, намагаючись проаналізувати, привласнити йому сенс, охарактеризувати в естетичному плані, ми йдемо в розріз з тим самим досвідом, який він здатний нам донести.

У цьому полягає істотна проблема для сучасного мистецтва: як уникнути категоричного імперативу, системи причинно-наслідкових зв'язків, дискурсу істини, нав'язливих знаків культури, ієрархії цінностей, суб'єкт-об'єктних відносин, де спостерігач (а не свідок) завжди перебуває в зоні нейтральності, у полі безпеки. Спостерігач – це той, хто судить, оцінює, тлумачить, інтерпретує. Усі етичні «співпереживання», якщо ти перебуваєш у позиції спостерігача, є фальшивими.

Сучасні художники-концептуалісти – чи то політичне мистецтво, чи то акціонізм – відрізняються саме тим, що готові йти на експеримент із власним збитком, тілесним і психічним [6, р. 146, р. 148]. Такою є акціоністська спроба завдати шкоди собі заради набуття тієї мови афективних знаків, до якої апелює Ліотар, якою «говорять» Леві, Шаламов, Ланцман. Це провокація реальності травми втраченого покоління шляхом локативної співучасті в цій події завдяки жестах мистецтва.

Висновки. Таким чином, *локативне буття* свідка дозволяє говорити про його співпричетність до події травми та досвіду травми. Небайдужість відкриває новий характер дискурсу – дискурс справедливості. Відчуття фізичного збитку, надмірність афекту та семіотика свідчення дають не просто буття, а про *перебування суб'єкта в місці* події. Локація суб'єкта-свідка дозволяє розділити простір людей, яких він прагне зрозуміти, співпережити їхній досвід, не вдаючись до вербальних засобів його передачі. Мовчазна «мова» свідчення забезпечує трафік афективного досвіду та знань, обходячись без полеміки фактів та знаків культури. Свідок має справу із семантично неозначеним. При цьому дана спільність осягнутого та розділеного досвіду, що нагадує семіотичне середовище універсальної загальнолюдської мови імпульсів, яку обіцяють трансгуманісти, усе ж таки не забезпечує ідейної єдності спільноти свідків. Досвід збитку, як і локація співучасті, залишається суто персональним. Тип відносин свідка з реальністю не створює суспільної зони смислів у полі культури. Ментальна травма може бути сприйнята та розділена лише суб'єктивно. Саме тому процесуальний дискурс суду формально не може апелювати до свідчення збитку й того важливого живого досвіду, який він у собі містить.

ЛІТЕРАТУРА

1. Fisher M. *Ghosts of My Life: Writings on Depression, Hauntology and Lost Futures*. Winchester, UK. Washington, USA: Zero Books, 2014. 245 p.
2. Getman A. P., Danilyan O. G., Dzeban O. P., Kalynovskyi Y. Y. Modern ontology: reflection on the continuity of cyberspace and virtual reality. *Revista de Filosofia*. 2022. Vol. 39, Issue 102. P. 78–94.
3. Kalnytskyi E., Meliakova Y., Kovalenko I., Zhdanenko S. Philosophy of Legal Actionism. *Cogito*. 2023. Vol. 15, No. 1. P. 59–79.
4. Lyotard J.-F. *L'acinéma*. *Revue d'esthétique*, juillet 1973. *Des dispositifs pulsionnels*. Paris: Éditions Galilée, 1994. P. 57–69.
5. Lyotard J.-F. *Le différend*. URL: <https://arthistoryunstuffed.com/jean-francois-lyotard-the-differend/> (25.04.2014) (дата звернення: 20.07.2023).
6. Meliakova Y., Krapivnyk G., Kovalenko I., Kalnytskyi E., Zhdanenko S. Performance conceptualism: from semantics to body language. *Wisdom*. 2022. Vol. 21, No. 1. P. 139–153.
7. Stukenbrock A. Temporality and the cooperative infrastructure of human communication: Noticings to delay and to accelerate onward movement in mobile interaction. *Language & Communication*. 2023. Vol. 92, September. P. 33–54. doi: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2023.06.003>.
8. Weatherall A. «Oh my god that would hurt»: Pain cries in feminist self-defence classes. *Language & Communication*. 2023. Vol. 90, May. P. 1–13. doi: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2023.01.004>.
9. Yurkevych O. M., Pavlenko Zh. O., Trofymenko V. A. History of the development of hermeneutic logic. *Revista Notas Históricas y Geográficas*. 2021. № 26. P. 1–28.
10. Беньямин В. Произведение искусства в эпоху его технической воспроизводимости: Сб. эссе / предисл. и пер. С. А. Ромашко. Москва: Медиум, 1996. URL: <https://flibusta.org.ua/b/382508/download/?format=rtf.zip> (дата звернення: 20.06.2023).
11. Гайдеггер М. Дорогою до мови / пер. з нім. В. Кам'яця. Львів: Літопис, 2007. 232 с.
12. Деррида Ж. Призраки Маркса / пер. с франц. Б. Скуратов. Москва: Logos altera, *Ессе homo*, 2006. 256 с.
13. Леви П. Человек ли это? / пер. с итал. Елены Дмитриевой. Москва: «Текст», Журнал «Дружба народов», 2001. URL: https://imwerden.de/pdf/levi_chelovek_li_eto_2001_osr.pdf (дата звернення: 23.06.2023).
14. Левинас Э. Путь к другому / пер. с франц. Е. Бахтиной. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2007. 240 с.
15. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / пер. с франц. Н. А. Шматко. Москва: Издательство «Институт экспериментальной социологии», СПб.: Издательство «Алетейя», 1998. URL: http://rebels-library.org/files/liotar_sostajanie_postmoderna.pdf (дата звернення: 20.07.2023).
16. Лиотар Ж.-Ф. Хайдеггер и «евреи» / пер. с франц. В. Е. Лапицкого. СПб.: Machina, 2014, 206 с. doi: <https://coollib.com/b/191389-zhan-fransua-liotar-haydegger-i-evrei/read>.

17. Оже М. Не-места. Введение в антропологию гипермодерна / пер с франц. А. Коннова. Москва: Новое литературное обозрение, 2017. 136 с.
18. Осипова Т. Жан-Франсуа Лиотар. L'acinéma. (12.08.2020). URL: <https://cineticle.com/lacinema-jean-francois-lyotard/> (дата звернення: 19.07.2023).
19. Рикёр П. Я-сам как другой / пер. с франц. Москва: Издательство гуманитарной литературы, 2008. 416 с.
20. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / пер. з франц. А. Корнійчук, К. Тищенко. Київ: Основи, 1998. 324 с.
21. Финкельштейн Н. Дж. Индустрия Холокоста. (20.11.2000). URL: <https://coollib.com/b/96975/read> (дата звернення: 18.07.2023).
22. Чёрный М. «Шоа» Клода Ланцмана. (22.06.2016). URL: <https://war-documentary.info/shoah-1985-review/> (дата звернення: 20.07.2023).
23. Шаламов В. Т. Колымские рассказы. Собр. сочинений. Москва: Худож. литература, Вагриус, 1998. Том 1. С. 7–181. URL: <https://lib.misto.kiev.ua/PROZA/SHALAMOW/kolym.dhtml> (дата звернення: 19.07.2023).

REFERENCES

1. Fisher, M. (2014). *Ghosts of My Life: Writings on Depression, Hauntology and Lost Futures*. Winchester, UK. Washington, USA: Zero Books.
2. Getman, A. P., Danilyan, O. G., Dzeban, O. P., Kalynovskiy, Y. Y. (2022). Modern ontology: reflection on the continuity of cyberspace and virtual reality. *Revista de Filosofia, Vol. 39, issue 102, 78–94*.
3. Kalnytskyi, E., Meliakova, Y., Kovalenko, I., Zhdanenko, S. (2023). Philosophy of Legal Actionism. *Cogito, Vol. 15, 1, 59–79*.
4. Lyotard, J.-F. (1994). L'acinéma. *Revue d'esthétique, juillet 1973. Des dispositifs pulsionnels*. Paris: Éditions Galilée, 57–69.
5. Lyotard, J.-F. (2014). le différend. URL: <https://arthistoryunstuffed.com/jean-francois-lyotard-the-differend/>.
6. Meliakova, Y., Krapivnyk, G., Kovalenko, I., Kalnytskyi, E., Zhdanenko, S. (2022). Performance conceptualism: from semantics to body language. *Wisdom, Vol. 21, 1, 139–153*.
7. Stukenbrock, A. (2023). Temporality and the cooperative infrastructure of human communication: Noticings to delay and to accelerate onward movement in mobile interaction. *Language & Communication, Vol. 92, September, 33–54*. doi: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2023.06.003>.
8. Weatherall, A. (2023). «Oh my god that would hurt»: Pain cries in feminist self-defence classes. *Language & Communication, Vol. 90, May, 1–13*. doi: <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2023.01.004>.
9. Yurkevych, O. M., Pavlenko, Zh.O., Trofymenko, V. A. (2021). History of the development of hermeneutic logic. *Revista Notas Históricas y Geográficas, 26, 1–28*.
10. Benyamin, V. (1996). *Proizvedenie iskusstva v epohu ego tehnikeskoy vosproizvodimosti*. Moskva: Medium. URL: <https://flibusta.org.ua/b/382508/download/?format=rtf.zip> [in Russian].

11. Gajdegger, M. (2007). Dorogoyu do movy. L'viv: Litopy's [in Ukrainian].
12. Derrida, Zh. (2006). Prizraki Marksa. Moskva: Logos altera, Ecce homo [in Russian].
13. Levi, P. (2001). Chelovek li eto? Moskva: «Tekst», Zhurnal «Druzhba narodov». URL: https://imwerden.de/pdf/levi_chelovek_li_eto_2001_ocr.pdf [in Russian].
14. Levinas, E. (2007). Put k drugomu. SPb.: Izd-vo Sankt-Peterburgskogo universiteta [in Russian].
15. Liotar, Zh.-F. (1998). Sostoyanie postmoderna. Moskva: Izdatelstvo «Institut eksperimentalnoj sociologii», SPb: Izdatelstvo «Aletejya». URL: http://rebels-library.org/files/liotar_sostajanie_postmoderna.pdf [in Russian].
16. Liotar, Zh.-F. (2014). Hajdegger i «evrei». SPb: Machina. doi: <https://coollib.com/b/191389-zhan-fransua-liotar-haydegger-i-evrei/read> [in Russian].
17. Ozhe, M. (2017). Ne-mesta. Vvedenie v antropologiju gipermoderna. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
18. Osipova, T. (2020). Zhan-Fransua Liotar. L'acinema. URL: <https://cineticle.com/lacinema-jean-francois-lyotard/> [in Russian].
19. Rikyor, P. (2008). Ya-sam kak drugoj. Moskva: Izdatelstvo gumanitarnoj literatury [in Russian].
20. Sossyur, F. de. (1998). Kurs zagal'noyi ling'visty'ky'. Ky'yiv: Osnovy' [in Ukrainian].
21. Finkelshtejn, N. Dzh. (2000). Industriya Holokosta. URL: <https://coollib.com/b/96975/read> [in Russian].
22. Chyornyj, M. (2016). «Shoa» Kloda Lancmana. URL: <https://war-documentary.info/shoah-1985-review/> [in Russian].
23. Shalamov, V. T. (1998). Kolymskie rasskazy. Sobr. sochinenij. Vol. 1. Moskva: Hudozh. literatura, Vagrius. URL: <https://lib.misto.kiev.ua/PROZA/SHALAMOW/kolym.dhtml> [in Russian].

Meliakova Yuliia, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Kovalenko Inna, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Kalnytskyi Eduard, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University Kharkiv, Ukraine

WITNESS DAMAGE EXPERIENCE AND COURT AS A SPACE OF COMPLICITY

In this article, an attempt is made to ontological relations with subjective realities using spatial rhetoric, it is about understanding and continuity of traumatic experience.

Understanding is considered as evidence, which is provided by the locative participation of the subject in the event. The subject receives the status of a witness in the performative space of damage (avant-garde art, actionism, litigation). An artist or juror is able to witness the trauma by providing a discourse of justice through the language of non-semantic signs.

Key words: *evidence of damage, experience, discourse of justice, trauma event, locativity, complicity, court space.*

Трияк Майя Вікторівна, докторка філософських наук, професорка, викладачка циклової комісії економіки, управління та адміністрування, Відокремлений структурний підрозділ «Харківський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету», Україна
e-mail: mayu1973Trynyak@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4981-8535

Руденко Світлана Олександрівна, кандидатка філософських наук, викладачка циклової комісії економіки, управління та адміністрування, Відокремлений структурний підрозділ «Харківський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету», Україна
e-mail: s.rudenko@knu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-9317-9705

ФЕНОМЕН МНОЖИННОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В КОНТЕКСТІ ПАРАДИГМАЛЬНОГО ПОВОРОТУ ВІД ІНСТРУМЕНТАЛЬНОЇ ДО КОМУНІКАТИВНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

В умовах інформаційного суспільства особистісна ідентичність набуває множинного й ситуативного характеру, що при домінуванні інструментальної раціональності в суспільній свідомості й недостатньо розвинених практиках автокомунікації може спричинити дестабілізацію глобальних культурно-комунікативних процесів. На основі аналізу дискурсів комунікативної дії Ю. Габермаса, С. Тулміна, А. Хоннета авторками статті обґрунтовано актуальність парадигмального повороту від інструментальної до гнучкої комунікативної раціональності.

Ключові слова: множинність ідентичності, інструментальна раціональність, комунікація, комунікативний розум, гнучка комунікативна раціональність.

Постановка проблеми. Сучасне інформаційне суспільство задля підтримки стабільності та сталого розвитку має бути націлене на конструктивний міжкультурний діалог і подолання відчуження між людьми. Водночас зростаюча конфліктогенність соціальних систем на тлі посилення глобалізаційних процесів у світі свідчить про згубне для людства нехтування цим постулатом.

Комунікація як процес порозуміння між людьми, гармонізації їхнього внутрішнього світу через діалог, як спілкування людей різних культур чи різних дискурсивних практик, цінностей, смислів та символів набула у ХХІ столітті дійсно всеохоплюючого й всепроникаючого характеру. Водночас інтенсифікація розвитку комунікації у світі має як позитивні, так і негативні наслідки, що підкреслюють її амбівалентність. З одного боку, констатується факт стиснення світу й об'єднання його в єдиний комунікативний простір, усупереч мовним та географічним бар'єрам; з другого боку – збільшується зумовлена цим об'єднанням інтенсивність конфліктів, вирішувати які сучасна цивілізація ще не спроможна. З огляду на міжкультурні конфлікти й кризи, розгляд комунікації та проблем, детермінованих нею, повинен мати комплексний характер, з обов'язковою розробкою цілісного арсеналу методологічних прийомів і термінології, який би відповідав викликам часу.

Глобальний світ безжально переформатовує всі традиційні феномени та їх сутнісні смисли. Так, новими барвами заграла проблема особистісної ідентичності в умовах інтенсифікації комунікативних процесів у інформаційному суспільстві.

Проблема ідентичності є однією з найбільш актуальних і дискусійних. Вона тісно пов'язана з пошуком інноваційних форм трансляції знання, організації діалогу культур, міжособистісного та внутрішньоособистісного діалогу. Складність і неоднозначність цих процесів у сучасному світі виявляється в феномені «множинної ідентичності», що набув актуальності з настанням епохи модерну. У традиційному суспільстві ідентичність визначалась походженням людини та її приналежністю до певного соціального прошарку. Оскільки люди народжувались у культурному середовищі з чітко регламентованими поведінковими кордонами та реалізовували певні культурні зразки, узвичаєні для даного суспільства, то проблеми множинної ідентичності як такої просто не існувало. Саме в індустріальному суспільстві вона набуває значущості, а неабиякої гостроти – в інформаційному.

У людини, яка занурена в потік стрімко змінюваної інформації, у процесі проживання індивідуальної, особистої історії, реалізуються безліч ідентичностей. Ситуація ускладнюється тим, що вони не завжди усвідомлюються й можуть знаходитись у суперечливих відносинах одна з одною. У такій складній поліваріантній системі, як сучасне інформаційне суспільство, в якому основною проблемою для індивіда стає автономна адаптація до динамічно змінюваного світу, а горизонт свободи особистості невпинно розширюється, ідентичність набуває множинного, процесуального й ситуативного характеру. Сучасна людина як носій множинної ідентичності опиняється в досить специфічній ситуації, складність і суперечливість якої може для неї залишитись непоміченою. Будучи глибоко зануреною в процеси, які в інформаційному

суспільстві, протікають із наростаючою швидкістю, людина може сприймати нестійкість, гнучкість і множинність власної ідентичності як природне явище й не вважати це проблемою. Однак ця ситуація вимагає глибокого осмислення. Якщо раніше в індивіда був стійкий набір цінностей, установок, культурних патернів і стереотипів поведінки, то за умов прискорення та спрощення інформаційного обміну основні соціальні інститути, відповідальні за формування ідентичності, докорінно трансформуються й навіть розпадаються, що унеможливорює повноцінне виконання ними своїх функцій.

При недостатньо розвинених і усвідомлених практиках автокомунікації та саморефлексії, феномен множинності ідентичності може спричинити розпад особистості як цілісного утворення. Закономірною у зв'язку з цим є присутність у культурі перверсії, девіації, психічного розладу, відхилення від нормативності. Резонанс означених тем пов'язаний не тільки з інтелектуальним переосмисленням структури інформаційного суспільства. Проблема полягає ще й у тому, що *множинна* ідентичність легко трансформується у *фрагментовану*, а отже, йдеться вже про втрату людиною цілісності й нездоланий (патологічний) внутрішній конфлікт, що тягне за собою катастрофічні наслідки для людства в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звернення до комунікативної онтології, спрямованої на виявлення глибинного зв'язку людини з Іншим, передбачає дослідження умов формування інтерсуб'єктивного простору, що дозволяє пояснити не стільки наявні форми буття, скільки обґрунтувати можливості плюрального утворення смислу комунікації в інформаційному суспільстві. Методологічною основою для таких наукових розвідок є і теорія діалогу культур (В. С. Біблер), і діалогічна філософія (М. Бубер, Ф. Розенцвейг), і феноменологія інтерсуб'єктивізму (Е. Гуссерль, А. Шюц), і екзистенційна філософія (К. Ясперс). Значний внесок у формування цього методологічного базису здійснили, без сумніву, і сучасні дослідники У. Ліппман, Ч. Мертон, Г. Маклюен, а також Ю. Габермас, А. Хоннет, К.-О. Апель, Ж. Дерріда, Н. Луман. Філософська спадщина цих мислителів піддається ґрунтовному аналізу з боку сучасних зарубіжних дослідників, серед яких у розрізі наших наукових пошуків викликають інтерес праці І. Брінк 2017 р. щодо ролі інтерсуб'єктивності в розвитку інтенціонального спілкування [1], М. Галлахера, К. Маркуссена, Р. Серпа 2022 р. щодо специфіки й закономірностей розвитку множинної ідентичності [2], К. Манзі та В. Бенета 2022 р. щодо типів інтеграції ідентичностей та наслідків цього процесу [3], С. Вана і В. Вана 2023 р. щодо небезпек для особистісної ідентичності, пов'язаних із віртуалізацією комунікативного простору [4].

Що ж до здобутків української філософської думки останніх років, то важливе значення в розвідці проблематики множинності ідентичності в контексті

здолання світоглядних конструктів інструментальної раціональності мають дослідження габермасівської філософської спадщини А. Єрмоленком, а також його напрацювання щодо концепції комунікативно-практичної філософії як складової герменевтико-лінгвістико-прагматико-семіотичного повороту в філософії, пов'язаного із переходом від парадигми суб'єктивності до парадигми інтерсуб'єктивності [5; 6]. В опрацюванні проблематики самоідентифікації було враховано міркування українських дослідників З. Шевченко і Н. Фіалко відносно того, як мотивація й легітимність забезпечують нормативність, структурування й генезис множинної соціальної ідентичності [7], а також філософські розвідки А. Кравченко й А. Морозова щодо нігілістичного та тоталітарного потенціалу інструментальної раціональності [8].

Окремо слід відзначити значущість для даного дослідження положень монографії «Від комунікативної дії до практик реконструкції в сучасній освіті» за авторства К. Астахової, К. Батаєвої, Н. Бусової та інших, у якій розглянуті можливості рецепції концепцій комунікативної дії Ю. Габермаса й деконструкції Ж. Дерріди в контексті сучасної теорії освіти, проаналізовані особливості комунікативізації сучасної освіти [9].

Формулювання мети статті: на основі аналізу габермасівської концепції комунікативної соціальної дії дослідити феномен множинної ідентичності особистості в контексті парадигмального повороту від інструментальної до комунікативної раціональності.

Виклад основного матеріалу. Утвердження інструментальної раціональності, що характеризується безособовістю, анонімністю, ціннісною нейтральністю, відбулося в певний, сприятливий для цього період європейської історії, а саме в добу філософського Модерну. Ця особлива суб'єкт-об'єктна «безсердечна раціональність», в якій мета виправдовує засоби, є нігілістичним відкиданням потужної кордоцентричної духовної традиції, результатом розпаду «субстантивної єдності розуму» (Вебер), що призводить до релятивізації моралі й естетизації зла [8, с. 17].

У зміщенні ціннісних орієнтирів людини й суспільства в бік інструментальної раціональності не останню роль відіграли новітні комунікативні технології, що спричинили нарощування й ускладнення міжособистісних і міжгрупових взаємодій, а отже, до виникнення передумов для формування множинності ідентичності. Новітня філософія ідентичності, як зазначає Л. Ситніченко, – це спроба відповіді на реальну ситуацію, органічно пов'язану з тим, що в межах конкретних спільнот, які відверто чи приховано захищають спільне благо замість індивідуального права та свободи, індивідуальна відповідальність набуває перетворено-відчуженої форми відповідальності колективної, коли справжня відповідальність і солідарність не властива нікому [10, с. 34].

Німецький філософ і соціолог Юрген Габермас висловлює відверто негативне ставлення щодо закріплення в суспільній свідомості інструментальної раціональності, породженої активним поступом науки й техніки й орієнтованої на суто утилітарні інтереси суб'єктів комунікації. Габермас протиставляє інструментальній раціональності комунікативну, яка, на його переконання, може стати ефективним засобом вирішення означених проблем у суспільстві. Він обґрунтовує поняття «комунікативної дії» як дії, скерованої «комунікативним розумом», що, власне, й забезпечує можливість інтеркультурної взаємодії та мирного співіснування різних культур [11]. Габермас підкреслює важливість внутрішньої узгодженості дій взаємодіючих суб'єктів, яка досягається завдяки духовно-моральній спрямованості комунікативної дії, справедливо наголошуючи, що комунікація між людьми має бути орієнтована на діалог, на досягнення консенсусу. Моральна нормативність, на думку філософа, історично формувалась як умова соціальності, як фактор культури, як фрагмент життєвого світу людини, що регламентує міжособистісні відносини. Споконвічно вона, пише Габермас у праці «Моральна свідомість і комунікативна дія», інтегрована в нормах структура суспільних відносин, ... має моральний характер [12]. Проте обов'язкова до виконання моральна норма нерідко порушується, люди нехтують нею у своїй поведінці, що призводить до конфліктів і різноманітних проявів девіантної поведінки.

Таким чином, актуалізація комунікативної дії здійснюється, згідно з Габермасом, у сфері відносин між людьми. Критерієм же ефективності комунікативної дії є досягнутий рівень згоди та взаєморозуміння між ними.

Однак за всієї привабливості подібного підходу до сутності комунікативної дії, очевидна певна ідеалізація досліджуваного феномена. І тут не можна не погодитися з думкою Нікласа Лумана, який, критикуючи концепцію комунікативної дії Габермаса, обстоює думку, що комунікацію слід розглядати як «біфуркацію сприйняття і відхилення», що забезпечить не лишень позитивний ефект комунікативної дії, але й сприятиме урізноманітненню проявів і форм комунікативних ситуацій та ефектів, які виникають у реальному житті людей [13]. Здобувши свободу завдяки науці та техніці, людина почала нехтувати своєю відповідальністю й виникла необхідність у нормативному регулюванні її поведінки як засобу досягнення взаєморозуміння між людьми. Габермас справедливо зауважує, що рушієм сучасної культурної кризи є не стільки криза раціональності, скільки спотворення сутнісних засад комунікацій, що стало причиною виходу з-під контролю людини багатьох сфер її життєдіяльності, зокрема, політики, економіки, науки, техніки, й навіть набуття ними ворожого для людини змісту [14]. Розмірковуючи над способами вирішення основних проблем комунікації та можливостями для врегулювання поведінки людей і консолідації їхніх дій, важливу думку висловив К.-О. Апель: сучасна техногенна цивілізація

поставила всі народи, раси та культури перед обличчям загальної етичної проблематики перебирання на себе солідарної відповідальності за наслідки своїх дій у планетарному масштабі [15].

Ідентичність розглядається в сучасній теорії культури, в її процесуальному вимірі, як модель комунікативної раціональності, що зміщує акценти з дослідження стійких «картин світу» на процес взаємодії різних «життєвих світів». У межах цієї моделі постає проблема адаптації індивіда до свободи в різних її проявах, у тому числі й реалізації принципів свободи в контексті множинної ідентичності.

У сучасному гуманітарному знанні все виразніше звучить теза про те, що тенденція до розширення ступеня свободи індивіда в культурі виявляється основним фактором, який задає вектор еволюції інформаційного суспільства як цілісності. Ця тенденція спричиняє незворотність цілого комплексу соціокультурних змін, кризи культури та культурної ідентичності, етичний релятивізм.

Модель комунікативної раціональності «працює» з проблемами множинної ідентичності та адаптації індивіда не через традицію, а автономно: через зростання ролі рефлексії, зняття суперечності між множинністю, фрагментованістю та цілісністю суб'єкта інформаційної культури. У центрі її уваги опиняється необхідність відновлення етичного горизонту в просторі взаємодії індивідуальних «життєвих світів», які прагнуть автономії та свободи від традиційних картин світу.

Габермас концептуально оформлює модель комунікативної раціональності, вводячи в неї поняття «комунікативної етики». Формулюючи базові конструкти комунікативної раціональності, він намагається вийти з ситуації невизначеності, пізнавального та комунікативного глухого кута, спровокованого постмодерністською теорією з її критикою раціональності. Однак Габермас одночасно займає критичну позицію й щодо принципів і напрямів реалізації проєкту модерну в інформаційному суспільстві. Тим актуальнішою для нього видається необхідність провести не радикальну, а диференційовану критику сучасності: не відмовитися від базових понять модерну, а ввести тоншу відмінність та доповнити методологічну базу філософії свідомості [16].

Якщо для постмодерністської критики поняття «раціоналізація» несе у собі небезпеку й не співвідноситься з дискурсивною свободою, то для Габермаса важливо зберегти поняття раціональності, і для цього він розробляє формулу «модернізація – це раціоналізація». Однак габермасівське розуміння раціональності принципово відрізняється від класичного її визначення. У його визначенні раціональність не фокусується лише в просторі свідомості: вона осмислюється скоріше комунікативно як поле розширення вільних інтеракцій та особистих взаємодій з рефлексивними паузами [12].

Габермас приділяє особливу увагу критиці «філософії свідомості» і робить важливе розмежування: раціоналізація не тотожна свідомості й не фокусується лише в її просторі. Проект модерну не потребує радикального подолання, він потребує переосмислення, більш тонкого розрізнення, яке вийшло б за рамки вузького розуміння раціональності. Осмислення раціональності має бути доповнено психоаналітичним дискурсом і виходом у простір аналізу конкретних, часткових вільних комунікативних інтеракцій.

Мислитель розрізняє два типи пізнавальної активності в культурі. Вони представлені ним як автономні й реалізуються переважно в різних галузях культури, але доповнюють одна одну в єдиному процесі пізнання. Цілеспрямована раціональна дія спирається на інструментальний чи функціональний розум. Вона локалізується у просторі свідомості, характеризується аналітичними процедурами, об'єктивізмом, монологічністю, орієнтацією на успіх, контролем над даними досвіду. Така раціональна дія жорстко обмежена зафіксованим змістом об'єктивного знання, набором норм та санкцій, передбачених на випадок їх порушення. Цей тип розуму актуально реалізується у сфері трудових, товарно-грошових відносин, економіки в цілому.

Для опису другого типу пізнавальної активності Габермасом вводиться поняття «комунікативний розум». Важливо, що в його структуру включається робота із неусвідомленим і безсвідомим компонентами психіки. Таким чином, процес переходу від фрагментованої ідентичності до цілісної множинної ідентичності можливий лише при розумінні цінності культурних практик, які були б орієнтовані на комунікативний тип раціональності. У комунікативному типі раціональності на зміну інструментальному контролю над даними досвіду приходять процеси зануреності в конкретні екзистенційні ситуації та переживання, інтерпретація мотивів, конвенційність процесу породження смислів і цінностей, відкритість до конституювання індивідуальних смислів і вироблення спільних норм шляхом подолання розбіжностей [12, с. 92].

Зрозуміло, що в контексті комунікативних інтеракцій знання наділяється характеристиками мінливості, відкритості до інтерпретації та релятивності, стійкою ж компонентою стає не простір знання, норм і санкцій, а установка на побудову вільного діалогу, консенсусу, розуміння та створення простору інтерсуб'єктивних смислів. Культура як розширення ступеня свободи проявляється насамперед у контексті комунікативних інтеракцій, оскільки знання в комунікативній дії не стільки є набором пропозицій, скільки процесом висунування претензії, винесеної на обговорення, аби інтерсуб'єктивне визнання тієї чи іншої з них могло слугувати основою для раціонально мотивованого консенсусу [12, с. 92].

Комунікативна дія спирається на перформативну установку, тоді як інструментальна – на об'єктивуючу (прояснює гранично прозоро стан справ

в об'єктивному світі). Перформативна ж установка спрямована на процес вільного, але спільного конституювання смислів і спільних цінностей. Спілкуючись один з одним з позиції перформативної установки, суб'єкти комунікації задіяні у виконання тих функцій, завдяки яким під час їхньої комунікативної дії відтворюється й спільний для них обох життєвий світ. Комунікативна дія реалізується не лише у просторі свідомості. Мотиви людської поведінки не є прозорими для самих суб'єктів, зважаючи на розриви в комунікації. Тому невід'ємною складовою реалізації моделі комунікативної раціональності має бути психоаналіз культури та «критика ідеології», спрямована не тільки на вивільнення індивіда, який страждає від влади над ним ірраціональних сил, але на звільнення його від абсолютної влади й сліпого слідування історичним зразкам, що аж ніяк не збільшує його адаптивні здібності, а, навпаки, завдає репресивного впливу. Таким чином, у запропонованій Ю. Габермасом моделі комунікативної раціональності розширення ступеня свободи індивіда в культурі постає як цінність.

Деструктивні, патологічні й кризові прояви в сучасній культурі Габермас пов'язує, перш за все, з тим, що інструментальний розум починає розповсюджуватися на такі соціальні інститути й сфери культури, в яких актуально циркулювати можуть лише цінності й смисли, породжені в контексті комунікативної, а не цілераціональної дії. Це простори освіти, виховання, родини, етична й естетична сфери культури.

Реалізація модернізації на шляху розширення сфери впливу інструментального розуму в царині культури призводить до посилення відчуження. Проблема сучасності не в тому, що модернізація нездійснена і є лише ілюзією, а в тому, що її актуалізація відбувається переважно в маніпулятивному прагматичному напрямі. Інструментальний розум у такому випадку розширює простір свого впливу таким чином, що навіть етичні й правові установки осмислюються в контексті економічної прагматики й обміну в ринкових відносинах. Це рано чи пізно спричинить ситуацію, коли соціальні інститути не виконують функції адаптації індивіда, а навпаки, відчужують його від життєвого світу.

При цьому Габермас намагається не риторично драматизувати небезпеки інструментального розуму, а осмислює його як особливий тип ставлення до світу, який необхідно локалізувати в конкретних вимірах культури. Коли ситуація розгортається в бік його тотального розповсюдження на всі види людської діяльності, то неминуче виникає відчуження, і комунікація може будуватися в такому випадку лишень на принципах примусу, відсутності рефлексії й маніпуляції. Криза сучасної культури безпосередньо пов'язана з тенденцією стягувати коло питань, які можуть бути вирішені лише в контексті комунікативної дії та комунікативного розуму, до інструментальних

меж. «Морально-практичні питання на зразок «Що я повинен робити?», оскільки на них не можна дати відповідь в аспекті цільової раціональності, йдуть з царини розумного обговорення», – підкреслює Габермас [12, с. 70].

Тож філософія й гуманітарні науки в ситуації кризи ідентичності, коли власне ідентичність стає плинною і фрагментованою, жодним чином не втрачають своєї актуальності: вони виконують роль інтерпретатора, зверненого до життєвого світу, й ініціюють ситуацію відновлення екзистенційно значущих комунікативних інтеракцій та їх взаємодію з інструментальною дією.

Концепт комунікативної раціональності Габермаса співвідноситься з ідеєю «гнучкої раціональності» С. Тулміна. Будучи активним учасником дискусії щодо складного статусу раціональності, універсальних знань й істини в сучасній культурі, він розмірковує над аналогічними питаннями: «Як уникнути Сцилли абсолютизму і Харибди релятивізму?» і «Що ж несе у собі раціональність, окрім логіки?». Він обґрунтовує поняття «гнучкої раціональності», яка, перш за все, являє собою практичну здатність адаптуватися до високої інтенсивності інформаційної культури і здатність до реалізації принципу свободи, рефлексивного ставлення до традиції і продукування нових смислів. Вихідними засадами раціоналізму, таким чином, слід вважати сумніви, але такі сумніви, які не нарощують невизначеність, а навпаки, допомагають автономному індивіду адаптуватися в мінливій соціокультурній реальності сучасного суспільства [18].

Одним з найбільш продуктивних варіантів розвитку моделі комунікативної раціональності запропонував Аксель Хоннет, колега Габермаса, який успадкував його кафедру у Франкфуртському університеті в 1992 р.

У своїй праці «Боротьба за визнання» Хоннет більш ґрунтовно проаналізував причину внутрішньо-особистісних патологій у свідомості сучасної людини, й йому також вдалося пов'язати проблематику відновлення цілісності індивідуальної й колективної ідентичності. Мова йде про те, що патології виникають у випадку відмови людини від визнання, що має відбутися одночасно на кількох рівнях, й ця відмова також відбувається на одному чи кількох рівнях, які ще треба ідентифікувати. Хоннет доводить, що ідентичність особистості є продуктом взаємовідносин між усіма розумними індивідами в конкретну історичну епоху, тобто вона не може бути сталою даністю, а виводиться із соціальності.

Самоідентичність – це складне утворення, яке послідовно розвивається одразу на кількох рівнях: тілесного індивіда (*теза*), абстрактного індивіда як носія соціальних прав і обов'язків (*антитеза*) і конкретного індивіда як такого, що досяг певних результатів своєї діяльності й тим самим здатен збагатити й соціальну реальність, і реальність міжособистісних відносин (*синтез*). *Тілесний індивід* опікується фізичними й біологічними потребами, а також

екзистенційною потребою здолати самотність; *абстрактний індивід* – певними правами як член своєї соціальної групи, класу, нації, держави, яких не можна позбавити, а також обов'язками по відношенню до інших; *конкретний індивід* здатен розкрити свій особистісний потенціал і втілити його в продукті своєї праці, і він уже потребує визнання результатів своєї діяльності, а також своєї суб'єктивності як продукту власних зусиль (як професіонала, як творчої особистості тощо) [19].

Патології самоідентичності, як вже зазначалось вище, виникають у разі відмови людини від визнання, тобто насилля – у першому випадку, позбавлення прав – у другому, позбавлення особистої гідності й самоповаги – в третьому, що в кожному конкретному випадку або на двох чи трьох рівнях призведе до її нездатності адекватно оцінювати себе й інших [19, с. 211].

В основу його проєкту соціального й культурного розвитку покладено ідею свободи. Повсякденні комунікативні практики володіють потенціалом емансипації, проте в установці Габермаса на компроміс в комунікативних інтеракціях Хоннет вбачає проблему. Установка на компроміс і згоду, можливість вибудувати фіксовані (істинні) правила здійснення комунікації, на думку Хоннета, повертають нас до ідей абстрактного раціоналізму. На місце ж абстрактного раціоналізму має прийти гнучкий раціоналізм, співвідносний з концепцією цілісної ідентичності індивіда, у яку (як центральні компоненти) повинні бути інтегровані конфлікт, прагнення до автономії, свободи й полемічне протистояння. Цілісна ідентичність формується лише як комбінація інтеріоризованих соціальних норм і внутрішніх імпульсів, які отримують своє вираження в претензії на індивідуальність.

Комунікативна дія має бути орієнтована на створення умов, за яких у просторі комунікації можливо було б працювати із станами внутрішньої напруги між зовнішньою соціальною волею й індивідуальною претензією на свободу. І саме тому комунікативна дія – це, перш за все, дія, пов'язана із конфліктом. Хоннет зміщує акценти в комунікативній моделі раціональності з консенсусу в бік конфлікту й формування автономної й цілісної ідентичності індивіда.

Співзвучні ідеї знаходимо й у Ж. Дерріди в його «Есе про раціональність», де він пише, що місія філософа – «рятувати честь розуму». Інше питання, що розум не обмежується інструментальним його проявом. Розвідка можливостей логіки – незвична, подекуди затонула в нелогічних матеріях, але динамічна й гнучка – є яскравим прикладом комунікативного типу раціональності. В одному з своїх останніх інтерв'ю він наголошує, що створений ним дискурс тримається за європейську спадщину, а саме за науковий спадок університету. Суть цієї спадщини – осередок критики, суперечки, можливість реалізації комунікативної раціональності, а основна цінність її – розвиток мистецтва дискусії й діалогу. Ця дискусія полемічна, і її основна цінність –

не спрощувати смисли й не витісняти те, що не лежить на поверхні свідомості, а реалізовувати цінність боротьби із відформатованими смислами, плекати цінність різноманіття, парадоксу і апорії. Демократія, як свобода інтеракцій ще не реалізована. Висловлювання про демократію майбутнього в Дерріді не передбачає наївної усталеної конструкції, це швидше процесуальність, яку ми будемо спостерігати в динамічному розвитку [20].

Хоннет же обстоює думку, що на місце «усуспільненого Іншого» «нині існуючого співтовариства» має прийти «Інший», який через комунікацію створює нові форми соціального визнання, тим самим реалізуючи процес інтеграції двох компонентів особистості. Важливо, що формування цілісної ідентичності – це динамічний процес, який можливий лише в просторі комунікативної раціональності. А. Хоннет виходить з того, що структура особистості складається з двох компонентів: інтеріоризовані соціальні норми (які представлені в комунікації як «усуспільнений Інший») і креативні відхилення й внутрішні імпульси, що є реакцією індивіда на соціальні виклики. Саме другий компонент реалізується в комунікації через конфліктну претензію на індивідуальність [21].

Лише у комунікації, в якій є простір для реалізації таких конфліктних претензій, можуть оформитися нові форми соціального визнання. Вони виражатимуться в розширенні конвенціональних норм і стануть прецедентом для появи «наступного Іншого». Нереалізованість другого компоненту й зневага до проявів його в комунікації, на думку Хоннета, тягне за собою травму і зруйновану ідентичність. Реакція на цей процес – випадіння з комунікації в чистий афект. Конфлікт же проявлятиметься як афективна боротьба, що є деструктивною як для суб'єкта, так і для культури в цілому. Із цих позицій, комунікативною раціональністю Хоннет вважає тільки комунікацію, в якій є місце для інтеграції обох компонентів особистості через вербалізацію не лишень нормативного, але ще й індивідуалізуючого відхилення. Це повертає нас до ідеї подолання психоемоційного відчуження в просторі комунікації, що є свого роду «зачином» концепції комунікативного розуму Габермаса.

Висновки. Швидкоплинність і фрагментарність постмодерного комунікативного простору спонукає до переосмислення усталених теоретико-методологічних засад діалогу культур, міжособистісного й внутрішньо-особистісного діалогу. Інструментальний розум як виразник духу модерну став рушієм технологічного прогресу й водночас фактором ризику трансформації множинної особистісної ідентичності в фрагментовану. Формування ж цілісної ідентичності можливе лише в просторі гнучкої комунікативної раціональності. Синтез концепції комунікативної соціальної дії Ю. Габермаса з його орієнтацією на компромісні комунікативні інтеракції, ідеї гнучкої раціональності С. Тулміна та концепції цілісної ідентичності індивіда А. Хоннета, у яку ін-

тегровані конфлікт, прагнення до автономії, свободи й полемічне протистояння, дозволяє сформуванню сучасний методологічний інструментарій, необхідний для парадигмального повороту від інструментальної до комунікативної раціональності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Brinck I. *The role of intersubjectivity in the development of intentional communication. The Shared Mind: Perspectives on Intersubjectivity*. Amsterdam: John Benjamins Publ, 2008. P. 115–140.
2. Gallagher M., Marcussen K., Serpe R. Multiple Identities and Sources of Reflected Appraisals in Identity Theory. *Social Psychology Quarterly*. 2022. Vol. 85, issue 2. P. 142–163. DOI: <https://doi.org/10.1177/01902725221081798>.
3. Manzi C., Benet V. Multiple identities juggling game: types of identity integration and their outcomes. *Self and Identity*. 2022. Vol. 21 (3), P. 1–5. doi: <https://doi.org/10.1080/15298868.2022.2067222>.
4. Wang S., Wang W. A review of the application of digital identity in the metaverse. *Security and Safety*. 2023. Vol. 2. URL: <https://sands.edpsciences.org/articles/sands/pdf/forth/sands20220013.pdf> (дата звернення: 27.06.2023).
5. Єрмоленко А. Концепт раціональності в соціології Макса Вебера та його вплив на сучасні соціальні науки. *Філософська думка*. 2021. № 1. С. 37–56. doi: <https://doi.org/10.15407/fd2021.01.037>.
6. Yermolenko A. Interiorization of intersubjectivity in the «I» – concept and co-responsibility in transcendental pragmatics: Modern philosophy of mind: prospects for development. *Filosofska Dumka*. 2021. Issue 6. P. 6–15. doi: <https://doi.org/10.15407/fd2020.06.006>.
7. Shevchenko Z., Fialko N. The normativity of multiple social identity: from motivation to legitimacy. *Anthropological Measurements of Philosophical Research*. 2022. Issue 22. P. 58–66. doi: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i22.271328>.
8. Кравченко А. А., Морозов А. Ю. Інструментальна раціональність: нігілістичний і тоталітарний потенціал. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. 2021. Вип. № 31 (2-3). С. 7–19. doi: [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.31\(2-3\)–1](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.31(2-3)–1).
9. Астахова К., Батаєва К., Бусова Н., Перепелиця О., Повторєва С., Тягло О., Шильман М. *Від комунікативної дії до практик деконструкції у сучасній освіті. Монографія. Харків: НУА, 2017. 204 с.* URL: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/1651> (дата звернення: 28.06.2023).
10. Ситніченко Л. До проблеми пошуку нових шляхів подолання кризи ідентичності. Людина, суспільство, комунікативні технології. Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Людина, суспільство, комунікативні технології». Харків-Лиман, 2019. С. 34–36.
11. Habermas J. *The Theory of Communicative Action* (1st ed.). Wiley. 2015. URL: <https://www.perlego.com/book/1535910/the-theory-of-communicative-action-reason-and-the-rationalization-of-society-volume-1-pdf> (дата звернення: 28.06.2023).

12. Habermas J. *Moral Consciousness and Communicative Action*. Cambridge: Polity Press. 1992. 225 p. doi: <https://doi.org/10.1177/09526951930060041>.
13. Luhmann N. The Concept of Society. *Thesis Eleven*. 1992. № 31 (1). P. 67–80. doi: <https://doi.org/10.1177/072551369203100106>.
14. Habermas J. Reconciliation Through the Public Use of Reason: Remarks on John Rawls's Political Liberalism. *The Journal of Philosophy*. 1995. Vol. 92 (3). P. 109–180. doi: <https://doi.org/10.2307/2940842>.
15. Apel D. *Transformation der Philosophie: Band II. Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft (suhrkamp taschenbuch wissenschaft). Taschenbuch*. Frankfurt am Main, 1999. 447 s.
16. Habermas J. *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures. Introduction by Thomas McCarthy, translated by Frederick Lawrence*. John Wiley & Sons. Maldon: Polity Press, 2015. 456 p.
17. Geldof D. Identity Politics in Contexts of Superdiversity: From Single to Multiple Identities? *The Oxford Handbook of Superdiversity*. 2022. 20 April. P. 345–358. doi: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780197544938.013.33>.
18. Toulmin S. *Human understanding*. Princeton, N. J.: Princeton University Press. 1972. 520 p.
19. Honneth A. *The Struggle for Recognition. The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge: The MIT Press. 1996. 240 p.
20. Derrida J. *Rogues. Two Essays on Reason*. Stanford: Stanford University Press. 2005. 175 p.
21. Honneth A., Joas H. (ed.). *Communicative Action. Essays on Jürgen Habermas's The Theory of Communicative Action*: Cambridge: The MIT Press. 1991. 311 p.

REFERENCES

1. Brinck, I. (2008). *The role of intersubjectivity in the development of intentional communication. The Shared Mind: Perspectives on Intersubjectivity*. Amsterdam: John Benjamins Publ, 115–140.
2. Gallagher, M., Marcussen, K., Serpe, R. (2022). Multiple Identities and Sources of Reflected Appraisals in Identity Theory. *Social Psychology Quarterly*, Vol. 85, issue 2, 142–163. doi: <https://doi.org/10.1177/01902725221081798>.
3. Manzi, C., Benet, V. (2022). Multiple identities juggling game: types of identity integration and their outcomes. *Self and Identity*, Vol. 21(3), 1–5. doi: <https://doi.org/10.1080/15298868.2022.2067222>.
4. Wang, S., Wang, W. (2023). A review of the application of digital identity in the metaverse. *Security and Safety*, Vol. 2. URL: <https://sands.edpsciences.org/articles/sands/pdf/forth/sands20220013.pdf>.
5. Yermolenko, A. (2021). Kontsept ratsionalnosti v sotsiologii Maksa Vebera ta yoho vplyv na suchasni sotsialni nauky. *Filosofska Dumka – Philosophical thought*, 1, 37–56. doi: <https://doi.org/10.15407/fd2021.01.037> [in Ukrainian].

6. Yermolenko, A. (2021). Interiorization of intersubjectivity in the «I» – concept and co-responsibility in transcendental pragmatics: Modern philosophy of mind: prospects for development. *Filosofska Dumka – Philosophical thought, issue 6*, 6–15. doi: <https://doi.org/10.15407/fd2020.06.006> [in Ukrainian].
7. Shevchenko, Z., Fialko, N. (2022). The normativity of multiple social identity: from motivation to legitimacy. *Anthropological Measurements of Philosophical Research, Issue 22*, 58–66. doi: <https://doi.org/10.15802/ampr.v0i22.271328> [in Ukrainian].
8. Kravchenko, A. A., Morozov, A. Yu. (2021). Instrumentalna ratsionalnist: nihilistychnyi i totalitarnyi potentsial. *Osvitnii dyskurs: zbirnyk naukovykh prats – Educational discourse: a collection of scientific papers, issue 31(2-3)*, 7–19. doi: [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.31\(2-3\) – 1](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.31(2-3) – 1) [in Ukrainian].
9. Astakhova, K., Bataieva, K., Busova, N., Perepelytsiia, O., Povtorieva, S., Tiahlo, O., Shylman, M. (2017). *Vid komunikatyvnoi dii do praktyk dekonstruksii u suchasni osviti. Monografiia*. Kharkiv: NUA. URL: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/1651> [in Ukrainian].
10. Sytnichenko, L. (2019). Do problemy poshuku novykh shliakhiv podolannia kryzy identychnosti. *Liudyna, suspilstvo, komunikatyvni tekhnolohii. Materialy VII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Liudyna, suspilstvo, komunikatyvni tekhnolohii»*. Kharkiv-Lyman, 34–36 [in Ukrainian].
11. Habermas, J. (2015). *The Theory of Communicative Action (1st ed.)*. Wiley. URL: <https://www.perlego.com/book/1535910/the-theory-of-communicative-action-reason-and-the-rationalization-of-society-volume-1-pdf>.
12. Habermas, J. (1992). *Moral Consciousness and Communicative Action*. Cambridge: Polity Press. doi: <https://doi.org/10.1177/09526951930060041>.
13. Luhmann, N. (1992). The Concept of Society. *Thesis Eleven, 31(1)*, 67–80. doi: <https://doi.org/10.1177/072551369203100106>.
14. Habermas, J. (1995). Reconciliation Through the Public Use of Reason: Remarks on John Rawls's Political Liberalism. *The Journal of Philosophy, Vol. 92(3)*, 109–180. doi: <https://doi.org/10.2307/2940842>.
15. Apel, D. (1999). *Transformation der Philosophie: Band II. Das Apriori der Kommunikationsgemeinschaft (suhrkamp taschenbuch wissenschaft) Taschenbuch*. Frankfurt am Main. [in German].
16. Habermas, J. (2015). *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures. Introduction by Thomas McCarthy, translated by Frederick Lawrence*. John Wiley & Sons. Maldon: Polity Press.
17. Geldof, D. (2022). Identity Politics in Contexts of Superdiversity: From Single to Multiple Identities? *The Oxford Handbook of Superdiversity, 20 April*, 345–358. doi: <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780197544938.013.33>.
18. Toulmin, S. (1972). *Human understanding*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
19. Honneth, A. (1996). *The Struggle for Recognition. The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge: The MIT Press.
20. Derrida, J. (2005). *Rogues. Two Essays on Reason*. Stanford: Stanford University Press.

21. Honneth, A., Joas, H. (ed.). (1991). *Communicative Action. Essays on Jürgen Habermas's The Theory of Communicative Action*: Cambridge: The MIT Press.

Trynyak Maya Viktorivna, Doctor of Philosophy Sciences, Professor, lecture, Separate Structural Subdivision «Kharkiv trade and economic professional college of the State University of trade and economics», Ukraine

Rudenko Svitlana Oleksandrivna, Candidate of Philosophical Sciences, lecturer, Separate Structural Subdivision «Kharkiv trade and economic professional college of the State University of trade and economics», Ukraine

THE PHENOMENON OF MULTIPLE IDENTITIES IN THE CONTEXT OF A PARADIGM TURN FROM INSTRUMENTAL TO COMMUNICATIVE RATIONALITY

In the conditions of the information society, personal identity acquires a multiple and situational character that with the dominance of instrumental rationality in public consciousness and insufficiently developed auto-communication practices may lead to the destabilization of global cultural and communicative process. Based on the analysis of discourses of communicative act by J. Habermas, S. Toulmin, A. Honneth, the authors of the article have justified relevance of paradigm turn from instrumental to flexible communicative rationality.

Key words: *multiple identities, instrumental rationality, communication, communicative mind, flexible communicative rationality.*

Лугова Марія Сергіївна, аспірантка кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
м. Харків, Україна
e-mail: sofne.manager1@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0003-2687-9239

ФІЛОСОФСЬКЕ РОЗУМІННЯ ФЕНОМЕНА ДИТИНСТВА У ТВОРЧОСТІ Г. С. СКОВОРОДИ

У роботі розглядаються ключові філософські концепції Г. С. Сковороди. Розкриваються можливості і перспективи використання даних філософських концепцій у сучасних реаліях України. Зокрема, акцент зроблено на дитинстві як предметі дослідження філософа. Розширено межі сприйняття дитинства та проведено аналіз світу дитинства Григорія Сковороди в декількох вимірах: дитина в класичному розумінні; архетип дитини як прояв зв'язку з Богом; період дитинства Григорія Сковороди.

***Ключові слова:** дитинство, війна в Україні, воля, родинне виховання, богослов'я, людиноцентризм.*

Постановка проблеми. До річниці дня народження символу української філософії – Григорія Савича Сковороди в Україні відбулось безліч заходів, під час яких присутні мали честь ушанувати його пам'ять. Важливість події важко переоцінити, адже 300-річний ювілей філософа припав на важкий кривавий рік в українській історії. Саме 2022 р. став досить болючим для Харківщини – регіону, який став місцем останнього притулку для Г. С. Сковороди, місцем, де він провів велику кількість часу. Саме Харків став щитом для російських ракет – прийняв на себе удар, не пускаючи ворога в Україну. Саме на Харківщині було пошкоджено такі славетні об'єкти вшановування філософа, як музей Григорія Савича в Сковородинівці та корпус Харківського національного педагогічного університету, що носить його ім'я, разом із пам'ятником біля центрального входу. Але дух Г. Сковороди лишився «неспійманим світом».

Філософія Григорія Сковороди є квінтесенцією досвіду філософа, письменника, педагога, мандрівника, музиканта, що власним прикладом навчав мудрості та розкривав глибину явищ. Кожна робота філософа є унікальним поєднанням творчих, соціальних та культурних ідей, які є відображення внутрішнього світу Сковороди. Твори автора розкривають різноманітні аспекти

нашої епохи, підкреслюючи значущість його ідеї. Одна з найважливіших іпостасей філософа – його педагогічна діяльність, яку він реалізовував в індивідуальних заняттях з учнями та шляхом написання повчальних творів. Вплив філософа на свідомість дітей відбувається і зараз завдяки безсмертній спадщині Григорія Савича.

Актуальність дослідження обумовлена також і тим, що українські діти в період військового стану потребують особливого піклування, у тому числі й духовного. Філософське бачення дитинства Сковородою відкриває нові підходи до застосування виховних практик у сучасних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням робіт Григорія Сковороди займалися провідні українські філософи та педагоги, розкриваючи молодим науковцям безмежний творчий світ філософа та подаючи приклад розвитку наукової думки. Зокрема, В. Г. Кремень [3] досліджував філософію Григорія Сковороди в контексті людиноцентризму, що стало підґрунтям для дослідження дитиноцентризму; М. Д. Култаєва [4] аналізувала філософсько-педагогічні аспекти робіт Григорія Сковороди в порівнянні з роботами Яна Амоса Коменського як провідних науковців у сфері дослідження дитинства; Л. В. Ушкалов [10] поглиблено аналізував життєвий шлях та творчі надбання Сковороди, у тому числі й його роботу з дітьми; Н. В. Радіонова [7] аналізувала філософсько-освітні інтенції в творчості Григорія Сковороди у контексті виховного впливу на дітей; Г. Панков [6] заглиблювався в ідею Бога й проблему ціннісного вибору людей як «дітей Божих» у вченні Г. С. Сковороди; І. В. Швецова [11] вивчала особливості використання ідей Г. С. Сковороди в контексті виховання в дітей поваги до людини; С. В. Щербак [13] описувала авторське бачення гармонійного виховання дитини в притчі Г. Сковороди «Благодарний Еродій».

Метою дослідження є аналіз феномена дитини в роботах Григорія Сковороди, а також особливостей дитинства Григорія Сковороди та його впливу на творчість філософа.

Виклад основного матеріалу. Для комплексного розуміння феномена дитинства у творчості «мандрівного філософа» зупинимось на особливостях його становлення як особистості. Вочевидь, геніальність Григорія Сковороди не викликає сумнівів та актуалізує питання пошуку секрету талановитості філософа. Можемо припустити, що саме особливості виховання та дитячі звички майбутньої легенди стали запорукою його таланту. Відомо, що філософ, ще будучи дитиною, любив музику та змалечку грав на сопілці, удосконалюючи свою музичну майстерність. Є легенда, яка говорить про навичку малого Сковороди передавати звуками сопілки пташиний спів. Дорослішаючи, Григорій засвоював гру на інших музичних інструментах, зокрема, на флейті, скрипці, бандурі та на гусях. Він вважав музику ліками в скорботі й пе-

чалі, а також забавкою в щасті. Позитивний вплив музики на розвиток особистості дитини описують сучасні психологи в наукових дослідженнях [2].

Частиною духовного розвитку Сковороди було спілкування з тваринами. Любов до птахів часто оспівана ним у творах, де символізм птаха є архетипом істини. Очевидним є його тісний контакт з природою, важливість якого вже дорослий Григорій визначав як неодмінний елемент розвитку дитини. Батьків Сковороди (Саву та Пелагею) описує в 1794 р. перший біограф Михайло Ковалинський: «Родителі його були з простолюду: батько – козак, мати – такого самого роду». Вони мали звичайний міщанський статок, але відзначались у своєму колі чесністю, правдивістю, гостинністю, набожністю, миролюбним сусідством [12]. Тож дитинство самого Григорія Сковороди наклало значний відбиток на його філософію та педагогічні погляди, концепції, які реалізовувались у роботі та творчості.

Відомо, що дитинство безпосередньо впливає на особистість дитини. Тож особливості періоду дитинства Григорія Сковороди також стали базисом для формування творчої особистості.

Загалом, як ми можемо припустити, виховання юного Григорія засновувалось саме на тих принципах, що описує вже дорослий Сковорода в своїх працях, тож ефективність виховних, педагогічних концепцій не викликає сумніву. «Учив, як жив, жив, як учив» – ця загальновідома теза є ключовою та підкреслює дієвість і актуальність педагогічних підходів філософа [5, с. 71].

У праці «Феномен духовного змісту національної освіти: історико-педагогічний аспект» зазначено: «Філософське бачення своєрідного духовного світу людини, на думку Г. С. Сковороди, полягає в тому, що «людина народжується двічі: фізично і духовно. Біля духовної колиски стоять духовні наставники – спочатку сім'я, а потім учитель, який стає для дитини другим батьком, матір'ю, бо це виховує в її душі високі моральні якості стосовно віри, надії, любові, глибокої поваги до рідної землі, родини, народу, держави» [15, с. 133]. Це вказує на першість впливу саме родинного виховання на особистість людини та його супровід протягом всього життя.

Важливе місце в філософії Г. С. Сковороди займає феномен дитини, сутність якого можна розкрити з декількох світоглядних позицій. З одного боку, дитина – це об'єкт педагогічного впливу, який Сковорода професійно реалізовував та описував у своїх творах. З іншого боку, у релігійному контексті, як архетип у поєднанні з Богом: людина стає «дитиною Божою», знаходячи шлях до Бога через власне серце, через відкриття в ньому образу Божого. Релігійність філософії Григорія Савича відображає його теологічні інтереси й вказує на роль богослов'я в житті філософа, а також є характерною рисою епохи, в яку жив і працював Сковорода.

Г. Панков зазначає: «У філософській творчості Г. С. Сковороди вчення про Бога не було самоціллю, але виступало істотним аспектом його антропологічних та етичних переконань» [6, с. 28]. Твір філософа «Вступні двері до християнської добронравності» розкриває особливість релігійного мислення Сковороди, згідно з якою істинна мораль неможлива поза релігією [9].

Дослідження творів Г. С. Сковороди дає можливість переконатися, що в них теологія є не самодостатнім вченням, а служить інструментом при вирішенні найважливіших питань життєвого існування людини, які становлять центральну ланку творчої спадщини українського філософа. У його світогляді ідея Бога становить фінальну цінність, яка тільки й розуміється як абсолютне благо, на досягнення якого орієнтувалася особистість [6, с. 36].

Професор М. Д. Култаєва вбачає зв'язок Сковороди з Богом і в педагогічних проявах. Вона зазначає: «Вчителювання в родині Сковорода розглядає як обов'язок батьків перед Богом, який, за цією логікою, й наділяє їх педагогічними здібностями і педагогічним прозінням. Модель еманції як пролиття божественної благодаті у Сковороди трансформується в ланцюг подіб: «Бо батьки – Божа, а діти – батьківська подоба. Зображення, копія» [4, с. 180]. Ця теза вказує на близькість батьківської фігури до Божого світу, що ще раз підкреслює багатоаспектність і взаємозв'язок сквородинівських концепцій у сфері дитина-родина-Бог.

Вивчаючи твір філософа «Вступні двері до християнської добронравності» [9], ми знаходимо філософські роздуми Григорія Савича про Бога в історичній ретроспективі, починаючи з античності, наводячи схожі з Платоном думки щодо видимого та невидимого світу. Ми трактуємо взаємозв'язок родини та Бога як прояв видимої натури (родини, а саме батьків як прояву сутності творця, що має силу продовження життя роду людського), а власне Бога – як прояв невидимої, духовної сутності. Бог не має відповідної статі, тобто є або безстатевим, або таким, що володіє рисами обох статей. Чоловік та жінка тільки в симбіозі мають силу реалізації дива народження дитини, тобто в поєднанні вони стають виразом Божої сили.

Загалом, філософське розуміння родини в Сковороди є цілковитим відображенням Божої сутності. Бог дав людям свою мудрість та передав її до малої дитини через батьків. Аналізуючи Божі заповіді, Григорій Сковорода пише: ««Шануй батька свого!» Перш за все батька й матір шануй і служи їм. Вони-бо видимі портрети тієї невидимої істоти, яка тобі стільки подає. А ось хто батько твій та мати: будь, по-перше, вірний і дбалий государю, слухняний градоначальнику, шанобливий до священника, покірний батькам, вдячний учителям своїм та благодійникам. Ось істинна путь до твого вічного й тимчасового доброденства й утвердження твого роду...» [9].

Пошук інструментів для вирішення екзистенційних кризових станів, в яких опинились сьогодні українці, є ключовим питанням сучасної філософської науки. «Пропонуючи» стати «дитиною Божою», Сковорода сьогодні ніби надає допомогу через століття, даруючи надію та сили. Віра в Бога, до якого часто апелював Сковорода, може стати опорою в скрутні часи, а толерантне ставлення до представників інших конфесій відкриє серце й душу для добра.

Розглядаючи світ дитинства в класичному філософсько-педагогічному уявленні, важливо звернути увагу, що Григорій Савич навчав дітей не за ортодоксальними канонами, він мав власне бачення процесу виховання. Головною ідеєю Сковороди в педагогіці є важливість істинної природи дитини, зважання на її інтереси. Людина повинна захищати інтереси суспільства, повинна жити, боротися й виявляти вольові риси, саме це треба виховувати з малечку [5].

Унікальність робіт Григорія Сковороди полягає в актуальності й доцільності його концепцій щодо сучасних подій і тенденцій. Зокрема, автор став першим, хто висловив ідею дитиноцентризму в Україні й обґрунтував її у своїх творах. Наприклад, притча «Вдячний Еродій» звертає нашу увагу на зазначене питання [8].

С. В. Щербак підкреслює, що, розкриваючи сутність тогочасної системи виховання, якою послуговувались переважно заможні версти населення, Г. Сковорода глузує з неї, показує, що вона готувала лише «мавп» і «папуг», не здатних самостійно продукувати думки, розвивала паразитизм й егоїзм, пристосуванство, жадобу до багатства. Таке виховання, що відзначалося формалізмом і відірваністю від життя, призводило до занепаду традицій, знецінення духовності особистості, родинних стосунків та розвиненню самотності людей у суспільстві загалом. Люди могли годинами розмірковувати та розмовляти про вищі духовні цінності, але не були спроможні щось змінити в своєму житті чи світогляді. Гайстер Еродій виказує діаметрально протилежні «мавпячим» принципи виховання та світогляду загалом. Його не цікавлять матеріальні статки, чини, мода. Конфлікт між двома системами виховання, носіями яких стали мавпа (сучасна Сковороді система виховання) і гайстер (система родинного виховання), сфокусовано на філософських, морально-етичних і педагогічних положеннях. Дискусія про те, що головніше – дух (ідея) чи матерія, точилася ще з часів Давньої Греції і залишається не закритою і в наш час. Персонажі викладають свої системи життєвих цінностей і способи їх виховання у нащадків, але не виключають права на існування іншої системи виховання. Розсудити їх, за задумом автора, мало саме життя в розв'язці притчі [13, с. 215].

Завдання педагогіки Сковорода вбачає у формуванні в дитини навичок практичного життя, розкритті природних задатків, допомозі в реалізації її здібностей на основі духовності та поваги до батьків, старшого покоління та Батьківщини. А головними вихователями й вчителями Григорій Сковорода вважає саме батьків.

Ще одним актуальним аспектом, пов'язаним з дитиноцентризмом, є концепція родинного виховання, яка є однією з ключових думок філософа. Батьки виступають провідниками дитини в світ духовності, традицій рідного краю, знайомлять з Божим словом. «Батьки повинні приділяти найбільшу увагу зростаючому поколінню, не тільки школа. Не можна повністю передоручати виховання стороннім особам. Сковорода порівнює батьків з птахами. Є зозулі, які підкидають яйця в чужі гнізда, – це не родина. А є Родини, як лелеки. Лелека – самий вдячний птах – він повертається з вирію, щоб догодувати своїх батьків, які вже старі і не в змозі самотійно полювати» [5, с. 70].

У сучасних воєнних реаліях концепція родинного виховання та його важливість заграє «новими барвами». Закриття шкіл і дитячих садків в Україні, дистанційне навчання в умовах відключення електроенергії покладає на батьків велику відповідальність за якість та засвоєння знань дітьми. При цьому, якщо інформативну частину школа все ж надає для самотійного засвоєння, то морально-етичний, духовний компонент є повністю прерогативою батьків. Суспільство повертається в часи домашнього навчання, коли мати та батько виконують роль не тільки перших природних вихователів і наставників, а й забезпечують повний спектр навчання та всебічний розвиток дитини, що, безперечно, потребує особливої уваги та нових компетенцій від батьків.

З точки зору сьогодення, Григорій Сковорода сприймається як наставник, мислитель, мудрець, у творчості якого поєднанні гуманізм з раціоналізмом, кризь призму яких розкривається справжня сутність людини. На це в своїх дослідженнях акцентує увагу І. В. Швецова: «Сковорода вказує на необхідність «Пізнати себе, заглянути у себе» – це є засіб самовдосконалення, що допоможе знайти кожному в собі справжню людину. Видатний філософ був переконаний у тому, що вищої духовності можна досягти тільки шляхом самопізнання, свідомого розуміння доброго чи злого в собі, у прагненні знищення злого в собі. У свою чергу, підкреслював філософ, самовдосконалення кожної людини веде до вдосконалення суспільства, і саме на цьому має будуватись основа виховних практик. Г. Сковорода радив: при вихованні необхідно вдаватися до переконань, добрих настанов, привчати дітей критично аналізувати свої вчинки, викорінювати погані звички. Він рекомендував у зв'язку з цим такі методи виховання, як бесіда, роз'яснення, приклад, поради тощо. Загалом, твори різних поетичних жанрів, філософські трактати, листи, промови й інше зі спадщини Г. Сковорода мають важливе значення у виховному процесі,

оскільки беруть участь у формуванні особистості; орієнтують її на те, щоб зрозуміти себе та спрямувати свої особистісні сили на створення в собі найкращих людських рис, зокрема – шляхетного ставлення до іншої людини» [11, с. 182].

У сучасних воєнних реаліях маленькі українці та їх батьки переживають досвід евакуації, вимушеної міграції не тільки всередині країни (зі сходу на захід), а й за межі держави, зокрема до Європи. Цей досвід є багатограним, мультикультурним, який часто складно відрефлексувати.

Відомо, що Сковорода часто подорожував, називаючи це «мандрами». Дослідниця Н. В. Радіонова аналізує інтерпретацію Г. Сковородою поняття «шлях», та приходять до висновку, що, у розумінні Г. Сковороди, філософія – це вічний шлях у пошуках істини, щастя, справедливості. «Цей шлях спільний для філософських учителів та учнів, як для дорослих та дітей, але й водночас у кожного він свій у сенсі розуміння таємниць буття, пошуку істини, подолання перешкод на шляху до Любові і Бога. Можливо, в цьому й криється відповідь на питання: чому Г. Сковорода людське життя ототожнює з мандрівкою, а саму людину – з подорожнім. Мандруючи, людина відкриває в собі внутрішнє сяйво, але, щоб не згасити це сяйво, людина повинна постійно насичуватися світлою енергією Любові. Любов у Сковороди – це найдосконаліший ідеал виховання дитини» [7, с. 37].

У межах дослідження ідеалу виховання дитини варто звернутись до ще однієї концепції – людиноцентризму, різновидом якого є дитиноцентризм. Сковорода вважав, що частиною людського шляху є самопізнання, результатом еволюції якого є найвища духовність. Пошук власної сутності йде від серця, що є носієм моральності та добротності. Те, що не належить людині, завжди буде для неї примарним. За В. Г. Кременем, концепція «серця» витікає з розуміння Г. Сковородою світу як напруженого діалогу людини з Буттям. «Філософія «екзистенції серця» Г. Сковороди – це велике передбачення прийдешності філософії людиноцентризму, яка звертається до неперехідних цінностей, прагне підійти до досягнення помежових основ буття» [3, с. 8].

Висновки. Розкриваючи зміст особливостей періоду дитинства Григорія Сковороди та його вплив на творчість філософа, ми зосередили увагу на важливості творчого саморозвитку дитини. Володіння деякими музичними інструментами та відмінні вокальні дані були відомими навичками Григорія Сковороди, які він успішно використовував і як розвагу, і як духовну медитацію. Використання дітьми творчих навичок може бути корисним для психологічного й духовного здоров'я, особливо в період війни [1].

Зв'язок з природою був ще одним аспектом дитинства Г. Сковороди. Спостереження за особливостями й процесами в природному середовищі є фундаментом для засвоєння різноманітних наук. Природне виховання відбувається

ся шляхом як спостереження, так і активної участі дитини у взаємодії з флорою та фауною.

Важливою характеристикою філософії Сковороди є і зв'язок з Богом, який зароджується ще з дитинства. Сковородинівська епоха відрізнялась високим рівнем релігійності, яка описувалась метафорою людини як дитини Божої. До молитви дитина привчалась з раннього віку, а цей аспект був частиною морально-етичного виховання.

Аналіз філософських концепцій Сковороди відкриває можливість екстраполяції його розуміння дитинства на сьогоденні українські реалії. Переосмислення спадщини Григорія Савича щодо феномена дитинства стосується, зокрема, вольових аспектів. Воля як риса характеру українського народу – опора, на якій тримається оборона наших земель та яка є значним виховним компонентом. Саме розвиток вольових якостей у дітей забезпечить силу, стійкість, витривалість у будь-яких ситуаціях.

За Сковородою, людина – центр Всесвіту, що вказує на важливість людського життя, яке не можливо переоцінити. Період дитинства – перший етап життя людини, який відіграє дуже важливу роль у формуванні особистості. В умовах війни на перший план виходять засоби збереження здоров'я та життя, особливо дитячого. Кожна дитяча смерть в Україні – невиліковна рана в серці кожного громадянина.

Сковорода одним з перших акцентував увагу на першості впливу саме родинного виховання на особистість людини та важливості його супроводу протягом всього життя. Військові реалії в Україні вивели цей зв'язок на новий рівень. Відсутність офлайн навчання створило умови для оновлення родинного виховання та підвищило відповідальність батьків як за академічні знання дитини, так і за моральну складову, до якої відносяться в тому числі й почуття любові, поваги, патріотизму, гідності.

Отже, дослідження розуміння феномена дитини в роботах Григорія Сковороди вказують на значну виховну роль просвітительства та важливість когнітивної діяльності, що спирається на дитиноцентризм як різновид людиноцентризму. Аналіз праць філософа підкреслює актуальність його ідей і безсмертність творчого надбання для української держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атаманчук Н. М., Андрієць Д. І. Поведінкові прояви молоді в ситуації стресу. *Технології розвитку інтелекту*. 2020. Том 4, №2 (27). URL: <http://reposit.pntu.edu.ua/handle/PolNTU/8568> (дата звернення: 07.01.2023).
2. Картава Ю. А. Виховний вплив музичного мистецтва на формування особистості дитини. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. Вип. 3 (47). С. 274–281.

3. Кремень В. Г. Філософія Григорія Сковороди в контексті людиноцентризму. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2022. Вип. 4 (2). С. 1–8. URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4202> (дата звернення: 20.02.2023).
4. Култаєва М. Д. Філософсько-педагогічні розвідки Яна Амоса Коменського і Григорія Сковороди: нагадування про сенс і призначення освіти. *Філософія освіти*. 2017. Вип. 2 (21). С. 169–193.
5. Лугова М. С. «Дитина» у філософії Григорія Сковороди. *Морально-етичні імперативи скovorodinivської традиції: матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції (3–4 грудня 2021 р.)*. Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків: ХНПУ, 2022. С. 70–73.
6. Панков Г. Ідея Бога і проблема ціннісного вибору у вченні Г. С. Сковороди. *Українське релігієзнавство*. 2008. Вип. 47. С. 28–36.
7. Радіонова Н. В. Філософсько-освітні інтенції в творчості Григорія Сковороди. *Новий колегіум*. 2019. №4 (98). С. 35–38.
8. Сковорода Г. С. Вдячний Еродій. Історія української школи і педагогіки : хрестоматія / за ред. О. О. Любар, В. Г. Кременя. Київ: Знання, 2005. С. 115–121.
9. Сковорода Г. С. Вступні двері до християнської добронравності: у 2 т. Київ : Обереги, 2005. Т. 1. 482 с.
10. Ушкалов Л. Сковорода від А до Я. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. 72 с.
11. Швецова, І. В. Використання ідей Г. С. Сковороди у вихованні поваги до людини. *Наукові записки. Серія» Психологія і педагогіка»*. 2012. Вип. 21. С. 179–184.
12. «Шляхами Григорія Сковороди». Віртуальні мандри за книгою «Сковорода від А до Я». URL: <https://www.slideshare.net/estet13/ss-254678417> (дата звернення: 20.02.2023).
13. Щербак С. В. Авторське бачення гармонійного виховання людини в притчі Г. Сковороди Благодарний Еродій. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Філологічні науки*. 2014. Вип. 14. С. 214–217.
14. Levchenko N., Bozhko Y., Hontarenko I., Baibekova L., Chetveryk V. Professor Leonid Ushkalov's Skovorodiana. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10, No. 43. P. 105–111.
15. Shapran O., Martyniuk A., Onyshchenko N., Shapran Y., Smakovskiy Y. The Phenomenon of Spiritual Content of National Education: Historical and Pedagogical Aspect. *Journal of Higher Education Theory and Practice*. 2022. Vol. 22, No. 6. P. 132–137.

REFERENCES

1. Atamanchuk, N. M., Andriyets', D. I. (2020). Povedinkovi proyavy molodi v sytuatsiyi stresu. *Tekhnolohiyi rozvytku intelektu – Intelligence development technologies, Vol. 4, 2 (27)*. URL: <http://reposit.pntu.edu.ua/handle/PoltNTU/8568> [in Ukrainian].
2. Kartava, Yu.A. (2015). Vykhovnyy vplyv muzychnoho mystetstva na formuvannya osobystosti dytyny. *Pedahohichni nauky: teoriya, istoriya, innovatsiyini tekhnolohiyi – Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies, 3 (47), 274–281* [in Ukrainian].

3. Kremen', V. H. (2022). Filosofiya Hryhoriya Skovorody v konteksti lyudynotsentryzmu. *Visnyk Natsional'noyi akademiyi pedahohichnykh nauk Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 4 (2), 1–8. URL: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4202> [in Ukrainian].
4. Kultayeva, M. D. (2017). Filosofs'ko-pedahohichni rozvidky Yana Amosa Komens'koho i Hryhoriya Skovorody: nahaduvannya pro sens i pryznachennya osvity. *Filosofiya osvity – Philosophy of Education*, 2 (21), 169–193 [in Ukrainian].
5. Luhova, M. S. (2022). «Dytyna» u filosofiyi Hryhoriya Skovorody. *Moral'no-etychni imperatyvy skovorodynivs'koyi tradytsiyi: proceedings of the VII International Scientific and Practical Conference*. Kharkiv: KHNPU, 70–73 [in Ukrainian].
6. Pankov, H. (2008). Ideya Boha i problema tsinnisnogo vyboru u vchenni H. S. Skovorody. *Ukrayins'ke relihiyevnavstvo – Ukrainian religious studies*, 47, 28–36 [in Ukrainian].
7. Radionova, N. V. (2019). Filosofs'ko-osvitni intentsiyi v tvorchosti Hryhoriya Skovorody. *Novyy kolehium – New collegium*, 4 (98), 35–38 [in Ukrainian].
8. Skovoroda, H. S. (2005). Vdyachnyy Erodiy. Istoriya ukrayins'koyi shkoly i pedahohiky : khrestomatiya. O. O. Lyubar, V. G. Kremen' (Ed.). Kyiv: Znannya [in Ukrainian].
9. Skovoroda, H. S. (2005). Vstupni dveri do khrystyans'koyi dobropravnosti (Vols.1–2; Vol. 1). Kyiv: Oberehy [in Ukrainian].
10. Ushkalov, L. (2019). Skovoroda vid A do YA. L'viv: Vydavnytstvo Staroho Leva [in Ukrainian].
11. Shvetsova, I. V. (2012). Vykorystannya idey H. S. Skovorody u vykhovanni povahy do lyudyny. *Naukovi zapysky. Seriya» Psykholohiya i pedahohika» – Proceedings. Series «Psychology and pedagogy»*, 21, 179–184 [in Ukrainian].
12. «Shlyakhamy Hryhoriya Skovorody». Virtual'ni mandry za knyhoiu «Skovoroda vid A do YA». URL: <https://www.slideshare.net/estet13/ss-254678417> [in Ukrainian].
13. Shcherbak, S. V. (2014). Avtors'ke bachennya harmoniynoho vykhovannya lyudyny v prytychi H. Skovorody Blahodarnyy Erodiy. *Naukovyy visnyk Mykolayivs'koho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlyns'koho. Seriya: Filolohichni nauky – Scientific Bulletin of Mykolaiv State University named after V. O. Sukhomlynskyi. Series: Philological Sciences*, 14, 214–217 [in Ukrainian].
14. Levchenko, N., Bozhko, Y., Hontarenko, I., Baibekova, L., & Chetveryk, V. (2021). Professor Leonid Ushkalov's Skovorodiana. *Amazonia Investiga, Vol. 10 (43)*, 105–111.
15. Shapran, O., Martyniuk, A., Onyshchenko, N., Shapran, Y., & Smakovskiy, Y. (2022). The Phenomenon of Spiritual Content of National Education: Historical and Pedagogical Aspect. *Journal of Higher Education Theory and Practice, Vol. 22 (6)*, 132–137.

Luhova Mariia Serhiivna, graduate student of Philosophy, H. S. Skovoroda
Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine

PHILOSOPHICAL DESCRIPTION OF THE PHENOMENON OF THE CHILDHOOD IN THE WORK OF H. S. SKOVORODA

The article examines the key philosophical concepts of H. S. Skovoroda. The possibilities and prospects of using philosophical concepts in the modern realities in Ukraine are

revealed. In particular, the focus is on childhood as a subject of the philosopher's research. The boundaries of the perception of childhood are expanded, and the world of Grigoriy Skovoroda's childhood is analyzed in several dimensions: a child in the classical sense; the archetype of the child as a manifestation of the connection with God; childhood period of Grigory Skovoroda.

Key words: *childhood, war in Ukraine, will, family upbringing, theology, people-centeredness.*

Ареф'єва Анна Юрїївна, докторантка Державного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова
e-mail: anna.arefieva@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-4619-9281

СИНТЕЗ МИСТЕЦТВ У ТВОРАХ ПАВЛА ФЛОРЕНСЬКОГО ЯК ЗАСАДА ДЕСКРИПЦІЇ СЦЕНІЧНОГО СИНТЕЗУ В КУЛЬТУРІ ХХ СТОЛІТТЯ

Мета статті – визначити сценічний феномен антропологічної межі в контексті синтезу мистецтв, за П. Флоренським, як іконографію. Методологія дослідження презентована компаративним і системним підходами, з філософських методів задіяні трансцендентальний, феноменологічний і діалектичний методи, які дають можливість здійснити філософсько-антропологічний аналіз синтезу мистецтв як динамічної цілісності в контексті можливого, наявного та постнаявного модусів існування художнього твору. Доведено, що Павло Флоренський у контексті пошуків Срібного сторіччя здійснив монументальний проєкт синтезу мистецтв, який надає декілька облич людини-митця як суб'єкта культури ХХ століття.

Ключові слова: *стиль, синтез мистецтв, іконографія, сценографія, художній образ.*

Постановка проблеми. Працю «Іконостас» П. Флоренський починає з визначення інобуття межі в храмовому синтезі – іконостасу й закінчує онтологічними імплікаціями ікони як протохристиянської (єгипетської) літургії. Відбувається певна «муміфікація» художнього образу ікони. Спробуємо розпочати інтерпретацію синтезу мистецтв саме з цього онтологічно драматичного епізоду муміфікації, що, на наш погляд, є надзвичайно плідним для інтерпретації сценографії в театрі ХХ ст. як певної світської сакральності зображення. Власне, в цьому й полягає метаантропологічний вимір візуального сценічного простору як образу людини-митця. Ікона у Флоренського онтологічно пов'язується з фаумським портретом, «маскою» як ідеальним обличчям.

Аналіз досліджень і публікацій. Філософсько-антропологічні проблеми синтезу мистецтв досліджувалися в працях Ю. Легенького [3], М. Моклиці [4], П. Флоренського [6], Н. Хамітова, Л. Гармаш, С. Крилової [7], С. Хоружого [8] та інших. Мистецтвознавчі й культурологічні виміри сценічного синтезу знайшли висвітлення в роботах Є. Ареф'євої [1], В. Будного, М. Ільницького [2], Л. Елліса [10], А. Ковальчик [11], В. Суворки [5], Ф. Шміта [9]

та інших. Однак проблема синтезу мистецтв як метаантропологічної цілісності є малодослідженою.

Мета статті – визначити сценічний феномен антропологічної межі в контексті синтезу мистецтв, за П. Флоренським, як іконографію.

Вклад основного матеріалу. Іконологія у П. Флоренського визначається культурологічно – як генеза ієрофаній, за М. Еліаде, Абсолюту. «Маска покійного – це сам покійний у сенсі метафізичному й фізичному; він тут, сам він виявляє нам своє обличчя. Іншої онтології не могло бути у єгипетських християн: і для них іконний свідок був не зображенням, а самим свідком, існував через неї, що через неї свідчив. Так – хоча б тому, що ця онтологія є на-самперед вираження факту: ікона лежить на тілі самого свідка, і будь-яке інше судження про цей факт, хоч і можливе абстрактно, за будь-яких особливих цілей, конкретно, життєво неможливо і було б протиріччям природним способом відчувати.

Але далі цей фізичний факт може витончитися й ускладнитися, причому духовна сутність не зазнає спотворення. Якщо усвідомлено онтологічний зв'язок між іконою і тілом, а тіла з самим святим, то величина відстані від ікони до тіла, так само як і готівковий фізичний вигляд самого тіла в даний момент, вже не має сили, і зв'язок, мислимий онтологічно, не знищується значністю відстані ікони від останків тіла, і навіть нецільністю цих останків» [6, с. 171–172].

Розмисел про феномен мощей святих лише підтверджує ці конотації. «Де б не були мощі святого і в якому б стані збереження вони не були, воскресле і просвітлене тіло його у вічності є, і ікона, виявляючи його, тим самим уже не зображує святого свідка, а є свідком. Не ікону як пам'ятник християнського мистецтва слід вивчати, але це сам святий нею навчає нас. І в той момент, коли хоча б найтонший зазор онтологічно відщепив ікону від найсвятішого, він ховається від нас у недоступну область, а ікона робиться річчю серед інших речей. У цей момент живий зв'язок між гірським і дольним, тобто релігія, в даному місці життя розпалася, пляма прокази умертвила відповідну ділянку життя, і тоді має виникнути побоювання, як би це відщеплення не пішло далі» [6, с. 172–173]. Отже, не ми вивчаємо ікону, а вона – нас. Парадигма завдана. Не ми вивчаємо сцену, а вона – нас. Сценографія – це велике письмо в просторі всесвітнього сценізму, люди-митці лише являють ліки, обличчя духу. Як являють? Так само, як це відбувається в храмовому синтезі мистецтв. Антропологічна межа цього синтезу визначається у Флоренського як «іконостас». Кордон дотику двох світів визначається як антропологічна межа в душі людини.

Храм як образ Театру сповідує синтез мистецтв, де навіть гра втрачає свою субстанційність. Відбувається «муміфікація» гри, антропологічна межа вже

людині не належить. Фактично Павло Флоренський розбудовує онтологію надмирного буття, яка в театрі не є можливою, адже допомагає зрозуміти сценографію як іконопис.

Найближчим до іконології Флоренського є синтез мистецтв стилю модерн з його теургізмом, віталізмом, орнаменталізмом. Елліс (Лев Кобилинський) пише: «Ось як усі старі ми, символісти, і як усі ми різноманітні. Воістину багата наша земля, немає в ній порядку; усі старі боги звать нас, і в кожного свій бог, усі давні культури в нас ожили, але закон зміни їх порушений, усі вони стали одночасно в нас, як у музеї; боги наші зібрані до єдиного храму, до нового пантеону; говоримо всі ми різними мовами, але не як апостоли при зході Духа Святого, а як будівельники башти вавилонської. Формула, за якою будується наше життя, не знає гармонії, єдності, ієрархізму, вона різномовна: наша релігія від Галілеї, наша культура від старих богів, мистецтво і філософія від Еллади, наука від Єгипту і Халдеї, цивілізація від Риму (...). Всі старі голоси заговорили в нас у наші дні, всі стародавні рахунки в нас зводяться, всі відкладені питання постають, терміни завершуються, наближається Вал дев'ятий. Б'є hora novissima. Символізм, як дитя сучасної, безбожної лжегуманістичної культури винен у побудові башти вавилонської, але він же, полум'яно протестуючи проти неї, проти всіх кордонів матеріального і чуттєвого і «людського, надто людського» (...), купив собі право на більше, на повернення до шляхів благодатного споглядання божественного світу, до молитви Авеля. І в Ноевому ковчезі йому знайдеться місце серед сучасного потопу» [10, с. 253–255].

З художників-сценографів найближчим до міркувань Флоренського є Микола Реріх, який здійснив в своїх роботах Храм-Театр, де «грають» на тлі неба лише гори, осяяні неземним світлом. Реріх швидко покинув сезони Дягілева і розпочав свій проєкт всесвітньої містерії теургізму модерну. Ані Федір Шехтель, ані Леон Бакст не підняли так високо планку «небесної батьківщини» мистецтва, як це здійснив у своїх пошуках Реріх.

Можна говорити про стиль як про глобальну парадигму, норму, закон, стиль буття, існування. І коли ми намагаємося визначити, що таке стиль, то скочуємося до формалізму або позитивізму: згадаємо «прадідуся» стильової проблематики Генріха Вельфліна, культурологічні студії стильового бачення культурогенезу Федора Івановича Шміта (Шміт, 1919). Таким чином, нормативна гілка стилетворення характеризує безособистісні форми. Втім, розуміння стилю без художника, як це хотів довести Г. Вельфлін, певною мірою його так розумів і Ф. І. Шміт, вичерпало своє місце в культурі. Стилю без імені вже не існує у ХХ столітті. Виникає стиль, що виражає індивідуальність. Це не просто індивідуальний стиль – художня манера, а світ духовний, в якому жили

художники незалежно один від одного, висловлюючи свою індивідуальність саме в такий спосіб.

Модерн – це якась новизна, зведена в ступінь. Модерн мав різні вирази. З одного боку, це явна біонічність, пружність орнаменту в архітектурі, у гра-тах, у декорі, це квітуча «лілія» у всіх архітектурних фронтонах і фасадах, це «орхідея», яка своїми зламами та вигинами створює інтер'єр квіткового світу буття людини (Врубель). З іншого боку, це дендизм, снобізм, вульгарність, що доходить до перебільшеного нігілізму.

Тут десь поруч стоїть і образ надлюдини Ніцше. Стоїть і демонізм, а скільки ж їх було – демонів? Ми знаємо демона Врубеля, демонів німецьких художників. Тут же поруч стоїть і романтизм, який у стилі модерн розквітнув алегорично розлогими сценами оспівування національного ідеалу. Усе це характеризує складний образ стилю модерн. Нас цікавить стиль модерн як основа формування сценізму ХІХ століття, яка перекинулася у ХХІ століття, за-вершилася розвиненим синтетизмом стилетворення попередніх епох. Образом чуттєвого, естетичного екстазу, який ще не деформується настільки, щоб перетворитися на непізнавану, непередметну реальність авангарду. Це ясний у сенсі сприйняття, чіткий лапідарний за своїми силуетами, за вишуканою декоративністю. Модерном захоплювалися в сенсі декоративності, у сенсі квітучої надлишковості форм.

Стиль – це певна система із зворотним зв'язком «норма-відповідь». Норма сформувалася як певний суспільний «кантівський» імператив у духовності чи художності, адже згодом сформувалася й відповідь на нього чи можливість відповіді на зовнішню норму. Породження внутрішньої норми формується лише зсередини. Внутрішня нормативність, образність, парадигмічність стилю найбільше захоплює сучасного дослідника. Тому ім'я, образ, особистісна персональна участь у мистецькому процесі як відповідь на певну норму стає парадигмічною для модерну.

Нас цікавить більше духовний склад стилю, тому зосередимо увагу саме на національній, романтичній моделі модерну. У 50–60 рр. ХХ ст. в Європі поширилася мода на стиль модерн. Мистецтво модерну стало популярним з дуже багатьох причин, насамперед тому, що тут є людина і ця людина романтична, залучена до руху духовності, несе на собі рефлекс великої культури.

Ми знаємо модерн, пов'язаний з ім'ям Уільяма Морріса, з його ідеєю міфотворчості. Ми знаємо модерн і досвід Ван де Вельде – одного з типових представників модерної архітектури. Навіть Ван Гог в певній мірі зараховують до модерну разом з Мунком – зачинателем експресіонізму. Ван Гог палітру фарб постімпресіонізму перетворює на експресіонізм. У німецькому, австрійському, англійському та інших варіантах модерну ми маємо масу найме-

нувань: «югенстіль», «сенсонс», «модерн гротескний». В Україні та Росії модерн пов'язується з багатьма художниками, архітекторами. Насамперед це такі: Василь Кричевський, Опанас Сластїон, Микола Жук, Михайло Врубель, Валентин Серов, Леон Бакст та інші. Творчість цих майстрів дуже складно вростає в художнє ціле культури того часу, часів зламу столїть. Стилеутворювальний початок модерну є широким, універсальним і належить до того поняття, що ми пов'язуємо зі «світовим стилем».

До модерну відносять графіку салонного типу Альфонса Муха, твори Франца Штука й Макса Клінгера, Арнольда Бекліна, Ганса фон Маре й Пюві де Шаванна. Останній відродив модерний неокласицизм з легкою прозорїстю силуетів, які, з одного боку, живуть у світі античних мрій, з іншого – витончено зламани. Модерними є твори Анрі де Тулуз-Лотрека, Поля Гогена, П'єра Баннара, ранній Василь Кандинський теж належить стилю модерн.

Характерно, що модерн був близький до символїзму. Але символїзм модерну не став самодостатнім, сягнув своїм корінням у живопис, графіку, архітектуру, розчинився в конструкції стильових імплїкацій модернізму в цілому. Творчість такого монументального художника, як Петров-Водкин, особливо ранній етап його творчості – це, безумовно, стиль модерн. В українському й російському модерні символїзм виникає на тлі неоромантизму. Символїзм не однозначний, але впізнається як знак іншого світу, символїзм – глибинний, широкий, пов'язаний з національною традицією, національним романтизмом.

Якщо порівняти твори «Надгробний плач» Макса Клінгера й «Надгробний плач» Врубеля – а це кілька варіантів ескїзів до розписів у Володимирському соборі, то ми бачимо, з одного боку, натуралїзм сцени оплакування, винесену в ландшафт. У цьому ландшафті Христос є мертвим тілом, його обличчя кам'яне й застигле, як й уся застигла природа. З іншого – «Надгробний плач» Врубеля, де все світїться неземним світлом.

У модерні використовуються різноманїтні міфологічні мотиви, історичні сюжети засновані на матеріалі національної історії, алегоричні мотиви: війна, смерть. Це «Гріх» А. Бекліна, «Весна» Ф. Ходлера, – сюжети з виявленням традиційного національного життя, мотиви, що виражають імпульсивні прояви пристрастї: танець, вихровий рух, ігри, сюжети, що трактують поєднання душ і тіл, поцілунки й обійми. Цікаво, що Врубель дуже близько підходив за своєю іконографією до західного модерну. Врубелевська «Царівна Лебїдь», яка увійшла в пантеон романтичного живопису, де лебедина пісня є іконографічним образом меланхолії жіночої краси та певної тягучої гармонії, стає емблемою модерну. Якщо порівняти демона Врубеля, який за прекрасним висловом Сараб'янова «мріяв бути не демоном», зі своєю західною демонїадою, то це зовсім інша тема – тема христологічна. Христос з'являється в мас-

ці обличчя стилю модерн. Маска була розвиненим атрибутом стилю, де маскарони дивилися зі стін будинків на суєту земного буття.

Іконологія модерну – це та іконографія, яка пройшла через серце, набула вишуканої лінійності у творчості багатьох творців різних культур. Кожен з художників накреслив свою лінію – здійснив антропологічну межу. Духовний ландшафт модерну, однак, – це не характеристика межі, а характеристика межею. Демони Врубеля, гори Реріха – це трагічна руїна самотнього духу в Храмі, до якого так довго йшов і не дійшов Володимир Соловйов. Розбите дзеркало Вячеслава Іванова, мабуть, – остання межа стилю модерн. «Муміфікація» образу, як й його «візантивізм», – це романтичний модернізм христології Срібного століття.

Коли згадаємо ранні захоплення Врубеля Кантом, то тут він чітко й однозначно говорить мовою категоричного імперативу, являючи щось інше, ніж світ навколишнього мистецького середовища. Врубель сприймав світ трансцендентного як магічний кристал віри в місію мистецтва, яка є ширшою, ніж захоплення, є захопленням на все життя. Якщо вона стає захопленням на все життя, то це вже особистий стиль, який переростає в стиль епохи. Романтичний набір кліше стилю модерн у душі мотиву польоту, маски, образи демона та інших є лише зовнішньою символічною даністю стилю. Можна побачити всі ці набори в Сапунова, Судейкіна, Берцля, Петрова-Водкіна, Бекліна, Врубеля. Кліше оживають, коли стають маркерами антропологічної межі стилю.

Зрозуміло, було б натяжною бачити прямий зв'язок між роботами Бенуа, Сомова, Лансере чи Серова із традиціями давньоруського живопису. В даному випадку може йтися лише про опосередковане сприйняття середньовічної спадщини у творчості майстрів «Світу мистецтв» або близьких об'єднанню художників. Що ж до Врубеля, Рябушкіна, Нестерова, Реріха, то в їх мистецтві мальовнича традиція візантійського середньовіччя стає спеціальною проблемою.

Висновки. Графічна силуетність, зламчастість, вигнутість ліній домінують у модерному синтезі мистецтв. Графіка творів нібито зіткана з квітів, павичого пір'я, стилізованих орнаментів. Це не вітраж, – це екстаз, політ, світлоносна гармонія. Якщо поглянути на «Люцифера» Штука й «Демона» Врубеля, то можна побачити, що «демон» Врубеля є андрогінним. Це космічна людина, яка несе в собі дві статі – фемінну гнучкість і чоловічу незламність. Художник не створив фресок за своїми ескізами, а лише скромні орнаменти в бічних кораблях собору й зараз вражають красою й своєрідністю.

Боголюдина – це творчий геній модерну, це бердяєвський восьмий день творіння, софійність як мудрість світотворення. Віра піднімає творчість над миром. Над могилою художника Блок сказав, що «Врубель жив просто». Творчість завжди є простою, є життя в образі, в ідеалі. Світ Врубеля ввійде

в філософію інших систем художнього синтезу, зокрема сценічних синтезів європейської культури ХХ століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ареф'єва Є. Ю. Поетика як хорей та аретей: синкретизм музики І. Стравінського. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку* : збірник наукових праць. Вип. 27. Рівне : РДГУ, 2018. С. 106–111.
2. Будний В., Ільницький М. Порівняльне літературознавство. Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. 430 с.
3. Легенький Ю. Культурологія зображення: (опыт композиционного синтеза). Київ : ГАЛПУ, 1995. 412 с.
4. Моклиця М. Від синкретизму до сецесії: філософські аспекти синтезу мистецтв. *Волинь філологічна: текст і контекст. Явище синтезу мистецтв в українській літературі*: зб. наук. праць. Вип. 6. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2018. С. 70–75.
5. Сурувка В. Храм як синтез мистецтв. URL: <http://www.verbum.com.ua/04/2020/temple-of-the-art/synthesis-of-the-arts/> (дата звернення: 26.06 2023).
6. Флоренский П. Иконостас: Избранные труды по искусству. Санкт-Петербург : Мифрил, 1993. 366 с.
7. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії: проблема людини та її межі. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник зі словником. – 3-є видання перероблене та доповнене. Київ : КТН, 2016. 396 с.
8. Хоружий С. С. Очерки синергической антропологии. Москва : Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2005. 408 с.
9. Шмит Ф. И. Искусство – его психология, его стилистика, его эволюция. Харьков : Книгоиздательство «Союз», 1919. 328 с.
10. Эллис (Кобылинский Л. Л.). Неизданное и несобранное. Томск : Водолей, 2000. 79 с.
11. Kowalczykowa A. O wzajemnym oświeclaniu się sztuk w romantyzmie. *Pogranicza i korespondencje sztuk* / Studia pod red. T. Cieślukowskiej I J. Sławińskiego. Wrocław: Ossolineum, 1980. S. 177–190.

REFERENCES

1. Arefieva, Ye. (2018). Poetyka yak khoreia ta areteia: synkretyzm muzyky I. Stravinskoho. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku* : zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 27. Rivne : RDHU [in Ukrainian].
2. Budnyi, V., Ilnytskyi, M. (2008). Porivnialne literaturoznavstvo. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].
3. Lehenkyi, Yu. (1995). Kul'turologija izobrazhenija: (opyt kompozicionnogo sinteza). Kiev : HALPU [in Russian].
4. Moklytsia, M. (2018). Vid synkretyzmu do setsesii: filosofski aspekty syntezy mystetstv. *Volyn filolohichna: tekst i kontekst. Yavyshche syntezy mystetstv v ukrainskii literaturi* –

Philological Volyn: text and context. The phenomenon of synthesis of arts in Ukrainian literature, 6. Lutsk : Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky, 70–75.

5. Suruvka, V. (2020). Khram yak syntez mystetstv. URL: <https://www.verbum.com.ua/04/2020/temple-of-the-art/synthesis-of-the-arts/> [in Ukrainian].
6. Florenskij, P. (1993). P. Ikonostas: Izbrannye trudy po iskusstvu. Sankt-Peterburg : Mifril [in Russian].
7. Khamitov, N., Harmash, L., Krylova, S. (2016). Istoriia filosofii: problema liudyny ta yii mezhi. Vstup do filosofskoi antropologii yak metaantropologii. Navchalnyi posibnyk zi slovnykom. 3-e vydannia pereroblene ta dopovnene. Kyiv : KTN [in Ukrainian].
8. Khoruzhyi, S. (2005). Ocherki sinergijnoj antropologii. Moskva : Institut filosofii, teologii i istorii sv. Fomy [in Russian].
9. Shmyt, F. (1919). Iskusstvo – ego psikhologiya, ego stilistika, ego ehvoluciya. Khar'kov : Knyhoizdatelstvo «Soiuz» [in Russian].
10. Ellys, (Kobylinskij L.) (2000). Neyzdannoe y nesobrannoe. Tomsk : Vodolei [in Russian].
11. Kowalczykowa, A. (1980). O wzajemnym oświeceniach się sztuk w romantyzmie. Pogranicza i korespondencje sztuk / Studia pod red. T. Cieślakowskiej I J. Sławińskiego. Wrocław : Ossolineum [in Poland].

Arefieva Anna Yuriiivna, doctoral student of the State Pedagogical University Mykhailo Drahomanov University

THE SYNTHESIS OF THE ARTS IN THE WORKS OF PAUL FLORENSKY AS THE BASIS OF THE DESCRIPTION OF STAGE SYNTHESIS IN THE CULTURE OF THE 20TH CENTURY

The purpose of the article is to determine the scenic phenomenon of the anthropological boundary in the context of the synthesis of arts as iconography, according to P. Florenskiy. The research methodology is presented with comparative and systematic approaches. Transcendental, phenomenological and dialectical methods are used from philosophical methods, which make it possible to carry out a philosophical and anthropological analysis of the synthesis of arts as a dynamic integrity in the context of possible, existing and post-existing modes of existence of an artistic work. Scientific novelty of the article. It is proved that Pavlo Florenskiy, in the context of the search for the Silver Century, carried out a monumental project of the synthesis of arts, which presents several faces of the human artist as a subject of the culture of the 20th century.

Key words: *style, synthesis of arts, iconography, scenography, artistic image.*

Коростильов Геннадій Леонідович, аспірант кафедри філософії
Національного технічного університету
«Харківський політехнічний інститут», Україна
e-mail: genak280363@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-5736-0507

ГЕНЕЗА ПРИНЦИПІВ УПРАВЛІННЯ ВІЙСЬКОВОЮ СПРАВОЮ В ДОМОДЕРНИЙ ПЕРІОД: ФІЛОСОФСЬКО-КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена філософському аналізу тисячолітнього розвитку військової науки, її стратегії і тактики, розвитку військового управління та його принципів, функцій від Стародавніх часів до Модерну. Автор підкреслює, що в розвитку військового управління здійснюється переформатування його основних принципів: одні стають найбільш важливими, інші втрачають свою важливість і стають над другорядними.

Ключові слова: *філософія військового управління, принципи, функції та методи військового управління, військова справа, техніка, військове мистецтво.*

Постановка проблеми. На основі розгляду основних принципів, функцій, методів військового управління потрібно простежити історію їх появи, зосередившись на генезі їх формулювання, зробити спробу відокремити їх як самостійних філософських понять й поставити наголос на необхідності філософського бачення принципів військового управління. Автор доводить необхідність дослідження філософії військового управління як самостійного напрямку, спираючись на матеріалістичну діалектику з використанням загальнонаукових методів аналізу, синтезу й логічного моделювання, на компаративістський підхід.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізуючи основні аспекти філософського осмислення військового управління ми можемо говорити, що основні закони, принципи, функції й військові управлінські рішення були сформовані ще в Стародавні часи та продовжують еволюціонувати до теперішнього часу. Це підтверджується військово-філософськими працями таких стародавніх філософів війни, полководців, державних діячів, як Сун-Цзи [1], У-Цзи [2], Ксенофонт [3], Полібій [4], Вегецій [5], Юлій Цезар [6], Нікколо Макіавеллі [7, 8] та інших. Також до уваги були взяті праці сучасних вітчиз-

няних дослідників, зокрема, В. С. Полікашина [9; 10], О. В. Полікашина [10], М. П. Требіна [11, 12], В. В. Богуцького [13], Є. І. Григоренка [13], М. М. Тищенко [13], С. М. Мельника [14], С. Ю. Полякова [9; 10; 15] та інших авторів.

Мета статті – проаналізувати генезу принципів військового управління, подати чіткий понятійний ряд основних функцій, методів управління, показати, як із змінами соціального характеру й досягненням науки та військових технологій того часу принципи військового управління змінюються, додаються нові й переформатуються застарілі. Автор ставить за мету збагатити інструментарій військового менеджменту за рахунок звернення до філософських джерел.

Виклад основного матеріалу.

Зародження та розвиток військового управління в Стародавньому Китаї.

Традиційно першим теоретиком військового управління прийнято вважати полководця Сун-Цзи, який у праці «Мистецтво війни» сформулював найважливіші принципи військового будівництва, такі як єдиноначальність і сувора військова дисципліна, дії невійськовими методами, оптимальність, привентивність, скритність, комплексність, законність, мотивація та головний удар. Він писав: «Якщо військо підпорядковується єдиній владі, діє узгоджено, командири та воїни виконують накази в бою, то немає такого супротивника, який міг би протистояти, немає такого бойового порядку, який міг би встояти» [1, с. 34]. За Сун-Цзи, головними рисими військового управління є: моральний стан суспільства та порозуміння між владою та народом, що є вирішальним для ведення війни; талант і підготовленість полководця; організація та навченість військ; підтримання дисципліни з розумним співвідношенням нагород і покарань; знання театру бойових дій і правильний вибір пори року [1, с. 6–8].

За цими первинними принципами військового управління командири володіють усією повнотою розпорядчої влади стосовно підлеглих, несуть повну відповідальність за всі аспекти життя й діяльності військ. Су-Цзи приділяв належну увагу навчанню армії (принцип всебічної навченості війська). Вищий ступінь давньокитайського військового управління – перемогти противника без бою, шляхом порушення його планів та розладнання його союзів, а найкраще – дипломатичними заходами (принцип дії невійськовими методами). Було сформульовано й принцип мінімізації (проведення військових операцій за нетривалий час, мнімальною кількістю військ), бо «тривала війна веде до виснаження господарства, слід прагнути до швидкої перемоги». На війні дуже багато залежить від швидкості дій, яка дає елемент раптовості, що в подальшому набуло характер принципу організації й оптимізації ведення бойових дій: «Слід намагатись захопити те, до чого ворог ще не наблизився, руха-

тись шляхами, про які він не підозрює» [1, с. 52]. Невід'ємним елементом військового управління є адекватна оцінка противника, виявлення його переваг і вразливих місць – функція аналізу та функція прогнозування.

Сун-Цзи відзначав, що між політичною системою держави, психологічними особливостями населення й станом війська існує пряма залежність, з'ясувавши яку можна отримати перемогу. Він вводить закон єдності та цілісності системи військового управління та держави, виокремлюючи п'ять критеріїв цього єднання: 1) «шляху» (одностайності народу та верхів) – закон єдності та цілісності системи військового управління; 2) «неба» (відповідності часу) – сучасна функція плановості; 3) «землі» (відповідності місцю) – сучасні функції прогнозування й аналізу; 4) «полководця» (правильного керівництва) – сучасний принцип лідерства; «сінь» та гуманістю – «жэнь») – сучасний принцип об'єктивності та функція мотивації; 5) «закону» (організованості та дисциплінованості) – сучасний принцип суворості військової дисципліни, принцип законності та функція організації [1, с. 5].

У китайській історії управління військом не менше значення мав «Трактат про військове мистецтво» У-Цзи [2]. Він писав, що «на основі вивчення досвіду минулого визначається майбутнє» у веденні війни. Спираючись на таку тезу, йому вдається описати функції і принципи військового управління: функцію аналізу, функцію прогнозування, функцію планування та принцип науковості. Одним з найважливіших принципів він вважає морально-психологічний [2, с. 137]. У-Цзи намагається показати, що боєздатність війська залежить від моральних якостей та дисципліни (принцип суворості військової дисципліни), «...коли віддають накази та розпорядження і люди їх ревно виконують, коли піднімають військо, ведуть за собою безліч людей і з запалом б'ються; коли зкрещують зброю, ударяють мечем об меч і люди вмирають з радістю...» [2, с. 134]. Він каже, що військо перемагає не чисельністю, а організованістю та дисциплінованістю. В основі управління військом, за У-Цзи, лежить принцип «церемонії та заохочення» (сучасна функція мотивації) і «принцип справедливості» (сучасний принцип законності).

Велику увагу приділяє У-Цзи функціям, методам і військовим управлінським рішенням, виділяючи їх в окремі категорії військового управління. Однією з найважливіших функцій він вважає функцію аналізу (всебічної та правильної оцінки противника). Також автор поділяє військові управлінські рішення на дві основні фази: фазу підготовки та прийняття рішення та фазу організації виконання рішення, чим доводить зв'язок цієї категорії з функцією та методом організації ведення дій (надає вісім правил, коли можна вступати в бій, і шість правил, коли не можна). Рішення полководець повинен приймати з урахуванням «співвідношень сил, характеру місцевості, а також положення своїх військ і військ противника» [2, с. 15]. У трактаті «Вчення про полко-

водця» він пише: «...полководцем може бути лише той, хто знає чотири пружини: духу, місцевості, дії та сили...» [2, с. 115], тобто обов'язкові якості полководця – це авторитет, чесність, гуманність і хоробрість (ця ідея перетинається із сучасним принципом лідерства та принципом єдиноначальності та зворотнього зв'язку) [2, с. 114–121]. Він вимагає виявляти сильні та слабкі сторони противника, обговорює принципи управління за рахунок стратегії й тактики. Трактат У-Цзи фактично є доповненням трактату Сунь-Цзи, але У-Цзи деталізував і поглибив багато питань, які в праці Сунь-Цзи були лише порушені.

Таблиця 1

Військове управління Стародавнього Китаю (V–III ст. до н.е.)

Автор	Сун-Цзи (453–403 р.р. до н. е.)	У-Цзи (400–350 р.р. до н. е.)
Праці	«Мистецтво війни»	«Трактат про військове мистецтво»
Соц. устрій	Епоха рабовласництва	
Принципи ВУ	<ul style="list-style-type: none"> – єдиноначальності; – суворої військової дисципліни; – всебічної навченості війська; – дії невійськовими методами; – мінімізації; – морально – психологічній; – концентрації сил та головного удару; – лідерства; – об'єктивності; – законності; – науковості. 	<ul style="list-style-type: none"> – науковості; – єдиноначальності та зворотнього зв'язку; – суворої військової дисципліни; – морально – психологічний; – всебічної навчаності війська; – всебічного забезпечення війська; – лідерства; – законності; – головного удару та концентрації сил на основному напрямку.
Функції ВУ	<ul style="list-style-type: none"> – оптимізації; – планування; – прогнозування; – аналізу; – мотивації. 	<ul style="list-style-type: none"> – прогнозування; – аналізу; – планування; – мотивації.
Методи ВУ	<ul style="list-style-type: none"> – організації; – скритності. 	<ul style="list-style-type: none"> – організації; – скритності; – аналізу (всебічної та правильної оцінки противника; вісім правил, коли можна вступати

		в бій; шість правил, коли не можна вступати в бій).
Військово – управлінські рішення	*	– увів нову категорію ВУ: військово управлінські рішення: – фаза підготовки рішення; – фаза прийняття рішення.
Технології	Великий внесок у технічний прогрес людства зробив середньовічний Китай, де були винайдені порох, папір, друкарство та компас (чотири великі винаходи).	
Зброя	– шаолинський шест; – обоспільногострий меч «удан»; – важкий захисний одяг – «залізний панцир»; – списи правостороннього та лівостороннього хвату; – меч із зігнутим лезом «Дао»; – гнучка зброя: «Лісінчуй», «Шенбяо», «Фейчжуа»; – попередниками вогнепальної зброї були різного роду «вогнемети», відомі як «хо – пао».	
Досягнення	– першим сформулював найважливіші принципи військового будівництва.	– деталізував і поглибив багато питань, які у праці Сунь-Цзи були лише порушені; – поділив тактику та стратегію на дві різні категорії ВУ; – поділив тактику на дві категорії – наступ та оборону.

Отже, основні принципи, функції, методи прийняття рішень військового управління були закладені ще в Стародавньому Китаї та залишаються незмінними у своїх базових поняттях і до теперішнього часу (таблиця № 1).

Треба додати, що всі військово трактати характеризувалися філософським підґрунтям, «військові теоретики завжди звертались до аналізу розвитку війни і військового управління у зв'язку з розвитком технологій і техніки, а їхній взаємозв'язок приймав різні форми» [16, с. 2].

Про розвиток військової справи в Стародавній Греції та Римі.

Філософи Стародавньої Греції та Риму також мали великий вплив на розвиток військово-теоретичної думки того часу. Розвиток організації армії, озброєння й способів ведення бою змушували греків аналізувати й узагальнювати ці явища. Одним з головних принципів військової справи став принцип науковості. На той час наука і техніка перебували на початковому ступені розвитку (науку того часу було б вірним визначити як протонауку, або переднауку). Незважаючи на те, що наука тільки зароджувалась, грецькі мислителі висунули на обговорення й намагалися вирішувати питання філософії війни, стратегії й тактики, питання військового управління (комплектування, озброєння й організація армії, виховання й навчання, бойові порядки та інше).

Так, питання військового управління Ксенофонт аналізував у військово-історичних працях «Відступ десяти тисяч», «Історія Греції» і «Кіропедія». В останній автор виклав принципові засади комплектування, організації, озброєння, виховання й навчання військ, а також основи окремих положень тактики, відокремлюючи стратегію від тактики [3, с. 65]. Велике місце в роботах Ксенофонта займають питання виховання й навчання бійця. Навчанням, зазначав Ксенофонт, підтримується фортеця тілесна, суворим дотриманням військового порядку множитья сила духовна [3, с. 84]. На думку Ксенофонта, порятунком армії – у дисципліні, яка заснована на постійній турботі про підлеглих. Приділяв Ксенофонт увагу й питанням бойової підготовки військ: «Щодня він зі своїми найманцями влаштовує військові вправи, причому як під час цих вправ у гімнастиці, так і під час військових тренувань сам йде попереду війська в повному озброєнні» [3, с. 127]. Існує програма цілого курсу античної тактики, основи якої Ксенофонт роз'яснює на конкретних історичних прикладах у «Грецькій історії» та зазначає, що у військовому мистецтві найголовніше полягає в умінні воєначальника діяти згідно з обстановкою й вибором моменту удару: «Лови всіляко для нападу такий час, коли він знаходиться у стані розгубленості, а твоє військо буде налаштовано до бою; коли він буде без зброї, а ти зі зброєю в руках; коли він буде спати» [3, с. 129]. Ксенофонт згадував і про кінноту, роль якої як нового роду військ зростала. Його праці були узагальненням військової теорії IV ст. до н. е. та зіграли важливу роль у розвитку військового управління стародавніх греків. Ксенофонт продовжує розвиток принципу головного удару або концентрації зусиль, але на більш високому рівні озброєння того часу [3, с. 224]. Також у розвиток військово-теоретичної думки внесли свій доробок Демокріт, Еней і Аристотель.

Військове мистецтво стародавньої Греції стало новою сходинкою в розвитку військового управління рабовласницького періоду війн. Перш за все, необхідно відзначити, що у висвітленні багатьох питань військового мистецтва науковці Стародавньої Греції наголошували на практичному характері опису війни та лише наприкінці II–III ст. н. е. з'являється схильність до обґрунтування принципів військового управління з погляду науки того часу. Вони вперше починають звертати увагу на науковість цього питання, а в розумінні стратегії й тактики спостерігалися переважно наївно-матеріалістичні погляди та наявність елементів діалектики. Армія Давньої Греції мала чіткі організаційні форми, що вигідно відрізняли її від армій держав стародавнього Сходу. Загальна характеристика стратегій греків того часу – поєднання дій сухопутної армії та флоту.

У римський період розвитку античної філософії тривали великі війни, що знайшло своє відображення в працях таких філософів, як Полібій, Аппіан, Арріан, Фронтін, Вегетій, Юлій Цезар. Полібій перший намагався викласти

у взаємному зв'язку військову теорію Греції, Македонії, Малої Азії, Сирії, Єгипту, Карфагену та Риму. Він досліджував переваги й недоліки тих чи інших бойових порядків, тактичні прийоми, способи ведення війни різних армій, насамперед римських [4, с. 312]. Аппіан зробив опис полководницької діяльності Македонського і його бойового досвіду [17, с. 116].

На нашу думку, починати аналіз давньоримської літератури з цього питання треба з праць Секста Юлія Фронтіна. З численних його праць до нас дійшла лише одна – «Стратегеми», в якій викладено 587 повчальних прикладів з діяльності відомих полководців минулого, за якими їхні нащадки мають навчатися різним «військовим хитрощам» [18], які Фронтін систематизував за послідовністю розгортання військових дій. Необхідними умовами підготовки бою та забезпечення успіху Фронтін вважав збереження в таємниці своїх планів і розкриття планів противника; чітку організацію воєнного походу; дії відповідно за обставинами; безперервне поповнення армії спорядженням; зосередження своїх сил і розпорошення сил противника; підвищення моральної стійкості свого війська. Успіх у бою, за його словами, забезпечується правильним вибором часу та місця для бою, доцільною побудовою бойового порядку й дезорганізацією рядів противника, організацією засідок, приховуванням своїх невдач і рішучим відновленням порушеного бойового порядку. Вдалих бій необхідно завершити поразкою супротивника.

Також велике значення набули праці Флавія Веґеція, який, вивчивши бойовий досвід минулого, написав працю «Стислий виклад військової справи» [5]. У подальшому праця набула характеру статуту давньоримської армії. Веґецій був першим і єдиним з військових письменників давнини, який спробував систематизувати накопичені знання з усіх відомих галузей військової справи. У чотирьох невеликих розділах його праці висвітлюються питання комплектування, організації та навчання армії, ведення війни й бою, а також питання військової історії, адміністрації та військової педагогіки [5]. З текстів Веґеція ми дізнаємося про те, наскільки ретельно греки й римляни ставилися до оплати ратної праці воїнів: «... вояк, котрий знав, що його гроші лежать у табірній касі, не помишляв про дезертирство, більше турбувався про свої знамена й за них у бою бився набагато хоробріше», а це – сучасна функція мотивації» [5, с. 2667]. Веґецій також сформулював методи ведення сухопутної та морської війн, уперше заявив про необхідність реорганізації армії, узагальнюючи бойовий досвід.

Юлій Цезар у «Записках про галльську війну» виклав погляди на ведення війни й бою. Він висловив низку цінних теоретичних положень про взаємозв'язок політичної, економічної та військової обстановки та стратегії, розвинув розуміння й практичне здійснення принципу нерівномірного розподілу сил, їх зосередження на обраному напрямку, тобто сформулював принцип

головного удару та концентрації сил; обґрунтував необхідність створення резерву, що було тоді новим явищем в управлінні військами, підкреслив важливість раптовості й ініціативи у веденні військових дій [6, с. 171].

Підсумовуючи військову-теоретичну спадщину Стародавньої Греції та Римської імперії можна сказати, що науковці того часу узагальнили досвід війн, спираючись на теоретичні роботи стародавніх авторів, особливо на праці Полібія й Вегеція. Останній уперше систематизував усі військові знання і назвав це «мистецтвом війни» в широкому значенні. Саме Вегецій підсумував розвиток військової думки рабовласницького суспільства, чим став активно впливати на твори пізніших теоретиків. Римляни й греки вірно сформулювали функції, методи й принципи стратегічних і тактичних дій армії, розумно підходили до вирішення питань наступу й оборони, маневрування, підкреслюючи при цьому на необхідності всебічного розгляду обстановки (співвідношення сил, рівень підготовки військ, сильні й слабкі сторони супротивника, характер місцевості, клімат тощо), рекомендували ретельно вивчати противника, використовувати раптовість для завдання удару, застерігали від шаблону, ставили й вирішували питання комплектування, організації та постачання армій, навчання та виховання військ, управління, підготовки командних кадрів.

Філософія середньовіччя та Відродження про принципи військового управління.

На території Західної Європи у V–VI ст. почали формуватися армії нового типу, класичним зразком європейської армії стала армія франків, яка набула закінченого вигляду у VIII ст. за часів Карла Великого. Хрестові походи XI–XIII ст. вплинули на всю історію християнської середньовічної Європи у військовій сфері. Також прослідковується взаємопроникнення науки, технологій і військового мистецтва між Сходом та Заходом: «У цей час відбувалося активне запозичення західним військовим мистецтвом тактичних і стратегічних прийомів, деталей обладунків та озброєння з військового мистецтва інших народів, найчастіше – народів Сходу» [19, с. 132].

Серед військових робіт раннього середньовіччя можна згадати теоретичну працю «Стратегікон», в якій викладені методи підготовки військ, ведення війни та бою й здійснено аналіз праць з різних військових питань античних авторів, де наведені «основні принципи для охочих присвятити себе військовій службі» [21]. Авторство цієї праці приписували імператору Візантії Маврикію. У «Стратегіконі» докладно розглядаються питання організації, озброєння й навчання військ, побудова бойового та похідного порядків, методи ведення бою, забезпечення бойової діяльності військ, особливості ведення війни різними народами. Це ставить на особливе місце принципи всебічної навченості військ і принцип науковості в підготовці війська. Новою стає ви-

мога не лише враховувати, але й використовувати бойовий досвід противника, вчитися в нього. Значна частина праці присвячена питанням діяльності полководця й середньовічному розвитку принципів єдиноначальності й лідерства [4, с. 285–378; 398]. У «Стратегіконі» Маврикій наголошував на важливості функції мотивації: «У мирний час дисципліну підтримують страх і покарання за проступки, під час військового походу воїнів робить більш слухняними надія на нагороди» [4, с. 152].

В епоху раннього Середньовіччя в Європі було уповільнення розвитку військово-теоретичної думки, яке було пов'язане з економічною, політичною й військовою роздрібленістю феодалних утворень. В епоху феодалізму, до утворення централізованих абсолютських держав, війни були обмежені за цілями й масштабами та велися нечисленними арміями. Не сприяло розвитку військового управління і тотальне панування релігійної ідеології з її реакційними догматами, коли найпоширенішим поясненням військових подій було те, що хід і результат війни зумовлені «Божественною волею», тобто розвиток військового управління мав зв'язок із теологічним поясненням військових подій до початку епохи Відродження. Крім цього, на той час розвивалась практика великих фортифікаційних робіт та спостерегався розвиток осадного мистецтва (підкопи, підземні ходи, завалювання рвів, влаштування пологих сходів на круті стіни, земляні мішки, «грецький вогонь», мости, влаштування гребель, застосування стінобитних машин, пороху для вибухів).

Взагалі, у Середньовіччі спостерігаються певні відмінності в принципі комплектування військового управління, комплектування й утримання армій між країнами Сходу та Заходу як носіїв різних цивілізацій. «На Сході принцип суворої військової дисципліни здобув величезну підтримку з боку релігії – за полководцем стояв авторитет Аллаха. Турки та сарацини виявляли більшу дисциплінованість та більше визнавали авторитет командувача, ніж це було у хрестоносців» [19, с. 237].

Одним з перших мислителів епохи Відродження, який звернув увагу на питання теорії військового мистецтва й вивчення історії війн і військового управління, був Нікколо Макіавеллі [7]. Відкидаючи теорію про божественне походження держави та армії, він вважав рушійною силою історії майнові інтереси, які лежать в основі боротьби між соціальними групами. За Макіавеллі, основа держави – це сила армії. В його праці «Державець» викладено принципи управління державою й армією, але для нас більш цікавим став трактат «Про воєнне мистецтво» [8]. Він дав аналіз стану військово-теоретичної думки тогочасної епохи, правила ведення війни та намагався сформулювати закономірності розвитку військового управління, висловивши чимало нових ідей. Макіавеллі дає поради щодо зміни принципу комплектування війська, а саме – виступає проти практики найманих військ і висуває ідею

постійного війська міліцейського типу. За Макіавеллі (твір «Державець»), міліцейський тип комплектування війська означає залучення громадян на військовій службі, які у своєму повсякденному житті займаються приватними справами, але на випадок війни залучаються до військової служби. Мобілізація широкого кола людей з різних соціальних верств дозволяла швидко створити велике військо. Однак, за таким типом комплектування, військо не може мати високого рівня навченості, що може негативно вплинути на його бойову ефективність.

Аналізуючи праці Макіавеллі, можна прийти до висновку, що виникла необхідність обґрунтування абсолютиських монархій, які народжувались у той час, а автор виконував замовлення на обґрунтування нової форми державного управління, всіх підсистем держави й особливу увагу приділяв реформуванню військового управління. Необхідність реформ обґрунтовується появою лідера нової формації – монарха з абсолютною владою, якого й підносить Макіавеллі. Напевно, на той час його позиція була вірною, мабуть, і на сьогодні його теорія залишається актуальною.

На початку XVI ст. військове управління Західної Європи вийшло на новий рівень, виникли нові стратегічні об'єкти не тільки в армії та на флоті, а і також фортеці й порти, бази-магазини, сухопутні й морські комунікації, укріплені табори. Безперервно зростала роль маневрування військ на театрі війни (удосконалювалась теорія «маневреної» стратегії). На той час деякі теоретики намагалися чітко сформулювати методи військового управління, тому і з'явилися гасла з вимогами роз'яснити, «коли потрібно вступати в бій і в яких випадках утриматися від нього» [21, с. 198]. Принципи військового мистецтва в арміях феодально-абсолютиських держав було викладено в працях А. Тюренна, Р. Монтекукколі, Є. Савойського та інших авторів. [21].

Це був час активного звернення до вогнепальної зброї, тому процес модернізації військового управління розглядали саме в контексті її використання. Цей процес розпочав свого часу Макіавеллі, а продовжив нідерландський інтелектуал Юст Ліпсій. Ліпсій, учитель реформатора тих часів Моріца Оранського, прищепив молодому Оранському інтерес до античної військової спадщини на основі своєї праці «Про Римське військо» [22, с. 58]. Юст Ліпсій підготував і видав фундаментальну працю «Громадянська наука», п'ята книга якої («Про військову мудрість») була присвячена теорії військового мистецтва. Саме тут він оприлюднив важливі ідеї щодо військової дисципліни [22, с. 148].

Слід зазначити, що військові реформи Оранського були б неможливими без економічного процвітання Республіки Сполучених Провінцій (Нідерланди), без великих надходжень до бюджету країни від зовнішньої та внутрішньої торгівлі, промисловості, сільського господарства й риболовства. Економічне

піднесення країни супроводжувалось звільненням наукової думки від релігійних догм, сприяло становленню нової науки й мистецтва. Оранський, обґрунтовуючи реформи військової справи, постійно досліджував праці філософів Стародавньої Греції та Риму. Його звернення до античного військового мистецтва відбулося на тлі піднесення бойового значення піхоти й зменшення ролі важко озброєної кінноти з причини поширення вогнепальної зброї в пізньосередньовічній Європі. Взагалі, його реформи надали нового значення принципу військової дисципліни й принципу комплектування в армійському повсякденні нідерландських збройних сил. Оранський добре засвоїв думку Вегеція: «Почуття честі робить воїна, заважає йому втікати, почуття обов'язку робить його переможцем» [5, с. 201]. Отже, патріотизм воїнів сприяє військовій дисципліні на полі бою і в мирний час. Виділивши цей елемент античної військової традиції й застосувавши його у своїй практичній діяльності військового реформатора, Оранський виявився більш прогресивним, ніж Макіавеллі та Ліпсій, і зв'язав два важливіших принципи військового управління: принцип високої військової дисципліни й морально-психологічний принцип. Удосконалення військового управління Оранським уважно вивчалось такими відомими істориками військового мистецтва, як Г. Дельбрюк [23], а також українським науковцем Г. Гордієнко [24]. Наприклад, Г. Дельбрюк у «Історії військового мистецтва» писав про внесок Оранського в розвиток тактики піхоти: «...слід уважати переломним кроком в історії піхоти» [23, с. 308]. Значення Оранського як військового реформатора й інтерпретатора античного військового мистецтва полягає в тому, що «він не імітував римську тактику, а по-новому застосував ті елементи, які відповідали рівню озброєнь раннього Нового часу» [24, с. 200], тобто він поглибив принцип всебічної навченості війська.

Підбиваючи підсумки розвитку військового управління в Середньовіччі, треба сказати, що військова теорія зміюється за рахунок розвитку техніки і зброї. За більш ніж тисячолітній період Середньовіччя військова організація та воєнне мистецтво зазнали суттєвих змін і подолали значний шлях розвитку. На початку доби Середньовіччя військова організація більшості країн Європи являла собою племінні ополчення з провідною роллю піхоти з вільних общинників та глибокими фалангоподібними бойовими порядками. З появою варварських королівств з більш-менш сталими кордонами загальні потреби оборони стимулювала переважний розвиток кінноти, у першу чергу – важкої. З розвитком феодальних відносин рицарська кіннота посіла головне місце в складі збройних сил, набула сталих врядувань і виробила своєрідну стратегію й тактику бойових дій. З розвитком озброєнь, зокрема появою вогнепальної зброї, знову значно зросла питома вага піхоти. З формуванням абсолю-

тистських монархій спостерігались занепад феодальних ополчень і поширення найманства як головного засобу формування збройних сил. Бойові порядки стали базуватись на сполученні стрільців і піхоти з вогнепальною зброєю, тоді як кіннота зазвичай стала виконувати допоміжні функції. З'явився й швидко набув поширення новий вид військ – артилерія. Наприкінці Середньовіччя зароджуються процеси, які в цілому визначили напрями розвитку військового мистецтва у наступний час.

На нашу думку, не можна погодитись з деякими вітчизняними науковцями, які розглядають військове мистецтво Середньовіччя як таке, що перебувало в застоїному стані. Таким прикладом є науковий доробок В. П. Варакути [17], Д. В. Веденєєва, О. А. Гавриленка, С. О. Кубіцького [21], які стверджували, що, «незважаючи на значну кількість війн, що мали місце у Середньовіччя, за винятком Візантійської імперії, до XVI ст., військова теорія управління значного розвитку не отримала» [17, с. 95]. Автор статті вважає, що це питання повинне розглядатись у філософському контексті, що і дає можливість розширити горизонти бачення його генези й історичну трансформацію поглядів на військове мистецтво.

Згідно з логікою викладення фактичного матеріалу цієї статті, ми стверджуємо, що основні положення військового управління були закладені ще в Стародавньому Світі. Великий внесок в цю справу внесли теретики Стародавнього Китаю (нагадуємо, що особливу увагу вони звертали на ведення війни не військовими методами, підкреслюючи роль дипломатії). У свою чергу, греки та римляни вперше почали обґрунтовувати військове мистецтво з точки зору розвитку науки того часу (переднауки). Говорячи про період Середньовіччя, зазначимо, що розвиток принципів військового управління спирався на розвиток зброї та науки того часу (порох, вогнепальна зброя, розвиток навігації й картографії тощо), на аналіз досвіду попередніх поколінь (обмін військовими технологіями між Сходом і Заходом). Також у цей час на розвиток військового управління впливав процес формування основ абсолютних монархій, які корінним чином змінили стратегію й тактику військового управління. Відбулась трансформація принципів комплектування війська – від війська рабів і найманців до війська міліцейського типу.

Висновки. Підводячи підсумки щодо зародження й розвитку законів, принципів, функцій та методів військового управління ми приходимо до висновку, що їх рівень відображав досягнутий стан військових знань, накопичених у період від стародавніх часів до часів Модерну. На нашу думку, вони єдині для всіх етапів становлення військового управління, але зазнають змін у змісті за рахунок розвитку військових технологій, зброї, загального стану військової науки.

Отримані нами в результаті аналізу наукових джерел характеристики принципів військового управління історично набувають свого нового змісту й перебувають у постійному розвитку. З часом деякі принципи виходять на перший план, інші стають другорядними, ці трансформації не є остаточними. Перелік принципів військового управління і їх сутнісні характеристики постійно збагачуються й перебувають у динаміці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сун-Цзи. Мистецтво війни. Київ: Видавничий союз Андронум, 2021. 67 с.
2. У-Цзи. Трактат про воєнне мистецтво. Київ: Арій, 2023. 176 с.
3. Скржинська М. В. Ксенофонт. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ: Наукова думка, Т. 5: Кон – Кю., 2009. 560 с.
4. Плахонін А. Г. Маврикий, Флавій, Тиберій. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла – Мі. Київ: В – во «Наукова думка», 2009. 790 с.
5. Milner N. P. (tr.): Vegetius: Epitome of Military Science. Translated with Notes and Introduction. (Translated texts for Historians, 16.). *Liverpool: Liverpool University Press*, 1993. Pp. xxx+152.
6. Коваль А. Перший тріумвірат: процес утворення та початковий етап діяльності. *Проблеми гуманітарних наук. Серія: Історія*. 2016. Вип. 38. С. 166–179.
7. Макіавеллі Н. Державець. Електронна книга. URL: <https://knigogo.com.ua/chitati-online/derzhavets/> (2019) (дата звернення: 30. 02. 2023 р.).
8. Макіавеллі Н. Про воєнне мистецтво. Електронна книга. URL: <https://www.yakaboo.ua/ua/pro-vijs-kove-mistectvo.html> (2021). (дата звернення: 30. 02. 2023 р.).
9. Поликашин В. С., Поляков С. Ю. Основи управління і прийняття рішень у військовій справі: навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2003. 120 с.
10. Поликашин В. С., Поляков С. Ю., Поликашин О. В. Обоснование основных категорий военного менеджмента. *Системи управління, навігації та зв'язку. Збірник наукових праць*. 2011. Вип. 4 (20). С. 153–159.
11. Требін М. П. Войны XXI века. Москва: АСТ; Минск: Харвест, 2005. 608 с.
12. Требін М. П. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: монографія. Харків: Видавничий Дім «ІНЖЕК», 2004. 404 с.
13. Тищенко М. М., Богучський В. В., Григоренко Є. І. Військова адміністрація: навч. посіб. Харків: Право, 2014. 172 с.
14. Мельник С. Ю. Принципи військового управління: Адміністративно-правовий аспект. *Загальноукраїнський науково-практичний господарсько-правовий журнал «Підприємництво, господарство і право»*. 2019. № 7. 104–107 с.
15. Поляков С. Ю. Основи військового управління: навч. посіб. Харків: НУ ЮАУ, 2014. 240 с.

16. Коростильов Г. Л. Філософський аналіз військово-технічної революції XXI століття. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Теорія культури і філософія науки»*. 2021. № 64. С. 53–59.
17. Варакута В. П. Історія війн та воєнного мистецтва. Харків: Акад. ВВ МВС України, 2012. 555 с.
18. Sextus Julius Frontinus. *Strategematicon libri III*. URL: <https://www.wikiwand.com/uk>. (дата звернення: 06.03.2023).
19. Василюк О. Д. Схід і діалог цивілізацій. Київ: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2012. 436 с.
20. Войтович Л., Голубко В. Історія війн і військового мистецтва: у 3-х т. Т. 2 (початок XVI – початок XX ст.). Харків: Фоліо, 2018. 976 с.
21. Веденєєв Д. В., Гавриленко О. А., Кубіцький С. О. та ін. Еволюція воєнного мистецтва: посібник. Нац. акад. СБУ. Київ: Ч. 1–2. 2017. 276 с.
22. Sommer Urs A. *Zur militärischen Metaphorik im Stoizismus*. Bern: EMB/BBL, 2002. 40 s.
23. Дейвіс Н. Європа: Історія. 2-ге видання. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.
24. Гордієнко Г. М. Військова Реформа Моріца Оранцького як рецепція елементів античного військового мистецтва. *Вчені записки Таврійського Національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2021. Том 32 (71). №3. С. 200–207.

REFERENCES

1. Sun-Tszy, (2021). *Mystettstvo viiny*. Kyiv: Vydavnychyi soiuz Andronum [in Ukrainian].
2. U-Tszy, (2023). *Traktat pro voienne mystetstvo*. Kyiv: Arii [in Ukrainian].
3. Skrzhyńska, M. V.(2009). *Ksenofont. Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t*. Kyiv: Naukova dumka, T. 5: Kon – Kiu [in Ukrainian].
4. Plakhonin, A. H. (2009). *Mavrykyi, Flavii, Tyberii. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 6: La – Mi*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
5. Milner, N. P. (1993.) (tr.): *Vegetius: Epitome of Military Science. Translated with Notes and Introduction. (Translated texts for Historians, 16.)*. Liverpool: Liverpool University Press. Pp. xxx+152.
6. Koval, A. (2016). *Pershyy triumvirat: protses utvorennia ta pochatkovyi etap diialnosti. Problemy humanitarnykh nauk. Serii: Istoriiia – Problems of humanities. Series: History, 38, 166–179* [in Ukrainian].
7. Makiavelli, N. (2019) *Derzhavets*. Elektronna knyha. URL:<https://knigogo.com.ua/chitati-online/derzhavets/> [in Ukrainian].
8. Makiavelli, N. (2021). *Pro voienne mystetstvo*. Elektronna knyha. URL:<https://www.yakaboo.ua/ua/pro-vijs-kove-mistectvo.html/> [in Ukrainian].
9. Polikashyn, V. S., Poliakov, S. Yu. (2003). *Osnovy upravlinnia i pryiniattia rishen u viiskovii spravi: Navch. posib*. Kharkiv: Nats. Yuryd. akad. Ukrainy [in Ukrainian].

10. Polykashyn, V. S., Poliakov, S. Yu., Polykashyn, O. V. (2011). Obosnovanye osnovnykh katehoryi voennoho menezhmenta. *Systemy upravlinnia, navihatsii ta zv'iazku. Zbirnyk naukovykh prats – Control, Navigation and Communication Systems. Academic Journal*, 4 (20), 153–159 [in Ukrainian].
11. Trebyn, M. P. (2005). Voinu, XXI veka. Moskva: AST; Mynsk: Kharvest [in Ukrainian].
12. Trebin, M. P. (2004). Armiia ta suspilstvo: sotsialno-filosofskyi analiz vzaiemodii v umovakh transformatsii: monohrafiia. Kharkiv: Vydavnychiy Dim «INZHEK» [in Ukrainian].
13. Tyshchenko, M. M., Bohutskyi, V. V., Hryhorenko, Ye. I. (2014). Viiskova administratsiia: navch. posib. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
14. Melnyk, S. Yu. (2019). Pryntsypy viiskovoho upravlinnia: Administratyvno-pravovyi aspekt. *Zahalnoukrainskyi nauково-praktychnyi hospodarsko-pravovyi zhurnal «Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo» – The all-Ukrainian scientific and practical economic and legal journal «Entrepreneurship, Economy and Law»*, 7, 104–107 [in Ukrainian].
15. Poliakov, S. Yu. (2014). Osnovy viiskovoho upravlinnia: navch. posib. Kharkiv: NU YuAU [in Ukrainian].
16. Korostylov, H. L. (2021). Filozofskyi analiz viiskovo-tekhnichnoi revoliutsii KhKhI stolittia. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina, seriia «Teoriia kultury i filozofii nauky» – The Journal of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series «Theory of Culture and Philosophy of Science»*, 64, 53–59 [in Ukrainian].
17. Varakuta, V. P. (2012). Istoriia viin ta voiennoho mystetstva. Kharkiv: Akad. VV MVS Ukrainy [in Ukrainian].
18. Sextus Julius Frontinus. *Strategematicon libri III*. URL: <https://www.wikiwand.com/uk/> [in Ukrainian].
19. Vasyliuk, O. D. (2012). Skhid i dialoh tsyvilizatsii. Kyiv: In-t skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho NANU [in Ukrainian].
20. Voitovych, L., Holubko, V. (2018). Istoriia viin i viiskovoho mystetstva: u 3-kh t. T. 2 (pochatok KhVI – pochatok KhKh st.). Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
21. Viedenieiev, D. V., Havrylenko, O. A., Kubitskyi, S. O. etc. (2017). Evoliutsiia voiennoho mystetstva: posibnyk. Nats. akad. SBU. Kyiv: Ch. 1–2. 2017 [in Ukrainian].
22. Sommer, Urs A. (2002). *Zur militärischen Metaphorik im Stoizismus*. Bern: EMB/BBL.
23. Deivis, N. (2001). Yevropa: Istoriia. 2-he vydannia. Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy» [in Ukrainian].
24. Hordiienko, H. M. (2021). Viiskova Reforma Moritsa Orantskoho yak retseptsiiia elementiv antychnoho viiskovoho mystetstva. *Vcheni zapysky Tavriiskoho Natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Istorychni nauky – Academic notes of the V. I. Vernadskyi Tavri National University. Series: Historical sciences*, 32 (71), 3, 200–207 [in Ukrainian].

Korostylov Hennadii, Postgraduate of the Department of Philosophy of the National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», Ukraine

**GENESIS OF THE MILITARY MANAGEMENT PRINCIPLES
IN THE PRE-MODERN PERIOD: PHILOSOPHICAL–
COMPARATIVE ANALYSIS**

The article is devoted to the philosophical analysis of the thousand-year development of military science, its strategy and tactics, the development of military management and its principles, functions, from ancient times to modern times. The author emphasizes that in the development of military management, the main principles of military management are reformatted – some become the most important, others lose their importance and take a back seat.

Key words: *philosophy of military management, principles, functions and methods of military management, military affairs, technology, military art.*

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 327(477)

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.58.285716>

Поліщук Ігор Олексійович, доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: pursol@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-6864-4425

Панков Владислав Васильович, курсант Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: vladpankov2000@gmail.com

ГЕОПОЛІТИЧНЕ ПОЗИЦІОНУВАННЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СУЧАСНИХ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Проаналізовано особливості змін геополітичного становища України з початку окупації українських земель з боку РФ і до теперішнього часу. Висвітлено причини й обставини поступової втрати переваг геополітичного положення й посередницьких функцій України у відносинах між Європою та Росією, які очікувалися на початку Незалежності та у період Помаранчевої революції 2004 р.

Ключові слова: Україна, геополітика, Європа, інтеграція, НАТО.

Постановка проблеми. Україна 24 лютого 2022 р. потрапила у новий період власної та світової історії, перетворившись з другорозрядної пострадянської держави в провідний суб'єкт світової політики. Сталося це завдяки героїчному опору українського народу російській агресії. Своїм прикладом боротьби за незалежність і волю Україна започаткувала яскравий процес усвідомлення іншими країнами світу значущості захисту справедливості, демократії й свободи, гуманістичних пріоритетів розвитку людства, актуалізувала сприйняття світовою спільнотою традиційних цінностей євроатлантичної цивілізації. Український опір стимулював оновлення існуючих і створення нових альянсів та інститутів, вплинув на корегування партнерських

відносин міждержавних пріоритетів, міру прийнятності компромісів тощо. Зі становленням України як незалежної держави в 1991 р. розпочалася дискусія про переваги нашого геополітичного положення, які б посилили вагомість нашої держави на міжнародній арені, насамперед у Європі, та могли б вплинути на стратегічні пріоритети та інтереси глобальних світових гравців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням геополітичних питань з різних сторін наразі опікуються багато іноземних і вітчизняних учених. Так, відомий український геополітик професор В. О. Дергачов пропонує, зокрема, геополітичну теорію Великих багатомірних просторів, аналізує геополітичний код України, надає геополітичні прогнози тощо [1]. Ю. І. Шмаленко розглядає сутність геополітичних учень українських дослідників і геостратегію Української держави [2]. О. В. Дашевська розкриває геополітичний статус держави [3].

В. А. Булгаков визначає концептуальні засади геополітичних пріоритетів України [4]. А. С. Гальчинський показує місце України на перехресті геополітичних інтересів провідних світових гравців [5]. М. Русанова здійснює критичний аналіз класичної геополітики як джерела створення імперій [6]. А. Ставицький показує вплив сучасних геополітичних викликів на економічну безпеку держави [7]. У той же час відкритим залишається питання геополітичної ролі України, геостратегічної концепції нашої держави для визначення нашого геополітичного майбутнього.

Формулювання цілей. Мета статті полягає в тому, щоб визначити нове геополітичне позиціонування України в післявоєнний період та її роль у Європейському Союзі, вивчити системні виклики, які зумовлюють глобальні трансформації в міжнародних відносинах.

Виклад основного матеріалу. Для адекватного розуміння геополітичної ролі України варто пригадати історичний контекст виникнення нашої держави. У цьому зв'язку варто підкреслити, що сучасна Українська держава є прямою спадкоємицею Київської Русі (IX–XIII ст.). Київська Русь була заснована варязькими князями Рюриковичами, які об'єднали у IX ст. в єдиній державі два найвеличніших тогочасних міста: Новгород на півночі та Київ на півдні. Ця середньовікова держава до нищівної для неї татарської навали 1240 р. була наймогутнішою та за своїми параметрами найкрупнішою державою Європи. Це важливо підкреслити, визначаючи історичну місію України. Фактично в XIII ст. та сьогодні Україна виконує роль форпосту європейської цивілізації, яка захистила її від руйнування з боку варварів зі сходу.

Україна представляє з себе своєрідне географічне та торгово-економічне перехрестя між Європою та Азією.

Уславлений американський політолог Зб. Бжезінський неодноразово наголошував на важливості України для становлення нового світового

політичного порядку, що почав формуватися після розпаду СРСР. Учений зазначав: «Україна – ця нова і дуже важлива клітинка на євразійській шахівниці. Без України Росія перестала бути євразійською імперією. Росія без України може й далі домагатися імперського статусу, але в разі успіху цих домагань вона стане переважно азійською імперською державою. Якщо Україна... стане частиною Центральної Європи, то їй доведеться повною мірою брати участь у зв'язках Центральної Європи з НАТО та Європейським Союзом»[8].

Модерний політичний процес ґрунтується на геополітичних інтересах, які сьогодні стають важливими факторами, що детермінують характер міждержавних відносин. Взаємодія між країнами натеper викликана необхідністю вирішенням проблем територіального й ресурсного розвитку. Слід наголосити, що розроблення ефективної геополітичної стратегії можливе лише за об'ємного, всебічного бачення світу, постійного вивчення сучасних тенденцій, відмови від імпульсивних і непродуманих рішень. Зиск для Української держави та для нашого народу має визначати наші геополітичні інтереси.

Патріотизм, прагматизм і професіоналізм мають стати ключовими принципами при виробленні геополітичної стратегії України. Необхідно дотримуватися формули не просто «геополітичні інтереси», а «національні геополітичні інтереси» України, адже це підкреслює взаємозв'язок зовнішньої політики з внутрішньою політикою та їх головну мету – всебічне забезпечення прогресивного самобутнього розвитку українського народу. Це передбачає збереження й захист системи традиційних національних цінностей, заперечення яких ставить під питання саме існування нашого народу. Серед першочергових національних геополітичних інтересів України на сучасному етапі слід назвати: відбиття військової агресії Російської Федерації, відновлення миру, запобігання війн, гарантування зовнішнього та внутрішнього суверенітету, державної й територіальної цілісності, створення сучасної ефективної системи оборони й національної безпеки, налагодження постійних взаємокорисних зав'язків з ключовими міжнародними стратегічними партнерами: США, Великобританією, Канадою, Польщею, Німеччиною та іншими.

Задля успішного просування України в ЄС мають бути залучені провідні іноземні експерти. Тим самим буде продемонстроване вміння залучати зовнішні ресурси, адже інтелектуальний, креативний чинник є одним із найважливіших видів ресурсів. Саме ці фахівці у співпраці з вітчизняними спеціалістами мають розробити та пролобіювати майбутній «план Маршала» для України.

Сектор національної безпеки України має бути реформований згідно із стандартами НАТО. У цьому зв'язку цілком закономірно виглядало б надання Україні членства в НАТО. Важливим спонукальним фактором для

реформування безпекового й економічного секторів України стане надання їй повноправного членства в Європейському Союзі.

Більшість буферних держав має стратегічно важливі комунікаційно-транспортні артерії, які потрібні також і країнам-сусідам. У більшості випадків ці країни характеризуються строкатим релігійним та етнічним складом населення, що стримує формування сильної та згуртованої держави, здатної будь-кому загрозувати. У цьому випадку стан буферності сприяє стабільності та *status quo* [9, p.12].

На думку багатьох аналітиків, буферна держава у випадку загострення конфлікту між ворожими країнами, особливо коли він переростає в форму відкритого збройного протистояння, доволі часто стає першою жертвою сильнішого сусіда. Н. Спикмен зауважував, що головна властивість буферної держави полягає в територіальному відгородженні й послабленні антагонізму ворожих сторін, оскільки буферна держава надає визначений ступінь безпеки всім сторонам, створюючи нейтральну зону й стабілізуючи мирну ситуацію завдяки тимчасовому розмежуванню потенційних учасників конфлікту [10, p.410].

Важливим є питання можливої еволюції буферної держави. Доволі промовистим прикладом такої трансформації були держави Центрально-Східної та Південно-Східної Європи після Другої світової війни, які в переважній більшості були членами Варшавського договору чи Ради економічної взаємодопомоги [11, p.89]. Це не завадило їм згодом вступити до ЄС та НАТО.

Уже з перших днів вторгнення російських військ на територію України, низка розвинутих країн почала надавати велику фінансову допомогу. Одними з таких країн були Велика Британія, США, Японія, Канада. Крім того, саме пересічні українці змогли відчутти допомогу країн-сусідів – держав Балтії та Польщі. Україні надавали гуманітарну, фінансову й воєнну допомогу, розміри якої неможливо було уявити до початку війни. Наприклад, у перші три місяці війни (лютий-квітень 2022 р.) Україна отримала від США фінансову й гуманітарну допомогу на загальну суму 10,3 млрд. євро, а ЄС – 12,8 млрд. євро [12].

Сьогодні варто розуміти, що відродження України й досягнення нею гідного місця в сучасному світі стає можливим лише за умови зосередження головних зусиль задля реалізації стратегічної мети – перетворення нашої країни на міцну унітарну державу, що стане регіональним лідером в Європі, який буде спроможним гарантувати високий соціальний рівень життя та безпеку для своїх громадян.

Саме на цьому, а не на штучному й примарному виборі між Сходом та Заходом необхідно будувати національну об'єднувальну ідею для сучасного

українського соціуму. Усі інші проекти, доктрини чи ідеї можуть тільки призвести до розколу й розвалу України, про що неодноразово свідчили численні приклади з нашої національної української історії.

Сьогодні, правду кажучи, Україна отримала черговий (можливо й останній) шанс у власній історії, яким має скористатись на користь своєї держави лише на базі наведених вище засадничих підходів. Зважаючи на реалії сучасної ситуації, необхідні кроки мають бути наступними.

У галузі внутрішньої політики необхідно забезпечити демократичний розвиток, стабільність і правовий порядок як базові передумови для налагодження ефективної роботи всіх владних державних інституцій, також необхідно досягти злагоди в суспільстві й впевненості всіх верств народу в перспективах поступового розвитку нашої держави. Зазначене може бути досягнуто через консенсус між усіма політичними силами України на основі засад збереження української державності й патріотизму із забезпеченням безумовного дотримання та безвинятової дієвості національного законодавства. Серед іншого першочергового значення набуває рішуча боротьба із сепаратизмом, корупцією, штучними спробами федералізації Української держави, політичним екстремізмом та іншими проявами антиукраїнської підривної діяльності.

Квітень 2022 р. став для України вирішальним, оскільки спочатку США надали великий пакет допомоги в розмірі 33 млрд. дол., а наприкінці місяця Конгресом США було ухвалено законопроект, згідно з яким Україна отримує від президента США заморожені в рамках санкцій активи російських олігархів. Така допомога була надана як гуманітарна та військова допомога. 9 травня 2022 р. стало не менш вирішальним: цього дня Президент США підписав Закон про ленд-ліз для України, водночас привівши його в дію [13]. Завдяки цьому закону стало можливо пришвидшення доставки сучасної зброї та іншої допомоги в Україну, оскільки значно було скорочено бюрократичні процедури.

Війна прискорила рух України до Європейського Союзу. Так, 23 червня 2022 р. Україні надали статус країни-кандидата на входження до ЄС [14].

Війна в Україні стала значним випробуванням не тільки для самої країни, але й для європейських країн та інститутів [15]. Ці події призвели до нових викликів у європейській свідомості та необхідності оновлювати світову систему безпеки, розподіляти працю на міжнародному рівні, створення глобальних енергетичних поставок та ланцюгів доданої вартості, щоб в майбутньому людство могло співіснувати в мирі [16].

Поки зарано говорити про завершення російської агресії й повномасштабної війни проти України, але необхідно зауважити, що ці дії призвели до значних трансформації не тільки в економіці самої України, але й у європейській економіці [17]. Геополітичне позиціонування України за нових умов – це фор-

пост західної демократичної цивілізації, який захищає її від автократичної експансії зі сходу. У післявоєнний період Україна «приречена» ввійти як повноправний член в Європейський Союз та стати важливим елементом європейської колективної безпеки.

Висновки. Таким чином, вивчення проблеми сучасного геополітичного позиціонування України змушує нас зробити наступні висновки й рекомендації.

По-перше, агресивна війна путінської росії проти України, порушення нею засад міжнародного права, її зневага до миролюбних закликів інших держав остаточно показали імперську, загарбницьку сутність сучасної рф.

По-друге, сучасні міжнародні конфлікти є гібридними, у них застосовуються нетрадиційні види зброї: агресивна пропаганда, політична корупція, енергоресурси, а також продовольство.

По-третє, Україна має будь за що уникати для себе ролі «буферної держави», адже в разі загострення конфлікту між певними сусідніми країнами-антагоністами, передусім коли він переростає в форму відкритого збройного протистояння й великої війни, саме буферна держава часто-густо стає першою жертвою агресії з боку сильнішого сусіда.

По-четверте, за нових умов геополітичне позиціонування України має бути таким: це крайній кордон, форпост демократичної західної цивілізації, який захищає її від автократичної загрози й експансії зі сходу, з боку російської федерації та потенційно Китайської Народної Республіки. Після перемоги над фашистською росією Україна має реальну перспективу стати повноправним та повноцінним членом Європейського Союзу та перетворитися на важливий складовий елемент загальної європейської колективної безпеки.

По-п'яте, задля істотного посилення своєї геополітичної суб'єктності Україна має здійснити комплекс реформ серед яких: завершення реформи української армії з метою її перетворення на структуру зі стандартами НАТО, створення нових інститутів національної безпеки з метою рішучої протидії будь-яким проявам сепаратизму й штучним спробам федералізації Української держави, оптимізація роботи антикорупційного сектору з метою подолання найгірших форм корупції як загрози національній безпеці України, завершення політичної й адміністративної реформ з метою переходу до парламентської республіки, у якій буде подоланий існуючий натепер дуалізм, дисфункціональність і невипрадане дублювання поановажень у державній владі України тощо.

По-шосте, відродження України як сучасної демократичної держави й досягнення нею гідного місця в сучасному світі стає можливим лише за умови зосередження головних зусиль задля реалізації головної стратегічної мети – перетворення нашої країни на міцну унітарну державу, що стане регіональним

лідером в Європі, який буде спроможний гарантувати високий соціальний рівень життя та безпеку своїм громадянам.

По-сьоме, завдяки тому, що український народ продемонстрував усьому світу, що він має спроможність захищати свою Батьківщину та євроатлантичну цивілізацію, він дедалі більше впливатиме на формування оновленої Європи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Геополитический словарь-справочник профессора Дергачева. Второе издание. Киев: КНТ, 2009. 247 с.
2. Шмаленко Ю. І. Геополітичні пріоритети України в сучасному світі. Одеса: ОНУ, 2015. 86 с.
3. Дашевська О. В. Геополітичний статус держави: сутність, фактори та функції. *Грані*. 2015. №9. С. 33–37.
4. Булгаков В. А. Концептуальні засади визначення геополітичних пріоритетів України : автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ: КНУ, 2002. 18 с.
5. Гальчинський А. С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. Київ: Знання України, 2002. 180 с.
6. Русанова М. Класична геополітика як наука, що сприяє створенню імперій: критичний зсув у дослідницькій парадигмі геополітики. *Гілея*. 2013. Вип. 74. С. 400–402.
7. Ставицький А. Вплив сучасних геополітичних викликів на економічну безпеку держави. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. №4 (199). С. 45–55.
8. Бжезінський З. Велика шахівниця. 1997. URL: <http://westukr.itgo.com/shah.html>. (дата звернення: 17.06.2023).
9. Bieleń S. Państwa buforowe w stosunkach międzynarodowych. *Stosunki międzynarodowe*. 1995. Т. 17. S. 9–19.
10. Spykman N. J. Geographic Objectives in Foreign Policy. *The American Political Science Review*. 1939. Т. 32. Р. 403–429.
11. Knudsen O. F. Eastern Europe: The Buffer of Cordon Sanitaire. *Buffer States in World Politics*. 1986. Boulder. Р. 87–109.
12. У Німеччині заявили про порівняні з американськими обсяги допомоги ЄС Україні. URL: <https://www.dw.com/uk> (дата звернення: 18.06.2023).
13. Biden signs bill reviving WWII lend-lease program for Ukraine. URL: <https://www.axios.com/2022/05/09/biden-signslend-lease-act-ukraine> (дата звернення: 19.06.2023).
14. Україна отримала статус кандидата на вступ до Євросоюзу. Укрінформ. Мультимедійна платформа іномовлення України. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3513191-ukraina-otrimala-status-kandidata-na-vstup-do-evrosouzu.html> (дата звернення: 21.06.2023).

15. Zampano G. EU attempts united response to Ukraine crisis as global shock looms. URL: <https://www.aa.com.tr/en/europe/euattempts-united-response-to-ukraine-crisis-as-global-shock-looms/2582978>. 2022 (дата звернення: 19.06.2023).
16. Conerly B. Long-Term Economic Effects Of The Ukraine War. URL: <https://www.forbes.com/sites/billconerly/2022/03/30/long-term-economic-effects-of-the-ukraine-war/?sh=11e49b1510fa>. 2022 (дата звернення: 23.06.2023).
17. Cohen R. S. Europe after the Ukraine War. URL: <https://www.rand.org/blog/2022/03/europe-after-the-ukraine-war.html>. 2022 (дата звернення: 23.06.2023).

REFERENCES

1. Geopoliticheskiy slovar' – spravochnik professora Dergacheva [Geopolitical dictionary-reference book of Professor Dergachev]. Vtoroye izdaniye. Kiyev: KNT, 2009 [in Russian].
2. Shmalenko, Yu.I. (2002). Heopolitychni priorytety Ukrainy v suchasnomu sviti: *Extended abstract of candidate's thesis*. Odesa [in Ukrainian].
3. Dashevskaya, O. V. (2015). Heopolitychnyi status derzhavy: sutnist, faktory ta funktsii. *Hrani – Facets*, 9 (125), 33–37 [in Ukrainian].
4. Bulhakov, V. A. (2002). Kontseptualni zasady vyznachennia heopolitychnykh priorytetiv Ukrainy: *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Halchynskiy, A. S. (2002). Ukraina – na perekhresti heopolitychnykh interesiv. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
6. Rusanova, M. (2013). Klasychna heopolityka yak nauka, shcho spryiaie stvorenniu imperii: krytychni zsumy u doslidnytskyi paradyhmi heopolityky. *Hileia – Gilea, Issue 74*, 400–402 [in Ukrainian].
7. Stavitskiy, A. (2018). Vplyv suchasnykh heopolitychnykh vyklykiv na ekonomichnu bezpeku derzhavy. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka – Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv*, 4 (199), 45–55 [in Ukrainian].
8. Bzhezinc'kyi, Z. (1997). Velyka shaxivnytsya. URL: <http://westukr.itgo.com/shah.html> [in Ukrainian].
9. Bieleń, S. (1995). Państwa buforowe w stosunkach międzynarodowych. *Stosunki międzynarodowe*, 17, 9–19 [in Poland].
10. Spykman, N. J. (1939). Geographic Objectives in Foreign Policy. *The American Political Science Review*, 32, 403–429.
11. Knudsen, O. F. (1986). Eastern Europe: The Buffer of Cordon Sanitaire. *Buffer States in World Politics*. Boulder, 87–109.
12. U Nimechchyni zayavyly pro porivnyani z amerykans'kymy obsyahy dopomohy YES Ukraini. URL : <https://www.dw.com/uk> [in Ukrainian].
13. Biden signs bill reviving WWII lend-lease program for Ukraine. URL: <https://www.axios.com/2022/05/09/biden-signslend-lease-act-ukraine>.
14. Ukrayina otrymala status kandydata na vstup do Yevrosoyuzu. Ukrinform. Mul'tymediyna platforma inomovlennya Ukrayiny (2022). URL: <https://>

www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3513191-ukraina-otrimala-status-kandidata-na-vstup-do-evrosouzu.html [in Ukrainian].

15. Zampano, G. (2022). EU attempts united response to Ukraine crisis as global shock looms. URL: <https://www.aa.com.tr/en/europe/euattempts-united-response-to-ukraine-crisis-as-global-shock-looms/2582978> .
16. Conerly, B. (2022). Long-Term Economic Effects Of The Ukraine War. URL: <https://www.forbes.com/sites/billconerly/2022/03/30/long-term-economic-effects-of-the-ukraine-war/?sh=11e49b1510fa>. 2022 (дата звернення: 23.06.2023).
17. Cohen, R. S. (2022). Europe after the Ukraine War. URL: <https://www.rand.org/blog/2022/03/europe-after-the-ukraine-war.html> .

Polishchuk Ihor Olexiyovych, Doctor of Political Sciences, Professor, Professor of Sociology and Political Science Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Pankov Vladyslav Vasyliovych, cadet of the Institute for training legal personnel for the Security Service of Ukraine, Yaroslav the Wise National University of Law, Kharkiv, Ukraine

GEOPOLITICAL POSITION OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF MODERN INTERNATIONAL RELATIONS

The peculiarities of changes in the geopolitical situation of Ukraine from the beginning of the occupation of Ukrainian lands by the Russian Federation to the present time are analyzed. The reasons and causes of the initial loss of the geopolitical position and progressive functions of Ukraine in the relationship between Europe and RF, which were expected at the beginning of independence and during the Orange Revolution of 2004, were revealed. It is noted that on the eve of the full-scale invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine, our country acquired signs of a buffet famine.

Keywords: *Ukraine, geopolitica, Europe, integration, NATO.*

Гайданка Євгеній Іванович, кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри політології і державного управління,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Україна
e-mail: yevheniy.haidanka@uzhnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0001-8112-2090

«ЯКІСТЬ» ДЕМОКРАТІЇ В ПОЛЬЩІ В ОЦІНЦІ ЕМПІРИЧНИХ МОНІТОРИНГІВ¹

У статті проведено політологічний аналіз проблемних аспектів демократичності політичного режиму у Польщі після вступу до Європейського Союзу (моніторингу Freedom House та V–Dem). Визначено взаємозв'язок між домінуванням «Право і справедливість» і погіршенням показників ліберальної демократії. Указується на умовність емпіричних моніторингів демократизації через високий вплив на ступінь демократичності факторів міжнародного середовища.

Ключові слова: Польща, демократизація, Freedom House, Nations in Transit, V–Dem, «Право і справедливість».

Постановка проблеми. Поступова демократична деградація Угорщини завдяки «орбанізму», розквіт попуплізму в Чехії, криза традиційних політичних ідеологій і поляризація партійного простору в Словаччині останнього десятиріччя стали свідченням зміни загального формату центральноєвропейської демократії. Не став винятком й ще один член Вишеградської четвірки – Польща, у якій завжди міцними були традиційні цінності, а відтак консерватори змінювали при владі один одного. Домінування політичної партії «Право і справедливість» у виконавчих і законодавчих інститутах влади породжує нові загрози побудови гібридно-авторитарної моделі на зразок угорської. Сучасна Польща знаходиться напередодні чергових парламентських виборів восени 2023 р., які стануть іспитом на міцність для польської демократії. За оцінкою більшості західних експертів, демократія в Польщі глибоко «хворіє», знаходячись на межі гібридності. З іншого боку, унікальність польської

¹ Дослідження проведено у рамках проєкту «Тренди демократії та євроскептицизм у Польщі» (Університет імені Кардинала Стефана Вишинського в м. Варшава) за фінансової підтримки Міжнародного Вишеградського Фонду.

The research was carried out within the framework «Democracy Trends and Euroscepticism in Poland» (Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw) funded by International Visegrad Fund

демократичної моделі полягає в специфічному синтезі європейськості й природнього консерватизму. З'ясування специфічних «якостей» демократії в Польщі можливе через оцінку даних провідних світових емпіричних моніторинрів. За основу політологічного аналізу взяті дані найбільш відомої світової моніторингової організації Freedom House, а саме моніторинг Nations in Transit, адаптований до постсоціалістичних (пострадянських) країн, та експериментальний компаративний політологічний проєкт від шведсько-американських дослідників Varieties of Democracy (V-Dem).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження трансформації центральноєвропейської демократії в останні десятиріччя є предметом наукового зацікавлення не тільки вітчизняних, але й західних науковців-політологів. Пошук траєкторій демократичності, зокрема Польщі, широко висвітлений у працях О. Ткача [1], М. Марчука [2], Д. Шевчука, В. Лебедюка та інших. [3], Б. Паят-Патковської та Я. Поспішілової [4], А. Гржимала-Бассе [5], М. Бернхарда [6], С. Горонзьяк [7] та П. Бураса [8]. Констатуємо, що аналіз поточного стану й визначення перспектив демократії в Польщі (у тому числі через протікання електоральних циклів) й надалі залишається актуальним у політичній науці.

Формулювання цілей. Основна мета статті полягає у визначенні через оцінку програмами світових моніторингових організацій Nations in Transit та Varieties of Democracy інституційних особливостей регресу демократії в сучасній Польщі.

Виклад основного матеріалу.

Мейнстримовий Freedom House та Польща в ньому. При порівняльному аналізі «якості» демократичних інститутів у Польщі останніх десятиліть помітна негативна (спадна) динаміка демократичних трансформацій. Експерти як Freedom House у рамках програми Nations in Transit, так і V-Dem однакостайні в поступовій деградації польської демократії протягом останніх років. Стан відвертого демократичного регресу був для польської еліти й суспільства явищем нетиповим, особливо якщо згадати адаптаційний період Польщі після вступу до Європейського Союзу. Відповідно до моніторинрів Nations in Transit, у період 2004–2014 рр. ефективність і якість польської демократії коливається в межах 77–83%, що є підтвердженням необхідного рівня консолідованої демократії. З 2014 р. в країні розпочинається систематичний демократичний регрес і навіть, за даними останнього моніторингу, (2021 р.) Польща жодного разу не змогла покращити цю ситуацію (Рис. 1). При цьому регрес виглядає як закономірний, а не ситуативний, і наразі Польща відповідає тільки 59% демократичності, що суттєво наближає її до стану «гібридності» політичного режиму. Експерти Freedom House відзначають

восьмий рік поспіль беззаперечно погіршення демократії в Польщі й фіксують найнижчий показник за останні понад 30 років [9].

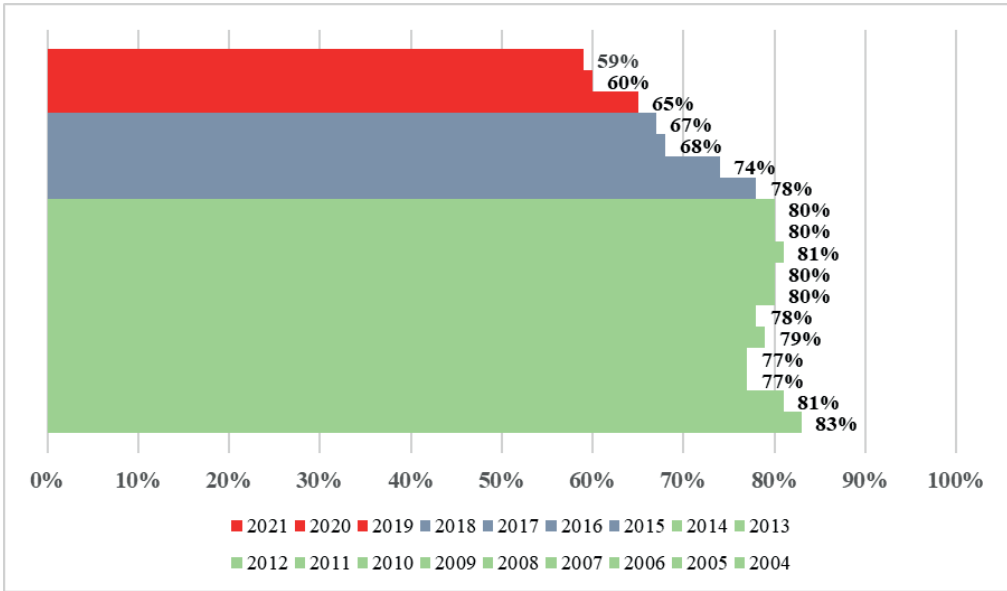

Рис. 1. Динаміка політичного режиму в Польщі за даними моніторингів Nations in Transit (2004–2021 рр.)

Ресурс: розраховано автором на основі даних Freedom House – Nations in Transit, 2022 [9].

Відповідно до показників та експертних оцінок Nations in Transit можемо виділити три етапи динаміки польського режиму після приєднання до Європейського Союзу.

1. Стагнація, тобто сталий режим консолідованої демократії, в інституційних рамках якого Польща функціонує, починаючи з першого року вступу до Європейського Союзу (2004 р.) й до початку політичного домінування партії «Право і справедливість» (передвиборча кампанія 2014 р. й подальша перемога на виборах до Сейму 2015 р.). Тут доречно буде згадати високофункціонуючий рівень сталої демократії Польщі ще через інерцію підготовчого етапу до вступу в ЄС. Фактично реформи, які закладались у Польщі з метою виконання вимог ЄС (передусім зміни в правовій площині) та полегшення адаптації постсоціалістичної країни в колі європейських країн, працювали ще декілька років поспіль. Електоральний триумф партії «Право і справедливість» на виборах 2015 р., коли партія отримала понад 50% депутатських місць у Сеймі, виглядав загрозливим для перспектив демократії на рівні політичної

системи¹. Наступні роки підтвердили деякі з можливих загроз інституційної демократії в Польщі.

2. Перехідний стан, тобто балансування Польщі на межі режиму консолідованої демократії й напівконсолідованої демократії. Першою особливістю перехідного стану режиму є чотири роки політичного домінування «Право і справедливість» як у Сеймі, так і на посаді Президента. У 2015 р., окрім більшості у Сеймі, ця політична сила отримала першу президентську каденцію «свого» Анджея Дуди. Друга особливість перехідного режиму полягає в негативній динаміці якості демократії польського режиму: у 2015–2018 рр. показники демократичності Польщі тільки погіршувались. На відміну від попереднього періоду стагнації режиму², в умовах транзитивності Польща швидко наблизилась до стану «напівконсолідованої демократії».

3. Спадна демократія – кінцеве входження Польщі до групи країн з напівконсолідованим режимом. Такий політичний транзит свідчить, що протягом 2019–2021 рр. Польща не тільки продемонструвала суттєве погіршення якості функціонування демократичних інститутів, але й змінила загальний формат політичного режиму. За ці три роки Польщі вдалося продемонструвати найгірші показники за рівнем демократичності режиму за весь період після падіння соціалізму (включаючи важку добу постсоціалізму 1990-х рр. та труднощі входження/адаптації в ЄС на початку 2000-х рр.). У внутрішньополітичному житті «Право і справедливість» зміцнила свої політичні позиції передусім через результати виборів до Сейму 2019 р. та переобрання Анджея Дуди на другий президентський термін у 2020 р.

Очевидно, що найбільшою загрозою польському режиму є його стрімке наближення до групи гібридних режимів. За даними 2021 р., Польщу відділяє від гібридного режиму тільки 9% демократичності, які можна легко подолати на наступних парламентських виборах 2023 р.³

Експериментальний V–Dem як альтернатива емпіричного аналізу демократизації. У випадку з Freedom House дослідницький акцент на визначенні рівня демократичності польського режиму робиться на «демократичну якість» функціонування режиму. Міжнародні політичні процеси розглядаються в кон-

¹ Аналогія з Польщею: негативний досвід домінування ФІДЕС у політичній системі Угорщини призвів до різкого демократичного регресу країни. Консервативна партія на чолі з одіозним Віктором Орбаном отримала в 2010 р. 2/3 всіх парламентських місць. Через декілька років у країні сформувалась специфічна модель угорського транзитивного режиму з відверто авторитарними властивостями – «орбанізм» чи «зомбі демократія» [10].

² У 2005–2014 рр. для країни були характерні незначні прояви погіршення демократії, переважно в окремі роки. Проте вже наступного року ситуація вирівнювалась і Польща поверталась (чи навіть покращувала) попередні показники. Це свідчить про загальний рівень інституційної стабільності демократії в Польщі.

³ Як найбільш поширені варіанти погіршення демократії в Польщі через вибори 2023 р. – це, як мінімум, збереження у Сеймі консервативної більшості «Право і справедливість» чи покращення електоральних результатів правих радикалів на кшталт «Конфедерації» Януша Корвін-Мікке.

тексті світових процесів демократизації. Проте в останні роки все більшої популярності в середовищі експертів порівняльної політології набирає емпірична методологія, запропонована експертами Varieties of Democracy – V-Dem [11]. Дослідники почали аналізувати світові процеси демократизації через ерозію основних інститутів демократії, зокрема прагнення політичної еліти до узурпації влади [12, с. 1107–1108]. Такі випадки часто зустрічаються у середовищі країн Центральної Європи, яким вдалося успішно подолати наслідки постсоціалізму й увійти до західноєвропейських союзів. Політичний парадокс полягає в тому, що регрес демократії, зокрема в орбанівській Угорщині 2010-х рр., виявився не випадковим, а швидше навіть закономірним. Ця закономірність сформувалась через високий рівень суспільної підтримки (легітимності) автократа-популіста. Зменшення рівня політичної конкуренції й високий рівень легітимізації влади популістів призводять до гібридності політичного режиму. На думку експертів V-Dem, починаючи з 1994 р. (початок т. зв. «третьої хвилі авторитаризації» у світі), орієнтовно 68% випадків погіршення демократії стосуються лідерів-автократів, яких було обрано на абсолютно демократичних виборах [12, с. 1108]. Більшість методологічних питань V-Dem ми вже розглядали в деяких наших попередніх дослідженнях [13].

На відміну від Freedom House, моніторинги V-Dem є унікальними завдяки поясненню демократизації/авторитаризації політичних режимів через п'ять основних індексів (Табл. 1). Кожний з індексів обчислюється автономно й пояснює важливу складову трансформації. Найбільш близьким до загального показника рівня демократизації/авторитаризації режиму є Індекс ліберальної демократії (англ. – *Liberal Democracy Index*), який, по суті, є показником дотримання режимом виборчих та індивідуальних свобод.

Таблиця 1

Індекси «якості» демократичності режиму за методологією V-Dem

Індекси демократизації	Субіндекси/Складники	К-сть індикаторів
Індекс ліберальної демократії <i>Liberal Democracy Index</i>	Індекс електоральної демократії та Індекс ліберального складника	71
Індекс електоральної демократії <i>Electoral Democracy Index</i>	Розширена свобода слова Свобода об'єднань Частка населення наділена виборчим правом Прозорі вибори Виборність посадових осіб	25

Індекси демократизації	Субіндекси/Складники	К-сть індикаторів
Індекс ліберального складника <i>Liberal Component Index</i>	Рівність перед законом та особиста свобода Судові обмеження виконавчої влади Законодавчі обмеження виконавчої влади	23
Індекс егалітарного складника <i>Egalitarian Component Index</i>	Рівність у захисті Рівність у доступі Рівномірний розподіл ресурсів	10
Індекс партисипативного складника <i>Participatory Component Index</i>	Розвиток громадянського суспільства Пряме всезагальне голосування Розвиток місцевих адміністрацій Розвиток регіональних урядів	10
Індекс деліберативного складника <i>Deliberative Component Index</i>	Деліберативні складники	5

Ресурс: класифікація автора згідно з даними V-Dem [14, с. 50–55].

Аналізуючи стан демократії у світі, експерти V-Dem першочергово відзначають продовження регресу демократизації. Зокрема за ступенем позитивного сприйняття демократії пересічними громадянами 2022 р. вийшов на рівень 1986 р. [14, с. 9], коли 1/6 світу ще залишалась під ідеологічним контролем радянських комуністів. Стосовно Польщі, то країна демонструє значний демократичний регрес протягом останніх семи років. На думку експертів, це свідчить про загальні проблеми польської демократії на інституційному рівні, а не про спадні демократичні процеси, пов'язані із конкретно політичною елітою. Польський політичний режим класифікується як «електоральна демократія»¹, тобто обмежена демократія із збереженням достатнього рівня конкурентоздатності виборчого процесу, але значними проблемами з гарантуванням громадянської свободи й забезпеченням належного громадського контролю за політичною елітою. Регрес демократії в Польщі чітко прослідковується, починаючи з 2015 р., при цьому він виглядає закономірним, оскільки країна не змогла покращити цю спадну тенденцію (Рис. 2).

¹ Тут використовується класифікація, коли політичні режими групуються на чотири основні групи, де поряд з електоральними демократіями (англ. – Electoral Democracies) виділяють найбільш успішні країни за «якістю» демократичних інститутів (ліберальні демократії – «Liberal Democracies»), автократії із певними шансами на конкуренцію у виборчому процесі (електоральні автократії – «Electoral Autocracies») та «важкі» автократії, в яких демократичні процедури максимально обмежені чи відсутні в широкій політичній практиці (закриті автократії – «Closed Autocracies»).

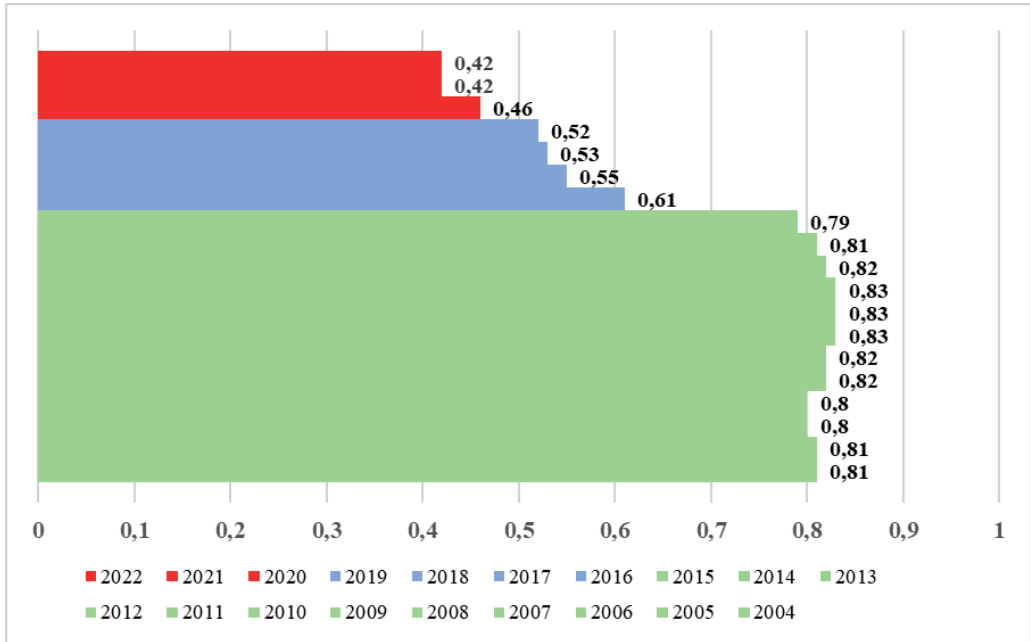

Рис. 2. Динаміка Індексу ліберальної демократії за V-Dem (2004–2022 рр.)
Ресурс: розраховано автором на основі даних V-Dem – Poland, 2023 [15].

За даними Індексу ліберальної демократії, польський режим після вступу країни до ЄС після 2016 р. поступово ввійшов у стан турбулентності. Кардинальні інституційні зміни торкалися погіршення показників «якості» польської демократії та загального підвищення авторитаризації влади на чолі з партією «Право і справедливість». Розвиток демократії в Польщі після 2015 р. переживає своєрідну «шокову терапію»¹, і поки що перспектива демократичного «одужання» непомітна.

За показниками V-Dem, у період 2004–2022 рр. трансформація польського режиму пройшла три основні етапи.

1. Стабільна демократія, яка була характерна для 2004–2015 рр., коли показник Індексу ліберальної демократії коливався в межах 0,80–0,83². Такі показники відповідають найкращим стандартам центральноєвропейської

¹ Достатньо смілива аналогія з успішними економічними реформами 1989–1992 рр. польського міністра фінансів Лешека Бальцеровича [16]. Проте історична аналогія «шокової терапії» із сучасним регресом польської демократії пов'язана із системними потрясіннями на загальнодержавному рівні, а не кінцевим успіхом трансформацій.

² За методологією V-Dem, показник 0 означає найменшу відповідність політичного режиму інституційним вимогам демократії, а показник 1 – максимальну відповідність політичного режиму критеріям демократичного режиму [15].

демократії періоду десятиріччя після вступу до Європейського Союзу. У розрізі головних індикаторів демократичності політичного режиму найбільші проблеми помітні за рівнем залучення громадян до політичного життя, функціонування розвиненої мережі громадянського суспільства й ступеню децентралізації влади (відповідає Індексу партисипативних складників). Найкраще принципи демократії були реалізовані на рівні виборчого процесу (Індекс електоральної демократії) – вибори як демократичний інститут відповідали високим стандартам плюральності та конкурентоздатності.

2. Перший демократичний спад – період першого демократичного регресу 2016–2021 рр. Саме тоді політичний режим Польщі кожного року суттєво втрачав у демократії на інституційному рівні – від 0,61 у 2016 р. до 0,52 у 2019 р. Протягом цих шести років у Польщі значно погіршилися всі демократичні показники, проте країна більше ніж на половину відповідала базовим політичним атрибутам демократичного режиму. З усіх індикаторів демократичності режиму тільки Індекс партисипативних складників перетнув чисельну межу у 0,5, починаючи з 2016 р. Це свідчило, що наявні в країні проблеми з розвитком громадянського суспільства й ступенем децентралізації влади не тільки не вирішилися, але й поглибилися.

3. Другий демократичний спад – найбільший демократичний регрес режиму в Польщі, який припадає на 2020–2022 рр. Протягом даних років ситуація з рівнем демократичності режиму в Польщі стала ще гіршою. З 2020 р. політичний режим перестав відповідати показникам «більше половини демократичності» й коливається в межах 0,46–0,42. Логічно, що погіршення стану демократичності супроводжувалось і погіршенням демократії у всіх структурах режиму. Останніми індикаторами, які відповідали чисельному значенню понад 0,5, були Індекс електоральної демократії й Індекс егалітарного складника. Відповідно, плюральність виборчого процесу та рівність у гарантуванні прав і свобод забезпечувались державою найкраще. З іншого боку, ці та інші індикатори режиму знаходились на межі чи навіть за межею «понад половини демократичності», тому навряд чи можна відзначати високу «якість» демократичних процедур у Польщі.

Висновки. Отже, проведений аналіз засвідчив, що обидва моніторингові центри рівня демократичності у світі є одностайними в оцінці суттєвого регресу демократії в Польщі в останні роки. Здійснюючи цей аналіз, *по-перше*, ми спробували визначити загальну «якість» функціонування демократичних інститутів у Польщі. Для цього використали більш мейнстримовий Freedom House, орієнтований на пояснення демократизації як світової тенденції, та експериментальний V-Dem, який досліджує тенденції авторитаризації й погіршення рівня демократичності в сталих демократіях. Проте експерти обох організацій одностайні в тому, що наразі польський політичний режим пере-

буває в спадній фазі демократичності. *По-друге*, виділені нами етапи трансформації політичного режиму в Польщі демонструють негативну динаміку цього процесу, підтверджуючи високий рівень демократичності після вступу до Європейського Союзу й перехід у 2015–2016 рр. до кризи «атрибутивної демократії», оскільки відбувається поступове погіршення всіх стандартизованих індикаторів демократичності політичного режиму – від виборчого процесу до функціонування громадянського суспільства. *По-третє*, зафіксовано, що політичний режим Польщі після 2019–2020 рр. максимально наблизився до стану «гібридності». Це означає, що він поступово втрачає у якості демократичних процедур, натомість зростає рівень впливу авторитаризації на політичну систему й суспільство (через поведінку політичних еліт, зниження рівня конкуренції у виборчих процесах, порушення конституційного процесу, обмеження громадянських свобод тощо).

Звичайно, найлегше було б пов'язати процеси регресу демократії з політичним домінуванням партії «Право і справедливість» як на рівні Сейму, так і в особі чинного Президента Анджея Дуди. Проте, на нашу думку, найбільшим недоліком будь-яких емпіричних розрахунків залишається високий рівень формалізму й суб'єктивності експертних оцінок якості функціонування демократичних процедур. Для розуміння відходу Польщі від нормативних вимог до демократичності політичного режиму необхідно враховувати поточну розстановку політичних сил, рівень легітимності чинної влади й вплив зовнішньополітичних процесів (членство в Європейському Союзі, НАТО, міжнародний контекст російсько-української війни) на стабілізацію/дестабілізацію політичного режиму.

Подяка.

Висловлюю подяку за сприяння в проведенні дослідження директору Інституту політичних наук та публічного управління (Університет імені Кардинала Стефана Вишинського у м. Варшаві) професору Радославу Зендеровському.

Acknowledgment.

I would like to express my gratitude to Professor Radosław Zenderowski, Director of the Institute of Political Sciences and Public Administration (Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw) for his assistance in conducting the research.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ткач О. Згорання демократії як небезпека повернення до авторитаризму. *Політичні дослідження*. 2021. №2. С. 170–185. doi: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2021-2-9>.

2. Марчук М. Трансформації польської демократії періоду ХХ – початку ХХІ століття. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2021. №2. С. 5–10. doi: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.02.1>.
3. Демократичний транзит у країнах Вишеградської групи й Україні: вибрані аспекти / За ред. Дмитра Шевчука, Віталія Лебедюка. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2018. 224 с. doi: <https://doi.org/10.25264/978-617-7328-63-5>.
4. Pająk-Patkowska Beata, Pospíšilová Jaroslava. Czech and Polish Understanding of Democracy. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*. 2018. №4. P. 95–112. doi: <https://doi.org/10.14746/ssp.2018.4.5>.
5. Grzymala-Busse Anna. Populism and the Erosion of Democracy in Poland and in Hungary. URL: https://fsi-live.s3.us-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/grzymala-busse_memo_1_0.pdf (дата звернення: 23.02.2023).
6. Bernhard Michael. Democratic Backsliding in Poland and Hungary. *Slavic Review*. 2021. Vol. 80. Issue 3. P. 585–607. doi: <https://doi.org/10.1017/slr.2021.145>.
7. Horonziak Sonia. Dysfunctional Democracy and Political Polarisation: The Case of Poland. *Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft*. 2022. Vol. 16. P. 265–289. doi: <https://doi.org/10.1007/s12286-022-00536-6>.
8. Buras Piotr. How Poland is Drifting Away from Liberal Democracy. Konrad-Adenauer-Stiftung. URL: https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=ae73bf6e-7095-4a5a-9bb1-6e1f55cc4816&groupId=288143.
9. Poland: Nations in Transit Country Report. Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/country/poland/nations-transit/2022> (дата звернення: 08.06.2023).
10. Ágh Attila. The Orbán regime as the 'perfect autocracy': The emergence of the 'zombie democracy' in Hungary. 2022. *Politics in Central Europe*. Vol. 18, Issue 1. P. 1–25. doi: <https://doi.org/10.2478/pce-2022-0001>.
11. Democracy Report 2023. Defiance in the Face of Autocratization. Varieties of Democracy (V–Dem). URL: <https://v-dem.net> (дата звернення: 14.05.2023).
12. Lührmann Anna, Lindberg I. Staffan. A Third Wave of Autocratization is Here: What is New About It? *Democratization*. 2019. Vol. 26, Issue 7. P. 1095–1113. doi: <https://doi.org/10.1080/13510347.2019.1582029>.
13. Haydanka Yevheniy. Authoritarization or Democratization: Directions of Electoral Processes in Present-Day Slovakia. *Journal of Comparative Politics*. 2021. Vol. 14, Issue 2. P. 4–16.
14. Democracy Report 2023. Defiance in the Face of Autocratization. V–Dem Institute. Gothenburg: University of Gothenburg, 2023. 56 p. URL: https://www.v-dem.net/documents/29/V-dem_democracyreport2023_lowres.pdf (дата звернення: 14.05.2023).
15. Country Graph – 2023. Varieties of Democracy (V–Dem). URL: https://v-dem.net/data_analysis/CountryGraph/ (дата звернення: 14.05.2023).
16. Koźmiński Jerzy. Działań interwencyjnych było sporo, dzisiaj się o nich nie pamięta. *Archiwum Rzeczpospolitej*. 02.01.2020. URL: <https://archiwum.rp.pl/artukul/1419309-Jerzy-Kozminski--Dzialan-interwencyjnych-bylo-sporo-dzisiaj-sie-o-nich-nie-pamieta.html> (дата звернення: 19.04.2023).

REFERENCES

1. Tkach, O. (2021). Zghortannia demokratii yak nebezpeka povnennia do avtorytarizmu. *Politychni doslidzhennia – Political Studies*, 2, 170–185. doi: <https://doi.org/10.53317/2786-4774-2021-2-9> [in Ukrainian].
2. Marchuk, M. (2021). Transformatsii polskoi demokratii periodu XX – pochatku XXI stolittia. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo – Analytical and Comparative Jurisprudence*, 2, 5–10. doi: <https://doi.org/10.24144/2788–6018.2021.02.1> [in Ukrainian].
3. Demokratychnyi tranzyt u krainakh Vyshehradskoi hrupy y Ukraini: vybrani aspekty. D. Shevchuk, V. Lebediuk (Eds.). (2018). Ostroh: «Ostroh Academy». doi: <https://doi.org/10.25264/978-617-7328-63-5> [in Ukrainian].
4. Pająk-Patkowska, B., Pospíšilová, J. (2018). Czech and Polish Understanding of Democracy. *Central European political studies, Issue 4*, 95–112. doi: <https://doi.org/10.14746/ssp.2018.4.5>.
5. Grzymala-Busse, A. Populism and the Erosion of Democracy in Poland and in Hungary. URL: https://fsi-live.s3.us-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/grzymala-busse_memo_1_0.pdf.
6. Bernhard, M. (2021). Democratic Backsliding in Poland and Hungary. *Slavic Review, Volume 80, Issue 3*, 585–607. doi: <https://doi.org/10.1017/slr.2021.145>.
7. Horonziak, S. (2022). Dysfunctional Democracy and Political Polarisation: The Case of Poland. *German Journal of Comparative Politics, Vol. 16*, 265–289. doi: <https://doi.org/10.1007/s12286-022-00536-6>.
8. Buras, P. (2018) How Poland is Drifting Away from Liberal Democracy. *Konrad-Adenauer-Stiftung*. URL: https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=ae73bf6e-7095-4a5a-9bb1-6e1f55cc4816&groupId=288143.
9. Poland: Nations in Transit Country Report (2023). *Freedom House*. URL: <https://freedomhouse.org/country/poland/nations-transit/2022>.
10. Ágh, A. (2022). The Orbán regime as the 'perfect autocracy': The emergence of the 'zombie democracy' in Hungary. *Politics in Central Europe, Vol. 18, Issue 1*, 1–25. doi: <https://doi.org/10.2478/pce-2022–0001>.
11. Democracy Report 2023. Defiance in the Face of Autocratization. *Varieties of Democracy (V-Dem)*. URL: <https://v-dem.net>.
12. Lührmann, A., Lindberg I. S. (2019). A Third Wave of Autocratization is Here: What is New About It? *Democratization, Vol. 26, Issue 7*, 1095–1113. doi: <https://doi.org/10.1080/13510347.2019.1582029>.
13. Haydanka, Y. (2021). Authoritarization or Democratization: Directions of Electoral Processes in Present-Day Slovakia. *Journal of Comparative Politics, Vol. 14, Issue 2*, 4–16.
14. Democracy Report 2023. Defiance in the Face of Autocratization. V-Dem Institute. Gothenburg: University of Gothenburg, 56 p. URL: https://www.v-dem.net/documents/29/V-dem_democracyreport2023_lowres.pdf.
15. Country Graph – 2023. *Varieties of Democracy (V-Dem)*. URL: https://v-dem.net/data_analysis/CountryGraph/.

16. Koźmiński, J. Działan interwencyjnych było sporo, dzisiaj się o nich nie pamięta (2020). *Archiwum Rzeczpospolitej*. 02.01.2020. URL: <https://archiwum.rp.pl/artukul/1419309-Jerzy-Kozminski:-Dzialan-interwencyjnych-bylo-sporo-dzisiaj-sie-o-nich-nie-pamieta.html>.

Haydanka Yevheniy, Candidate of Political Science (PhD.), Associate Professor, Associate Professor at the Department of Political Science and State Administration, Uzhhorod National University, Ukraine

«QUALITY» OF POLISH DEMOCRACY IN EMPIRICAL MONITORING

The article presents a political analysis of problematic aspects of the Polish political regime's democracy after joining the European Union (Freedom House and V-Dem monitoring). The author determines the correlation between the dominance of «Law and Justice» and liberal democracy deterioration. The article outlines the subjectivity of empirical monitoring due to the strong influence of the international environment on the degree of democracy.

Keywords: Poland, democratization, Freedom House, Nations in Transit, V-Dem, «Law and Justice».

Дранчук Іван Миколайович,
аспірант, Європейський університет, Київ, Україна,
e-mail: idranchuk@e-u.edu.ua
ORCID ID: 0009-0004-7274-7434

ПОЛІТИЧНІ ЦІННОСТІ ЯК АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУСПІЛЬСТВА Й ДЕРЖАВИ

В статті аналізуються основні ознаки політичних цінностей як аксіологічних засад функціонування суспільства й держави. Зазначається, що політичні цінності – це об'єкти, явища, ідеї, процеси політичного життя та їх властивості, до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її соціальні потреби, інтереси, які вона залучає у сферу своєї життєдіяльності. Указується, що саме політичні цінності є основою формування та виконання стратегії національного розвитку, ідеології державотворення, державної політики, прийняття законів та управлінських рішень. Зазначається, що політичні цінності є невід'ємною частиною політичної культури суспільства й віддзеркалюються в політичній свідомості людей.

Ключові слова: політичні цінності, національна самосвідомість, суверенітет, національна ідентичність.

Постановка проблеми. В експертному й науковому середовищі активно дискутується проблема ціннісних засад суспільства та їхнього захисту як фактора, що сприяє загальнонаціональній консолідації. Сучасні дослідники вважають, що українське суспільство базується на формах соціальної життєдіяльності, таких як соціально-економічна, політико-правова, гуманітарна й інформаційна, які є передумовами для класифікації ключових політичних цінностей, що мають пріоритет для громадян. Політичні цінності, на думку О. Вишневського, включають створення й розбудову національної держави, суспільну злагоду, всеукраїнську соборність, демократичні принципи співіснування людей та захист реального суверенітету країни. До правових цінностей дослідник відносить гармонійний баланс між правами й обов'язками громадян, виконання законів і повагу до них, правове забезпечення, розвиток і повноцінне функціонування української мови.

Саме політичні цінності є основою формування та виконання стратегії національного розвитку, ідеології державотворення, державної політики, прийняття законів й управлінських рішень. Слід розуміти, що, коли ключові політичні цінності стануть чітко визначеними орієнтирами розвитку нації

та держави для переважної більшості громадян українського суспільства і коли громадяни впевнені, що чинна влада дотримується стратегічної мети суспільного розвитку під час реалізації державної політики, тоді можна буде розраховувати на підтримку громадян у спільній роботі з розбудови майбутнього справедливого суспільства. Таким чином, головне завдання держави в цьому контексті полягає в формуванні національно-ціннісної основи суспільства.

При цьому слід зазначити, що визначення основних політичних цінностей є складним процесом, який повинен урахувати історичний досвід, культурні традиції, а також сучасні потреби та виклики. Крім того, важливо, щоб цінності й ідеали, на яких ґрунтується суспільство, були прийнятні для більшості громадян і не порушували права і свободи окремих індивідів.

Гармонійне узгодження національних та загальнолюдських цінностей, а також інтересів різних груп є важливим фактором для розвитку сучасного суспільства. Це дозволяє забезпечити стійкість і розвиток демократичного суспільства, яке поважає права та свободи кожного громадянина.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематиці ціннісних засад функціонування суспільства й держави присвятили свої роботи такі дослідники, як О. Вишневський [1], П. Гай-Нижник [2], М. Жулинський [3], А. Качинський [4], А. Колодний [5], М. Михальченко [6], Г. Ситник [7], П. Сліпець [8], А. Ручка [9], Л. Чупрій [10], М. Фурманюк [11] та інші. Системний підхід у таких дослідженнях дозволяє дати наукове обґрунтування засадам і методам управління складними суспільно-політичними системами, орієнтованими на політичні цінності.

Значний внесок у дослідження цінностей здійснив О. Вишневський, який вважав, що духовні цінності, які користуються авторитетом українців протягом усієї історії, мають бути ядром національної самосвідомості суспільства [1, с.35]. У свою чергу, М. Жулинський наполягає на тому, що ми повинні зберегти й розвивати національну свідомість, яка є ключовою складовою нашої ідентичності й культурного багатства. Основними цінностями, на його думку, у суспільному житті українців є справедливість, патріотизм, працелюбність, гуманізм, добро, гідність. [3, с. 2]. Він також відзначав, що ми повинні розуміти, що наше суспільство складається з різних етносів, соціальних груп, конфесій і політичних партій і ми повинні шукати спільний шлях досягнення нашої загальної мети – створення незалежної, демократичної, правової й сильної країни, яка відповідає інтересам усіх громадян. Одними із засадничих серед національних цінностей є політичні цінності.

Метою статті є дослідження політичних цінностей як аксіологічних засад функціонування суспільства й держави.

Виклад основного матеріалу. У політологічному енциклопедичному словнику зазначено, що політичні цінності – це об’єкти, явища, ідеї, процеси політичного життя та їх властивості, до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її соціальні потреби, інтереси, які вона залучає у сферу своєї життєдіяльності. Політичні цінності є невід’ємною частиною політичної культури суспільства й віддзеркалюються в політичній свідомості людей [12, с. 245].

Політичні цінності визначають потреби й інтереси тих чи інших політичних суб’єктів і є важливим інструментом підвищення ефективності внутрішньої та зовнішньої політики держави. Політичні цінності лежать в основі мотивації суб’єктів політики, якими можуть бути як окремі громадяни, так і соціальні й політичні групи. Вони можуть сприяти посиленню в суспільстві як інтеграційних, так і дезінтеграційних процесів, які будуть послаблювати країну [11, с. 269].

У змісті політичних цінностей відображаються політичні ідеали, бажання й інтереси політичних суб’єктів. Як підкреслював М. Вебер, система цінностей є певним «ідеальним конструктом», за допомогою якого здійснюється пізнання політичної системи. Політичні цінності забезпечують формування стандартів оцінки політичних процесів і дій, вони орієнтують учасників політичного процесу (партій, політичних рухів, класів, політичних лідерів тощо) по відношенню до інших суб’єктів політики [8, с. 24].

Аналізуючи зовнішні й внутрішні чинники, що впливають на утворення системи політичних цінностей, до них слід віднести державні інститути, громадянські структури, релігійні організації, внутрішні та зовнішні умови й впливи тощо [13, с. 127]. Структура формування політичних цінностей представлена схематично на рисунку 1.1.

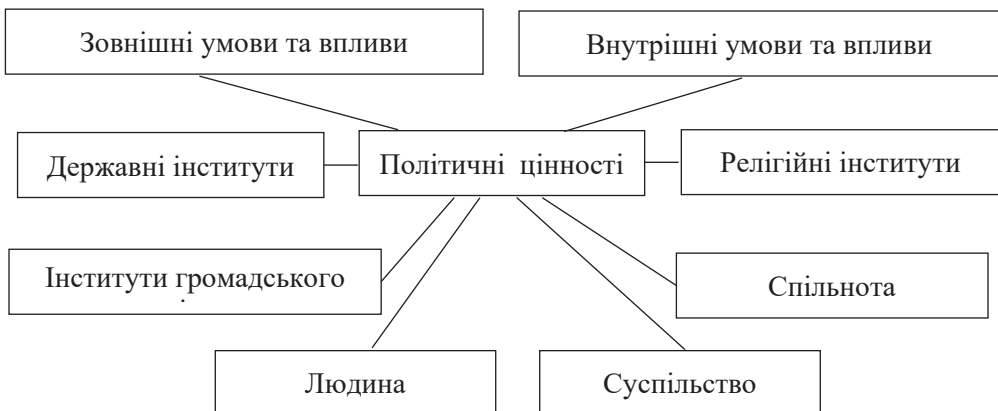

Рис. 1.1. Структура формування політичних цінностей

Суб'єкти політичної діяльності формують власну систему цінностей за допомогою ідеології, визначаючи пріоритетні цінності й плануючи свою політичну діяльність. Сучасні дослідження виявили, що посттоталітарні суспільства надають перевагу цінностям розвитку (змін) і рівності, недооцінюючи важливість свободи та порядку. В промислово розвинених суспільствах західної демократії дослідники виділяють такі цінності, як свобода (сукупність індивідуальних прав) і рівність (рівність можливостей). З цими цінностями безпосередньо пов'язані й інші ціннісні орієнтації, а саме: індивідуалізм, особистий розвиток, дозвілля, незалежність, громадська ангажованість, співучасть, ефективність, раціональність, матеріальний достаток, праця, сім'я, вільний час та інші.

Щодо системи політичних цінностей українців, то вона формувалася досить тривалий час, починаючи з періоду зародження українського етносу, і особливо актуалізувалася в часи національно-визвольних війн українців за свою свободу та незалежність. У процесі боротьби за вільну державу українське суспільство зрозуміло, що національна самобутність і незалежність є найважливішими цінностями, які потрібно зберігати та розвивати [13, с.128]. Ключовою була ідея державності й соборності України, яка від періоду козацької доби поступово розвивалася та змінювалася, що відображало складні соціально-політичні процеси, що відбувалися в ті часи.

На основі аналізу наукових джерел, присвячених генезису національних цінностей ключових історичних періодів становлення української державності, було виокремлено основні політичні цінності українського суспільства. Зокрема, це такі цінності:

- свобода та незалежність;
- віра і духовність;
- мужність і героїзм;
- патріотизм і націоналізм;
- земля та рідна мова.

Ці цінності відображали ті важливі принципи, які сформували українську етнічну групу і її культуру, а також сприяли збереженню української ідентичності та національної свідомості. Саме на цих цінностях ґрунтується й сучасне українське суспільство, що в умовах повномасштабної російської агресії прагне до збереження та розвитку своєї культури й національної ідентичності [14, с. 139].

Досліджуючи сучасний період і аналізуючи типологізацію нинішніх політичних цінностей, слід зазначити, що А. Качинський і В. Горбулін запропонували поділ системи політичних цінностей на окремі типи: цінності окремої людини, цінності суспільства й цінності держави. Перша група цінностей: права й свободи людини, патріотизм, право людини на володіння приватною

власністю й загальні для людей цінності. Друга група цінностей: соціальна справедливість, добробут, міжетнічна й міжконфесійна злагода, ліберальні й демократичні традиції, історичні, духовні та матеріальні надбання. Третя група цінностей: сталий конституційний лад, державний суверенітет і територіальна цілісність, сукупність природних ресурсів, національна безпека, міжнародні зв'язки. Автори вважають, що існування держави та нації в майбутньому слід розглядати крізь призму ціннісного ядра як фактора консолідації суспільства. Таким ядром має бути національна безпека, патріотизм, соціальна справедливість, добробут та міжнародні зв'язки. Так ціннісне ядро доцільно було б доповнити й притаманними українцям цінностями: цінності християнської релігії, миролюбність, толерантність, терпимість, пріоритет сім'ї, гостинність, працелюбство [4, с.56].

Основні наукові підходи до вивчення політичних цінностей у контексті забезпечення безпеки суспільства й держави доцільно розглянути докладніше. Передусім слід чітко з'ясувати зв'язок між поняттями «політичні цінності» та «національні інтереси», оскільки саме ключові політичні цінності лежать в основі національних інтересів. Як з'ясувалося, в Законі України «Про національну безпеку України» визначення такого поняття, як «політичні цінності» відсутнє, проте згадано поняття «національні інтереси»: «...національні інтереси України – життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян». Термін «політичні цінності» згадується лише в контексті «загроз національній безпеці України»: «...загрози національній безпеці України» – явища, тенденції і чинники, що унеможливають чи ускладнюють або можуть унеможливити чи ускладнити реалізацію національних інтересів та збереження національних політичних цінностей України» [15]. За таких обставин вітчизняні науковці досліджували переважно тему національних інтересів у площині національної безпеки. Національні інтереси при цьому вважаються невіддільними від національних цілей (стратегічних цілей), тому ця категорія піддається класифікації, ранжуванню, і на її основі розробляються методологічні засади створення «Стратегії національної безпеки України». Це вказує на те, що системне уявлення про проблему державного управління в контексті реалізації політичних цінностей в Україні сформовано не повністю. Першими науковцями, які спробували розв'язати це питання, були В. Вагапов, О. Гончаренко, Е. Лисичин, П. Гай-Нижник, Л. Чупрій [2, с. 49]. Зазначені дослідники виходили з принципової важливості поняття «політичні цінності», адже такі цінності є здебільшого незмінними й відіграють роль інваріантів політичного розвитку суспільства й держави. Цю проблематику досліджував і Г. Ситник, який зазначав, що політичним цінностям у наукових

дослідженнях приділялося недостатньо уваги через недооцінку взаємозв'язку й різниці між поняттями «політичні цінності», «національні інтереси», «державні національні цілі» та недослідженості механізмів формування й узгодження інтересів людини, суспільства й держави [7, с. 86]. Варто нагадати, що саме цими проблемами переймалися видатні мислителі різних історичних епох. Актуальність згаданої проблеми залишається й донині, і успішне її розв'язання є запорукою ефективного державного управління, спрямованого на захист політичних цінностей як ключової складової системи воєнної та національної безпеки. Зазначене вище свідчить про необхідність подальших наукових досліджень у цьому напрямі.

Грунтовне дослідження політичних цінностей здійснювалося Національним інститутом стратегічних досліджень. За даними експертного дослідження, яке проводилося Національним інститутом стратегічних досліджень, переважаючими політичними цінностями на рівні держави є конституційний лад, державний суверенітет, патріотизм, відданість українській ідеї, незалежність України, національна гордість і гідність. Основними громадянськими цінностями респонденти назвали свободу слова, рівність перед законом, права людини (право на життя, приватну власність, рівність прав і можливостей, особисту безпеку, персональну гідність, шану до праці). Головними цінностями особистого життя стали працьовитість, підприємливість, творча активність, цілеспрямованість, старанність, самостійність, ініціативність, організованість, принциповість, самоповага, внутрішня свобода, рішучість, мужність і впевненість у власних силах [10, с. 346].

Активно цю проблематику досліджував й Інститут соціології НАН України, результати опитувань якого свідчать, що громадяни України поділяють цінності на п'ять груп. До першої групи віднесено такі пріоритети: здоров'я (4,74 бали за 5-бальною шкалою), сім'я (4,72 бали за 5-бальною шкалою), діти (4,67 бали за 5-бальною шкалою), добробут (4,67 бали за 5-бальною шкалою). До другої групи належать забезпечення рівних можливостей для всіх членів суспільства, позитивна морально-психологічна суспільна атмосфера й гарантована соціальна рівність (середній бал становить 4,06 за 5-бальною шкалою). До третьої групи залучено релігійне життя й процеси національно-культурного відродження (середній бал – 3,47). До четвертої групи віднесені цінності самореалізації: робота, освіта, рівень культурного розвитку, суспільне визнання (середній бал становить 3,70 за 5-бальною шкалою). До п'ятої групи респонденти віднесли політичні та громадянські цінності: державна незалежність, курс на демократичний розвиток, діяльність у політичних партіях та громадських об'єднаннях і організаціях тощо (середній бал становить 3,51 за 5-бальною шкалою) [9, с.118].

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що політичні цінності є засадничими для існування суспільства й держави. Саме на їхній основі формуються взаємозв'язки між інститутами держави й громадянського суспільства. Відповідно, політичні цінності органічно кореспондуються із загальноприйнятою системою уявлень про мораль. Усі без виключень цінності важливі в процесі формування окремих особистостей: вони гармонійно інтегрують людину не лише в національне суспільство, а й у світове глобальне співтовариство. Спільні політичні цінності є обов'язковою передумовою стабільності й миру в державі, вони слугують й міжнародному взаєморозумінню. Стала система політичних цінностей утворює політичну, організаційну, управлінську, правову та, зрештою, етичну основу існування будь-якої держави, надає їй громадянам можливість усвідомлювати спільну мету політичної нації, у разі її втрати держава та нація як самостійні суб'єкти міжнародних відносин можуть взагалі зникнути. Ключові політичні цінності, а саме: свобода, суверенітет, демократія, права людини – сьогодні сповідують і захищають військовослужбовці Збройних сил України, які ввібрали кращий досвід визвольних змагань українського народу за свою свободу й незалежність. Українські воїни за всіх часів були вмільми, мужніми, сміливими, героїчними, жертвовними, самовіддано боролися за свою землю й свою свободу. Тому український народ не можливо перемогти і російські імперіалісти будуть знищені і вигнані з тимчасово окупованих українських територій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вишневський О. Український виховний ідеал і національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики). Вступ до системного дослідження. Дрогобич: видавець Святослав Сурма, 2010. 160 с.
2. Гай-Нишник П. П., Чупрій Л. В. Національні інтереси, національні цінності та національні цілі як структуроформуючі чинники політики національної безпеки. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 84 (№ 5). С. 48–54.
3. Жулинський М. Національні культури і проблеми глобалізації. *Розбудова держави*, 2002. № 7. С. 2–8
4. Качинський А. Б. Індикатори національної безпеки: визначення та застосування їх граничних значень: монографія. Київ: НІСД, 2013. 104 с
5. Колодний А. Україна в її релігійних виявах. Львів, Світоч, 2005. 334 с.
6. Михальченко М. І., Журавський В. С., Кучеренко О. Ю. Політична еліта України: теорія і практика трансформації. Київ: Логос, 1999. 346 с.
7. Ситник Г. П. Державне управління національної безпеки (теорія і практика): монографія. Київ: Вид-во НАДУ, 2004. 408 с.
8. Сліпець П. П. Політичні цінності: теорія і методологія пізнання та реалізації: монографія. Київ: Знання України, 2009. 251 с.
9. Ручка А. О. Ціннісна ментальність вікових груп соціуму. Соціологічні дослідження культури: концепції та практики: кол. моногр. Монографія. Київ: Інститут соціології, 2010. 456 с.

10. Чупрій Л. В. Політика національної безпеки Української держави в гуманітарній сфері: Монографія. Київ: ФОП Кожуховський І. І., 2015. 508 с.
11. Фурманюк М. Політичні цінності у форматі державницької ідеології як стратегії розвитку сучасного українського суспільства. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. № 5 (49). С. 269–276. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/furmanuk_politychni.pdf (дата звернення: 18.05.2022).
12. Політологія: енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Мельник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 404 с.
13. Sulima Y. M., Onuchak L. V., Diachuk O. V., Chuprii L. V., Verkhovtseva I. G. Value component of the dialogical approach in international relations. *Journal of Community Pusitive Practices*. 2022. Vol. 22. Issue SpecialIssue. P. 126–135. URL: <http://www.jppc.ro/index.php/jppc/article/view/484> (Last accessed: 17.03.2023).
14. Чупрій Л. В., Тимошенко О. І. Історичні етапи становлення системи політичних цінностей як складової української національної самосвідомості. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. № 1, 2023. С. 135–140. URL: <http://visnyk-psp.kpi.ua/issue/view/16751> (дата звернення: 17.06.2023).
15. Про національну безпеку України. Закон України № 2469-VIII від 21 червня 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 17.06.2023).

REFERENCES

1. Vyshnevskiy, O (2010). Ukrainskiy vykhovnyi ideal i natsionalnyi kharakter (vytoky, deformatsii i suchasni vyklyky). Vstup do systemnoho doslidzhennia. Drohobych: vydavets Sviatoslav Surma [in Ukrainian].
2. Hai-Nyzhnyk, P. P., Chuprii, L. V. (2014). Natsionalni interecy, natsionalni tsinnosti ta natsionalni tsili yak strukturoformuiuchi chynnyky polityky natsionalnoi bezpeky. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: scientific bulletin*, 84 (5), 48–53 [in Ukrainian].
3. Zhulynskiy, M. (2002). Natsionalni kultury i problemy hlobalizatsii. *Rozbudova derzhavy – State development*, 7, 2–8 [in Ukrainian].
4. Kachynskiy, A. B. (2013). Indykatory natsionalnoi bezpeky: vyznachennia ta zastosuvannia yikh hranychnykh znachen. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
5. Kolodnyi, A. (2005). Ukraina v yii relihiinykh vyivakh. Lviv: Svitoch [in Ukrainian].
6. Mykhalchenko, M. I., Zhuravskiy, B. S., Kucherenko, O. Yu. (1999). Politychna elita Ukrainy: teoriia i praktyka transformatsii. Kyiv: Lohos [in Ukrainian].
7. Sytnyk, H. P. (2004). Derzhavne upravlinnia natsionalnoi bezpeky (teoriia i praktyka). Kyiv: Vyd-vo NADU [in Ukrainian].
8. Slipets, P. P. (2009). Politychni tsinnosti: teoriia i metodolohiia piznannia ta realizatsii. Kyiv: Znannia Ukrainy [in Ukrainian].
9. Ruchka, A. O. (2010). Tsinnisna mentalnist vikovykh hrup sotsiumu. Sotsiolohichni doslidzhennia kultury: kontseptsii ta praktyky. Kyiv: Instytut sotsiolohii [in Ukrainian].
10. Chuprii, L. V. (2015). Polityka natsionalnoi bezpeky Ukrainskoi derzhavy v humanitarnii sferi. Kyiv: FOP Kozhukhovskiy I. I. [in Ukrainian].

11. Furmaniuk, M (2010). Politychni tsinnosti u formati derzhavnytskoi ideolohii yak stratehii rozvytku suchasnoho ukrainskoho suspilstva. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes of the Institute of Political and Ethnonational Studies named after I. F. Curacao of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 5 (49), 269–276. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/furmanuk_politychni.pdf [in Ukrainian].
12. Politolohiia: entsyklopedychnyi slovnyk (2014). V. P. Melnyk (Ed.). Lviv: LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
13. Sulima, Y. M., Onuchak, L. V., Diachuk, O. V, Chuprii, L. V., Verkhovtseva, I. G. (2022). Value component of the dialogical approach in international relations. *Journal of Community Pusitive Practices, Vol. 22*, 126–135. URL: <http://www.jppc.ro/index.php/jppc/article/view/484> [in English].
14. Chuprii, L. V., Tymoshenko, O. I. (2023). Istorychni etapy stanovlennia systemy politychnykh tsinnosti yak skladovoi ukrainskoi natsionalnoi samosvidomosti. *Visnyk NTUU «KPI» Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo – Bulletin of NTUU «KPI» Political Science. Sociology. Right*, 1, 135–140. URL: <http://visnyk-ppsp.kpi.ua/issue/view/16751> [in Ukrainian].
15. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy. Zakon Ukrainy №2469-VIII vid 21 chervnia 2018 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (data zvernennia: 17.06.2023) [in Ukrainian].

Dranchuk Ivan Mykolayovych, postgraduate student of the European University, Ukraine,

POLITICAL VALUES AS AXIOLOGICAL BASIS OF THE FUNCTIONING OF SOCIETY AND THE STATE

The article highlights the main features of political values as axiological foundations of the functioning of society and the state. It is noted that political values are objects, phenomena, ideas, processes of political life and their properties, which a person treats as satisfying his social needs, interests, which he involves in the sphere of his life. It is indicated that political values are the basis of the formation and implementation of the national development strategy, the ideology of state formation, state policy, adoption of laws and management decisions. Political values are an integral part of the political culture of society and are reflected in the political consciousness of people. It is emphasized that political values are divided into personal, social and state values.

Keywords: political values, national self-awareness, sovereignty, national identity.

Соловійова Ельнара Ельчинівна,

аспірантка спеціальності 291 «Міжнародні відносини,
суспільні комунікації та регіональні студії»,

Навчально-науковий інститут міжнародних відносин

Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна

e-mail: elnaraali1994@gmail.com,

ORCID ID: 0000-0002-7933-9765

СВІТОВІ ЦЕНТРИ СИЛИ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ АЗІЇ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ЗОВНІШНЮ СТРАТЕГІЮ ТУРЕЧЧИНИ В РЕГІОНІ

З розпадом Радянського Союзу в Центральній Азії почалося суперництво Китаю, США, Росії, Туреччини. Аналізуються інтереси держав та інтереси Туреччини в регіоні по відношенню до стратегії інших гравців. Розкривається вплив війни в Україні на конфігурацію та розподіл впливу в регіоні. Суперництво направлене на зміцнення влади й утримання енергоресурсів Центральної Азії.

Ключові слова: *Центральна Азія, геополітика, енергоносії, м'яка сила, енергетична безпека.*

Постановка проблеми. Регіональний геополітичний баланс у Центральній Азії зазнає змін внаслідок ряду ключових подій, що відбулися останніми роками. Зокрема, виведення військ США з Афганістану та повернення Талібану до влади, тривале зростання впливу Китаю в регіоні та поступове, але стійке ослаблення впливу Росії, а також відкриття Узбекистану на міжнародній арені після зміни керівництва в 2016 р. У зв'язку з цим, Туреччина також переглядає свою політику щодо Центральної Азії, спрямовуючи свої інтереси в регіоні. Проблема полягає в необхідності дослідження поточних інтересів Туреччини відносно Центральної Азії та визначення їх сумісності з інтересами інших гравців у регіоні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для відображення стратегічного положення Центральної Азії в статті було проведено аналіз праць відомих геополітичних класиків, таких як Бжезінський [1], Маккіндер [2], а також робіт сучасних дослідників, зокрема Петра Куречіча [3]. Для вивчення стратегій впливових гравців, у тому числі Туреччини, в Центральній Азії, було використано роботи Мустафи Айдина [4] й Пауло Дуарте [5]. Стаття розглядає

обмеження стратегії Туреччини в контексті впливу інших акторів у регіоні, що раніше не було детально розглянуто.

Формулювання цілей. Головною метою цієї статті є провести аналіз стратегій та суперництва між Китаєм, США, Росією та Туреччиною в регіоні Центральної Азії після розпаду Радянського Союзу. Особлива увага буде приділена дослідженню стратегії Туреччини щодо інших гравців і виявленню обмежень, з якими вона зіткнулася. Крім того, стаття розгляне вплив війни в Україні на конфігурацію та розподіл впливу в Центральній Азії.

Виклад основного матеріалу. Геополітичне значення Центральної Азії. Центральна Азія є закритим географічним регіоном, який знаходиться в межах геополітичного й стратегічного масштабу Євразійського регіону, а його географічне положення надає йому геополітичного значення як сполучної ланки між Європою й Азією. 1991 р., коли розпався Радянський Союз, виникло кілька нових держав у Кавказькому регіоні й Центральній Азії. Статус стратегічного значення Центральної Азії не є сучасним, що виник у період після закінчення холодної війни. Починаючи з третього століття до нашої ери, цей регіон отримав своє стратегічне значення завдяки тому, що було відомо як Шовковий шлях, що простягнувся від Китаю до Середземного моря, а сьогодні перетворився на важливий коридор для нафто- та газопроводів.

Велика площа Центральної Азії, яка становить майже 4 мільйони квадратних кілометрів, перевищує всі європейські країни, разом узяті. Регіон Центральної Азії має велике геостратегічне значення, згідно з Маккіндером, який стверджував, що панування над Хартлендом, частиною якого є саме Центральна Азія, згодом веде до управління всім світом, вважаючи, що, той, хто править Хартлендом, той володіє Світовим Островом; хто керує Світовим Островом, той володіє світом [6, с. 106]. Бжезінський продовжує ідею Маккіндера, розглядаючи Євразію як основу глобальної переваги.

Бжезінський виділяє два широкі типи держав у глобальній геополітиці: активні «геостратегічні гравці» й «геополітичні центри». До першої групи Бжезінський включив Францію, Німеччину, Росію, Китай та Індію; а до другої групи увійшли Україна, Азербайджан, Південна Корея, Туреччина й Іран. Хоча він не включив жодну з держав Центральної Азії, наголосив, що список геостратегічних гравців і геополітичних центрів не є фіксованим. Казахстан і Узбекистан, головні регіональні держави Центральної Азії – на той час і зараз – могли б у майбутньому бути включені в категорії геополітичних центрів, що зрештою перетворить регіон на каталітичний. Однією з основних причин, через які ці країни Центральної Азії не були включені до категорії держав-каталізаторів після розпаду Радянського Союзу, було передбачення неминучого конфлікту. Бжезінський вважав, що ці нові незалежні держави належать до мінливого геополітичного простору, який він назвав Євразійськими Бал-

канами [7, с. 125]. Євразійські Балкани є частиною більшого довгастого простору, який був названий глобальною зоною насильства (Global Zone of Percolating Violence). Їхня основна відмінність полягає в тому, що вони являють собою вакуум влади: не тільки нестабільність їх політичних утворень, а й їхнє багатство родовищ корисних копалин і природних ресурсів приваблює більш могутніх сусідів, кожен з яких сповнений рішучості протистояти домінуванню інших у регіоні.

Республіки Центральної Азії з їх значним енергетичним і людським потенціалом, як зазначає Йоганнес Лінн, стикаються одночасно з викликом і можливістю, адже є тим регіоном, де наслідки геополітики й конкуренції між великими державами відчуються сильніше порівняно з будь-якою іншою частиною світу. Дійсно, етнічні й релігійні конфлікти, енергетична конкуренція, стратегічне позиціонування різних акторів і політичні заворушення в регіоні виявилися постійною рисою центральноазіатського регіонального контексту [8, с. 117–118].

Наразі можливо назвати три фундаментальні причини, які пояснюють важливість Центральної Азії для великих держав. По-перше, територія має енергетичні ресурси у відповідній кількості як нафти, так і газу. Регіональні й трансрегіональні держави добре усвідомлюють важливість енергетичного потенціалу Центральної Азії. По-друге, ще одна причина важливості регіону для великих держав полягає в тому, що його сусіди, а саме Китай, Росія, Кавказ і Європа, стикаються з логістичними проблемами, пов'язаними з транспортними шляхами. Ці проблеми, можуть бути вирішеними країнами Центральної Азії. Нарешті, регіон є важливим, оскільки він складається з країн, які стали незалежними близько 20 років тому й зараз мають дуже значний потенціал економічного зростання.

В той же час географічна віддаленість від моря й географічне розташування, яке не має виходу до моря, ставить країни регіону в залежність від Туреччини, Ірану й Росії в наданні їм транзитних шляхів і морських портів для доступу їх продукції на міжнародні ринки. Саме закритість регіону Центральної Азії зумовила її пасивність та дала можливість іншим країнам впливати на регіон.

Незважаючи на згаданий географічний недолік, Центральна Азія може стати значним енергетичним гравцем у XXI столітті, що може зменшити вплив ОПЕК і Росії на світовому ринку нафти. За даними British Petroleum Statistical Energy Review 2021, Казахстан, Туркменістан і Узбекистан мають підтверджені запаси нафти в 30 млрд, 0,6 млрд і 0,6 млрд барелів відповідно [9]. У 2020 р. їхній щоденний видобуток сирової нафти становив 1,81 мільйона барелів, 0,216 і 0,047 мільйона барелів. Цей регіон також багатий на газ. Загальні підтверджені запаси природного газу в Казахстані, Туркменістані

й Узбекистані становили приблизно 2,3, 13,6 і 0,8 трлн кубометрів відповідно. Крім того, Таджикистан і Киргизстан не мають значних ресурсів викопного палива, але мають потенціал для значного збільшення виробництва гідроенергії завдяки своїм багатим водним ресурсам.

Оскільки ми знаємо, що Центральна Азія багата на природні ресурси, то в кожній великій й регіональній державі є свої інтереси, які вилилися у велику гру. Термін «велика гра» зазвичай приписують Артуру Коноллі, офіцеру розвідки Британської Ост-Індської компанії [10]. До великих держав ми відносимо Китай, США, Росію та ЄС у сукупності, а до регіональних держав ми відносимо Туреччину. Між державами є збіги й розбіжності щодо Центральної Азії. Обхід Вашингтона в Центральній Азії в бік Афганістану, прагнення Москви до привілейованої ролі й піднесення Китаю посилили конкуренцію та співробітництво для розширення впливу в Центральній Азії. Сполучені Штати хочуть заручитися підтримкою своєї кампанії проти тероризму, знищивши радикальні сили ісламізму в регіоні і встановивши стратегічне партнерство з республіками Центральної Азії для забезпечення регіональної безпеки. Паралельно США має наміри щодо використання природних ресурсів регіону й роботи з демократизації. Росія докладє зусиль для збереження статус-кво в регіоні шляхом підтримки авторитарних режимів і знищення ісламських ідеологічних течій, а також для збереження й максимального збільшення свого впливу. Інтереси Китаю стосуються використання енергетичних ресурсів для його швидкої індустріалізації, посилення безпеки, особливо на кордонах, і недопущення США й інших сил у регіон Центральної Азії. Туреччина має різноманітні інтереси в регіоні Центральної Азії, зумовлені історичними, культурними, економічними й стратегічними міркуваннями, особливо досягнення економічних цілей в енергетичній галузі через застосування «м'якої сили».

Здебільшого інтереси всіх держав можна об'єднати в три групи: природні / енергетичні ресурси, ісламістські рухи / сили й політичні режими / демократія. Але однією з головних причин того, що три великі держави залучені до політичного суперництва й конкуренції в регіоні, пов'язана з багатими енергетичними ресурсами. Вони хочуть контроль над видобутком нафти й газу та контроль над транспортними трубопроводами, які транспортують і постачають енергетичні ресурси на світовий ринок. Війна в Україні ще більше посилює суперництво в регіоні.

Перший етап Нової великої гри, розпочатий з 1991 року, був викликаний суперництвом нафтових компаній Bidas і Unocal. Це був рік, коли Туркменістан хотів, щоб західні нафтові компанії інвестували в нафтогазовий сектор. Суперництво між великими державами в Центральній Азії вступило в нову фазу, коли США почали війну проти тероризму. Головні гравці другої, голов-

ної фази Нової гри відрізняються від класичної великої гри. У цій новій великій грі нові гравці намагаються досягти своїх інтересів і цілей у регіоні. Залучених учасників можна визначити як регіональних і трансрегіональних гравців. Регіональними зацікавленими сторонами в Новій Великій грі є Росія, Китай, США і Туреччина.

Оскільки імідж Росії на міжнародному рівні й фінансовий стан падають через терористичні дії та розпочату Росією війну в Україні, Туреччина розширює свій слід у Центральній Азії, пропонуючи лідерам регіону бажану альтернативу. Тим паче, більшість населення в Центральній Азії вважають, що Китай уже має занадто великий вплив. Тож для Туреччини це сприятливий час для встановлення тісніших зв'язків із тюркськими державами Центральної Азії – Казахстаном, Киргизстаном, Туркменістаном та Узбекистаном.

Але, щоб краще зрозуміти Нову Велику Гру, необхідно обговорити інтереси та стратегії залучених акторів у регіоні Центральної Азії.

Стратегія й інтереси Туреччини в Центральній Азії. Хоча Туреччина не має прямих географічних зв'язків із Центральною Азією, вона є «батьківщиною» народів цих країн через свою турецьку спадщину, оскільки Туреччина не називає цей регіон терміном «Центральна Азія», а радше називає його Туркестан, щоб підтвердити свою культурну самобутність [11].

Відносини Туреччини з країнами Центральної Азії розвивалися повільно після розпаду Радянського Союзу в 1991 р. Спочатку Туреччині було важко надати необхідну їй фінансову допомогу й допомогу в сфері безпеки. Їй також не вдалося спрямувати свою мовну й культурну спорідненість у щось цілісне.

З приходом до влади «Партії справедливості та розвитку» Туреччина прагне зайняти більшу роль лідера в Євразії та зробити себе мостом, що з'єднає Європу, Кавказ і Центральну Азію. Саме тому Туреччина створила доктрину, засновану на націоналізмі, як частину великого бачення неоосманського проєкту в Євразії, щоб отримати вплив на цю територію, населену людьми, які належали до Османської імперії, та таким чином знайти міцне підґрунтя, яке дозволило б Туреччині брати участь у проєктах з передачі енергії на Захід.

Оскільки більшість мусульман Центральної Азії є сунітами, Туреччина має перевагу перед Іраном. Незважаючи на різноманітність мов і етнічних груп у цьому регіоні, турецький вплив є сильним. Туреччина нав'язує регіону ліберальну секулярну модель, прийняту на Заході. Вона створює кілька міжурядових установ і платформ для зустрічей на різних рівнях, таких як президентський, міністерський і депутатський. Якщо ОЕС (Організація економічного співробітництва) зосереджена на економічному співробітництві, Turkish Council організовує щорічні зустрічі глав урядів. Інша установа – TÜRKSOY була створена в 1993 р. з метою розвитку культурних зв'язків між країнами. Після 2000-х рр. були створені інші установи, такі як TURKPA (Парламентська асамблея тюрк-

ських республік) і ТДІК (Рада співробітництва тюркомовних держав), щоб збільшити й покращити інституційні зв'язки з країнами Центральної Азії. Однак серед інституції ТІКА відіграє ключову роль завдяки своїй інституційній спроможності й багатому досвіду в цій галузі.

Туреччина активно працює в регіоні за допомогою інших інструментів м'якої сили: популярні серіали турецькою мовою, партнерство з університетами й діяльність ісламських місіонерів. Таким чином, ці стратегії сприяли збільшенню популярності Туреччини на рівні еліт і мас у Центральній Азії. Враховуючи геостратегічне значення Центральної Азії, зовнішньополітичні зусилля Туреччини в цьому регіоні принесли свої плоди [12].

Криза, що сталася між Туреччиною й Росією в 2015 році, показала причину орієнтації Туреччини на регіон: вона полягає в тому, щоб отримати вигоду від енергетичних ресурсів і, можливо, компенсувати енергетичну залежність Туреччини від Росії. Через це транспорт став важливою темою для Туреччини, оскільки він може забезпечити доступ до більших енергетичних ресурсів. Туреччина є індустріальною країною, яка виробляє лише 3% своїх потреб в енергії. Туркменістан, який володіє четвертими за величиною запасами природного газу в світі, може стати ключовим гравцем для Туреччини. Тому спільний проєкт Азербайджану й Туркменістану щодо розвідки та використання родовищ вуглеводнів на родовищі Достлук у Каспійському морі є темою, яка цікавить турецьке керівництво. За оцінками, це родовище вуглеводнів може містити природний газ і до 59 мільйонів тонн нафти.

Роль Туреччини в Карабаській війні 2020 р. надала їй додаткову можливість поширити свій вплив у Центральній Азії. Турецькі безпілотники допомогли Азербайджану виграти війну у Нагірному Карабасі у 2020 р.; їх знову використовують в Україні проти вторгнення російських військ, що значно підняло імідж Туреччини в очах лідерів Центральної Азії. Туркменістан став одним із провідних покупців зброї в Туреччині. Показовою стала демонстрація безпілотників Bayraktar TB2 на параді до Дня незалежності минулого року [13]. Минулого року Киргизстан відкрив базу Bayraktar [14]. 29 березня 2022 р. міністр оборони Узбекистану Баходір Курбанов підписав угоду про співпрацю зі своїм турецьким колегою Хулусі Акаром під час візиту президента Ердогана [15].

На сьогодні Туреччина розглядає своє просування в регіоні Центральної Азії як деяку компенсацію збоїв у торгівлі в Чорному морі, спричинених частковим захопленням Росією узбережжя України. Але наразі товарообіг із Центральною Азією все ще є незначним. У Казахстані, згідно з останніми даними Світового банку, Туреччина навіть не входить до першої п'ятірки торгових партнерів [16]. У Киргизстані Туреччина посіла п'яте місце, але лише з 4,5 відсотками обігу [17].

Аналізуючи політичну орієнтацію Туреччини на регіон Центральної Азії, слід зазначити, що Туреччина може не мати фінансових можливостей західних держав і Китаю й не має спільного кордону з регіоном і військових баз, як у Росії, вона все одно має значний вплив у регіоні й намагається досягнути енергетичних та безпекових цілей через методи м'якої сили.

Геостратегія США в регіоні Центральної Азії. Першою турботою Сполучених Штатів у регіоні є протидія тероризму, шляхом «війни з тероризмом», особливо після подій 9–11 вересня, проти Талібану й Аль-Каїди в Афганістані. Через напад на Афганістан цей регіон став дуже важливим як стратегічно, так і логістично. Казахстан і Сполучені Штати прагнуть розвивати співпрацю з НАТО, а також зосередитися на нерозповсюдженні й припиненні торгівлі наркотиками. Тому в 2002 р. президент Сполучених Штатів Джордж Буш зустрівся з Ісламом Карімовим у Вашингтоні в Білому домі. Боротьба полягала у створенні військового союзу в регіоні для «війни з тероризмом» і з метою безпеки. Сполучені Штати також фінансували країни Центральної Азії для боротьби з тероризмом, його нерозповсюдженням, міжнародної військової освіти й пов'язаних програм. Але в 2009 р. вони припинили надання Узбекистану коштів через відсутність прогресу й порушення прав людини. У 2003 р. Казахстан підтримав операцію США в Іраку з боротьби з тероризмом. Це означає, що боротьба з тероризмом і безпека є центром уваги Сполучених Штатів у регіоні, тому вони хочуть досягти перемоги в ньому, зокрема в Афганістані [18].

Помічник держсекретаря США з Бюро у справах Південної й Центральної Азії Дональд Лу відвідав Казахстан, Туркменістан і Узбекистан 6–11 листопада 2022 р. [19]. Крім того, Лу встановив контакти в Казахстані, Узбекистані, Киргизстані та Таджикистані у травні 2022 р. Таким чином, той факт, що другий візит Лу до Центральної Азії відбувся після публікації документа Стратегії національної безпеки США в жовтні 2022 р., свідчить про зростаючий інтерес адміністрації Вашингтона до Центральної Азії.

За словами США, Росія становить безпосередню і значну загрозу для вільної й відкритої міжнародної системи, як зазначено в документі Стратегії національної безпеки США. З іншого боку, Китай є зростаючою економічною, військовою й технологічною силою на міжнародній арені. Це свідчить про те, що США розглядають Росію як поточну загрозу, а Китай – як економічного й військового суперника. Зростаючий інтерес до Центральної Азії також пов'язаний з необхідністю стримування цих гравців.

Однією з головних причин, чому США надають такого значення Центральній Азії, яка має геостратегічне значення для стримування Росії та Китаю, є ідея тримати ці дві країни під контролем. У той же час, одна із цілей США – зірвати китайську ініціативу, яка почала формуватися у вигляді інфраструктурних проєктів у різних місцях.

Головною метою візиту Лу є обговорення двосторонніх і регіональних проблем у країнах, які він відвідує, а також надання двох окремих програм економічної допомоги урядам регіону. Наприклад, пропонується ініціатива вартістю 25 мільйонів доларів, щоб допомогти країнам Центральної Азії покращити їх економічну стійкість. Програма економічної ініціативи, про яку йдеться, має велике значення з точки зору підтримки розвитку торговельних шляхів і потенціалу регіону й залучення міжнародних інвестицій до регіону.

Цю програму підтримки також висловив держсекретар США Ентоні Блінкен на зустрічі C5+1, що відбулася в Нью-Йорку 26 вересня 2022 року [20]. Друга програма підтримки вартістю 16,5 млн доларів є ініціативою для країн регіону щодо покращення продовольчої безпеки. Це демонструє бажання США отримати простір і вплив у Центральній Азії. У зв'язку з цим можна стверджувати, що США намагаються посилити свій вплив, надаючи фінансову допомогу урядам регіону поряд із своєю економічною ініціативою.

Крім того, існує програма підтримки надання англійської освіти мешанцям країн Центральної Азії. Нинішній сценарій можна трактувати як спробу США повніше інтегрувати країни Центральної Азії у світову спільноту й продемонструвати цим країнам, що є альтернатива Росії та Китаю.

Фактично, стратегія США змінилась зі сфери боротьби з тероризмом на сферу економіки. Це викликано насамперед економічним підйомом Китаю на друге місце у світі. У цьому контексті нова політика США передбачає зменшення російського впливу на країни Центральної Азії, їх більшу інтеграцію у світ і запобігання поширенню Китаєм свого впливу.

Стратегічні інтереси Китаю в регіоні. Китай є важливою регіональною державою, а також новою економічною силою у світі. Через те, що Китай є економічним гігантом світового масштабу, його потреби в енергії постійно зростають, що й зумовлює зростаючий інтерес Китаю в напрямку Центральної Азії. Надійне постачання енергії має велике значення для майбутнього економічного розвитку Китаю. Забезпечення цієї потреби є одним із важливих аспектів китайських інтересів. Китай завжди прагнув мати контроль над енергетичними резервами Центральної Азії, щоб забезпечити майбутні енергетичні потреби, з явним наміром експлуатації цих резервів. Збільшення контролю над Центральноазіатським регіоном надасть Китаю можливість забезпечити собі впевнену геополітичну позицію. У 2004 р. Китай став другим найбільшим споживачем нафти, споживання якої збільшується щорічно. За статистикою 2021 р., Китай займає 2-е місце у світі за споживанням нафти, на нього припадає 15.4 мільйона барелів на день [21]. Цій швидкозростаючій економіці потрібне постійне постачання енергії, і цей попит може бути задоволений за рахунок енергетичних резервів Центральної Азії.

У 2013 р. президент Китаю Сі Цзіньпін запустив китайську ініціативу «Один пояс, один шлях» (BRI) є амбітний інфраструктурний проєкт, який простягатиметься від Східної Азії до Європи, з'єднуючи Схід і Захід. BRI поєднує в собі геополітичні підходи Маккіндера й Спайкмена шляхом створення сухопутних коридорів, які перетинають увесь шлях через Хартленд, і морських коридорів, які проходять через усі країни Римленду. Китай, розташований між обома геостратегічними точками, прагне домінувати, принаймні економічно, на світовому острові. Завдяки цій гео економічній ініціативі Китай інвестує, щоб покращити взаємозв'язок Центральної Азії, що не має виходу до моря. Пекін будує дороги й залізниці, щоб з'єднати автономний район Сіньцзян з Киргизстаном, Таджикистаном, Афганістаном і Пакистаном. Таким чином можна було б забезпечити доступ до природних ресурсів і портів з Індійського океану, інакше заблокованого через різні протоки, що відокремлюють його від Південнокитайського моря. Ця економічна ініціатива забезпечить Центральній Азії вихід до моря, що дозволить їй приєднатися до світових ринків і торгових шляхів.

Усі країни Центральної Азії, крім Туркменістану, стали регіональними членами Азіатського банку інфраструктурних інвестицій (АБІ), який Китай створив у 2016 р. на тлі опору Сполучених Штатів. За допомогою АІВ Китай прагне забезпечити фінансові вливання BRI. Це також допомогло Казахстану, Киргизстану, Таджикистану й Узбекистану зміцнити економічне співробітництво з Китаєм. Як приклад, у 2020 році АБІ схвалив ще дві позики на загальну суму 550,5 млн доларів для Узбекистану: одну для покращення основних транскордонних доріг у Бухарській області, а другу – для забезпечення доступу до водних ресурсів у тому ж регіоні. Іншою причиною, чому Казахстан, Узбекистан і Киргизстан отримали позики АБІ, було пом'якшення негативного впливу COVID-19. Таким чином, Китай просуває свою економічну експансію в регіоні. Так, у 2018 р. борг Таджикистану перед Китаєм становив 56,8% від відношення боргу Душанбе до ВВП. Киргизстан винен Китаю 45% свого зовнішнього боргу [22]. Ці факти свідчать те, що Китай створив залежність, таким чином посиливши свій вплив у цих двох країнах, як економічний, так і політичний. Це призвело до того, що країни Центральної Азії стали вразливими перед Пекіном у разі невиплати кредиту.

Безпековий аспект китайських інтересів спрямований на стримування націоналістичних елементів у Сіньцзяні [23], що Китай реалізує через Шанхайську організацію співробітництва (ШОС). Замість того, щоб створювати конкуренцію та напругу, Китай і Росія використовували ШОС для співпраці та нейтралізації впливу Заходу.

Позиція РФ в Центральній Азії. Якщо ми подивимося на Російську Федерацію та її геополітичне поле щодо цього регіону, то виявимо, що воно

пов'язане з її південним геополітичним полем, центром якого є республіки Центральної Азії. З'єднання здійснюється через Казахстан, який має довгий кордон з ним і через береги Каспійського моря з Туркменістаном. Розширення території дозволило Росії придбати різні ресурси й численні національні відмінності, і Росія усвідомлює розміри втрат, які можуть призвести до втрати цього. Центральна Азія являє собою соціальну, політичну та культурну дилемою між Росією, Туреччиною й мостом між ісламом і християнством. Росія хоче бути сполучною ланкою між цими республіками до глобальної економіки (передача газу та нафти).

Після розпаду Радянського союзу РФ намагалась зберегти вплив. Співдружність Незалежних Держав залишається єдиною регіональною організацією, до якої залучені Росія й всі країни Центральної Азії, але поки ця інституція має символічний статус, економічне та політичне значення її з кожним роком зменшується. Останніми роками Росія намагається здійснювати вплив у регіоні через два канали: перший – ОДКБ та ШОС, через який Росія посилює свою військово-політичну й безпекову співпрацю, другий – це ЄАЕС, членами якого є Казахстан і Киргизстан, а Узбекистан є спостерігачем, усі зосереджені на економічній і політичній співпраці.

З 1999 р. Росія почала переходити до євразійського бачення, яке зосереджується на інтервенції для захисту своїх інтересів у Центральній Азії та на Кавказі [24]. Після вересневих подій Росія відчула, що її національна безпека опинилася під серйозною загрозою через політичну нестабільність і зростання сепаратистських та ісламістських рухів у Центральній Азії. Ці виклики спонукали Росію зберігати військові бази в Таджикистані, Казахстані, Киргизстані й Туркменістані в міжнародній конкуренції за мілітаризацію Центральної Азії. З іншого боку, Росія підтримує авторитарну політичну систему в регіоні, вважаючи авторитарну систему більш корисною для досягнення власних цілей у регіоні.

Росія намагається не дозволяти іншим країнам відкривати військові бази в Середній Азії без узгодження з нею. У результаті Росія була незадоволена, коли Сполучені Штати відкрили свою військову базу в Киргизстані, вважаючи, що це загрожує безпеці Росії та забезпечує її закриття. За словами політолога Карли Фрімен: «На фоні обіцянок Москви понад 1 мільярд доларів зброї та іншого військового обладнання Бішкек закриття бази США в Манасі» [25]. А в 2017 р. Росія й Киргизстан підписали угоду про військово-технічне співробітництво.

Однією з важливих цілей Росії є монополізація постачання й транзиту енергетичних ресурсів з цього регіону. Роль Росії в експорті туркменського газу і казахської нафти є дуже важливим кроком у російській політиці щодо регіону. Фактично Росія експлуатує його природні ресурси. Росія купує нафту

і газ за дуже низькими цінами, а потім продає їх на світових ринках за дуже високими цінами[26]. Росія також використовує своє стратегічне розташування, щоб зберегти панування в регіоні. Географічне розташування Росії дає їй можливість контролювати маршрути трубопроводів для експорту запасів нафти і газу в світ. Щоб зберегти свою гегемонію в регіоні, Росія має бази в центральноазіатських державах Киргизстані й Таджикистані.

Незважаючи на те, що присутність Росія в регіоні більше виражена у військовому плані, її економічна присутність і вплив у Центральній Азії – і в глобальному масштабі – «розмиваються» Китаєм. Усвідомлюючи зменшення своєї сили, Росія не мала іншого виходу, окрім як об'єднатися з Китаєм, як вона це зробила через ШОС. Китай інвестує в інфраструктурні проекти в республіках Центральної Азії, щоб забезпечити власний доступ до енергетичних ресурсів.

Влив війни в Україні на динаміку конкуренції в Центральній Азії. Війна в Україні має значні наслідки для конкуренції великих держав у Центральній Азії. Хоча прямий вплив може бути не відразу помітним, конфлікт опосередковано вплинув на динаміку конкуренції між великими світовими державами в регіоні. Ось кілька способів, як війна в Україні вплинула на конкуренцію великих держав у Центральній Азії. Вона посилила геополітичну напругу між Росією та західними державами, зокрема Сполученими Штатами та їхніми союзниками. У міру ескалації цієї напруженості вона може перекинутися на інші регіони, включаючи Центральну Азію. Конфлікт служить нагадуванням про потенціал територіальних суперечок і військового втручання, що спонукає країни Центральної Азії переглянути свою безпекову позицію й союзи.

Оскільки західні держави намагаються врівноважити вплив Росії на пострадянському просторі, вони можуть активно залицятися до країн Центральної Азії як до потенційних партнерів. Це може призвести до посилення конкуренції за вплив і приєднання між великими державами в Центральній Азії.

Конфлікт в Україні викликав занепокоєння щодо безпеки серед країн Центральної Азії. Це підкреслює вразливість менших держав до зовнішнього тиску й потенційних територіальних суперечок. У результаті країни Центральної Азії можуть прагнути посилити свою оборонну спроможність і налагодити військове партнерство із зовнішніми державами, особливо з Туреччиною.

Війна в Україні підкреслила важливість енергетичних шляхів і диверсифікації джерел енергії. Західні держави, побоюючись своєї залежності від російських поставок енергоресурсів, можуть надати пріоритет взаємодії з країнами Центральної Азії як потенційними партнерами в альтернативній енергетиці. Конкуренція за доступ до енергетичних ресурсів і шляхів транспортування може посилити суперництво великих держав у регіоні, оскільки зовнішні гравці борються за вплив і енергетичну безпеку.

Війна в Україні мала економічні наслідки, зокрема запровадження санкцій західними країнами проти Росії. У відповідь Росія намагалася диверсифікувати свої економічні зв'язки й ринки. Центральна Азія з її географічною близькістю та історичними зв'язками з Росією стає привабливим економічним партнером. Це може призвести до посилення економічної конкуренції й конфлікту з Китаєм.

Вплив центрів сили на стратегію Туреччини. Співпраця між Туреччиною та державами Центральної Азії активізується, але є фактори, які стримують цей процес.

Після розпаду Радянського союзу деякі сценарії стверджували, що можливість військового конфлікту між Туреччиною та Російською Республікою є дуже імовірною [27]. Підйом путінської Росії, дуже активна економічна політика Китаю в регіоні, а потім введення військ США до Афганістану вивели Туреччину на позиції ключових гравців у регіоні. Через велику залежність від торгівлі з РФ ближче до 2000-х рр. Туреччина втратила свій значний вплив у Центральній Азії. Середньоазіатська політика Анкари на початку 2000-х рр. була невдалою й досить проблематичною. Тим часом, інші регіональні гравці й нові держави намагались налагодити економічні та політичні відносини, особливо з країнами-постачальниками енергоносіїв. Китай посилює свій вплив у Центральній Азії як політично, так і економічно. США також збільшили допомогу країнам Центральної Азії, особливо після 11 вересня. Протягом кількох років в Узбекистані й Киргизстані були відкриті військові авіабази США. Навіть сусідній Іран дотримувався дуже обережної й стабільної політики щодо регіону, не «експортуючи Ісламську революцію», як очікують багато вчених. Навпаки, Ісламська Республіка Іран вирішила співпрацювати з Росією й Туркменістаном у справі про делімітацію Каспійського моря.

На відміну від XIX століття, «Нова велика гра» у 2000-х рр. зосередилася на енергетичних маршрутах. Але Туреччина продовжувала нарощувати торгівельні зв'язки з РФ, яка стала другим за величиною торговим партнером Туреччини в 2013 р. Російський чинник став обов'язковим фактором зовнішньої політики Туреччини щодо Центральної Азії. Але збагнувши велику залежність від РФ, Туреччина почала диверсифікування енергоносіїв. Головною метою євразійської політики Туреччини стало бути енергетичним центром між Європою й Азією. На сьогодні енергетика стала центром зовнішньої політики Туреччини в Центральній Азії через зростаючі промислові потреби.

Обмеження впливу Туреччини у сфері безпеки також помітні в інтенсифікації державами Центральної Азії їхньої співпраці у сфері безпеки як з Росією, так і з Китаєм у відповідь на захоплення Талібаном влади в Афганістані. Хоча

Туреччина запропонувала себе як гравця, здатного і готового стати посередником між Талібаном, США досягли більшого успіху у своїх міжнародних посередницьких зусиллях. Крім того, під час казахстанської кризи на початку січня 2022 р. ОДКБ розгорнула швидку «миротворчу місію» на прохання президента Казахстану Токаєва, тоді як участь Туреччини й Організації тюркських держав обмежилася нечітким виявом солідарності. Це викликано насамперед авторитаризмом, який традиційно Росія намагається підтримувати в регіоні. Персоналізм центральноазіатських режимів також може зупинити співпрацю й поставити під загрозу інвестиції Туреччини в регіон.

У сфері економіки й торгівлі потенціал взаємної економічної вигоди залишається обмеженим. Незважаючи на те що Туреччина прагне покращити транспортну мережу регіону, у сфері сполучень домінує Китай. Зараз торгівля Туреччини із Центральною Азією проходить через Іран як автомобільним, так і морським транспортом, що є основною вразливою точкою для Анкари з огляду на її складні відносини з Тегераном. Окрім зовнішніх чинників, можливості й політична воля Анкари інвестувати в Центральну Азію обмежені через поточний економічний стан Туреччини та її фінансові зобов'язання в інших країнах світу.

Поліпшення регіональної інтеграції й зв'язків Центральної Азії, мабуть, відповідає інтересам усіх. Сюди входять ЄС і США, які в контексті стратегічної конкуренції з Китаєм можуть навіть шукати шляхи співпраці з Анкарою щодо проєктів підключення, якщо не відразу, то принаймні в довгостроковій перспективі.

Замість того, щоб зосереджуватися на всіх країнах Центральної Азії, Анкара вирішила співпрацювати з такими постачальниками енергії, як Казахстан і Туркменістан. Зростаючий попит на енергію свідчить про те, що майже всі регіональні гравці намагаються зосередитися на комерційних інтересах. Будак, використовуючи гео економічну теорію Люттвакса, вважає, що, на відміну від інших регіональних гравців, Анкара не змогла реалізувати гео економічну стратегію, яка могла б створити залежність економік Центральної Азії від Туреччини[28]. Справді, поки Туреччини розбудовувала відносини з РФ, економічна сфера була монополізована Китаєм.

Пекін дотримується дуже прагматичної політики в Центральній Азії, а Туреччина та Китай мають дуже схожі підходи до регіону. Проте в той же час Туреччина й Китай намагаються купувати енергію в регіоні й доминувати на регіональних ринках зі своєю продукцією. Тому подібність позицій та інтересів також може створити конкуренцію в майбутньому. Однак Дуарте вважає, що «Туреччина надихається китайською політикою щодо Центральної Азії, яка продемонструвала надзвичайну енергійність в останні роки, і на-

магається з'ясувати, як вона може отримати вигоду з осі Анкара-Тегеран-Центральна Азія-Пекін в контексті китайського Нового шовкового шляху, щоб спроектувати свою потужність у регіональній сфері та підняти (навіть більше) свою економіку.

В той же час Туреччина регулярно проводить жорстоку кампанію проти Пекіну стосовно питання уйгурів та інших громадян-мусульман у західному китайському регіоні Сіньцзян. Ердоган у 2009 р. звинуватив Китай у геноциді [29]. Хоча останнім часом він пом'якшив свої слова, він сказав президенту Китаю Сі Цзіньпіну під час телефонної розмови в липні 2021 р., що Туреччина хотіла б, щоб уйгури жили мирно як «рівноправні громадяни Китаю». Міністр закордонних справ Мевлют Чавушоглу підняв «очікування та побоювання» Туреччини щодо уйгурів під час переговорів з міністром закордонних справ Китаю Ван І на початку цього року [30].

На відміну від Кавказу чи Близького Сходу, у Центральній Азії склалася досить складна ситуація щодо регіональних гравців. Хоча інтереси акторів переважно базуються на їхніх енергетичних потребах, між ними важко спостерігати співпрацю. Росія, Китай і Туреччина можуть мати спільні позиції на Близькому Сході, але їхні інтереси в Центральній Азії досить протилежні.

Для країн Центральної Азії членство Туреччини в ЄС зробило б Анкару більш привабливою як політично, так і економічно. Середньоазіатські еліти ретельно слідкують за програмою ЄС Туреччини, оскільки цей елемент є ключовим, який знову дає Туреччині позицію «мосту» між Кавказом, Центральною Азією, Європейським Союзом, Близьким Сходом і Африкою.

Висновки. Суперництво між центрами сили й Туреччиною стосується досягнення, збереження, зміцнення влади в регіоні й забезпечення доступу до енергетичних ресурсів Центральної Азії. Поки Туреччина застосовувала радше інструменти м'якої сили в Центральній Азії й розбудовувала економічні відносини з РФ, інші впливові гравці зосереджувалися переважно на співробітництві в галузі безпеки й енергетичної сфери. Китай монополізував економічну сферу й отримав доступ до ресурсів регіону, що сприяло диверсифікації ринку Центральної Азії й зменшенню залежності регіону від Росії, але зробило регіон більш залежним від Китаю. Через збільшення економічного впливу Китаю стратегія США змінилася з акценту на боротьбі з тероризмом на розвиток економіки в регіоні. Війна в Україні може ще більше посилити конкуренцію в регіоні. Останні плани Туреччини стати енергетичним центром та забезпечити альтернативні транспортні маршрути через Центральну Азію обмежуються тим фактом, що інші гравці, зокрема Китай, вже володіють ключовим впливом в енер-

гетичному й безпековому секторах. Аналізуючи політичну орієнтацію Туреччини щодо Центральної Азії, слід зазначити, що, хоч у Туреччини може бути обмежений фінансовий потенціал порівняно з США й Китаєм і вона не має спільного кордону з регіоном або військових баз, як Росія, проте вона продовжує виявляти значний вплив у цьому регіоні й прагне досягти своїх енергетичних і безпекових цілей шляхом використання методів м'якої сили. Анкара могла б розширити свій потенціал у регіоні, ставши членом Європейського Союзу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Brzezinski Z. K. The grand chessboard: American primacy and its geostrategic imperatives. New York: BasicBooks, 1997. 223 p.
2. Mackinder H. J. Democratic ideals and reality. New York: Norton, 1962. 278 p.
3. Kurecic P. The New Great Game: Rivalry of Geostrategies and Geoeconomies in Central Asia. *Hrvatski geografski glasnik*. 2010. Vol. 72, No. 1. P. 21–48.
4. Aydin M. Turkey and central Asia: Challenges of change. *Central Asian Survey*. 1996. Vol. 15, No. 2. P. 157–177. doi: <https://doi.org/10.1080/02634939608400943>.
5. Duarte P. Central Asia and the Great Games: Different Times, the Same Game. *Strategic Outlook*. 2012. Vol. 26. P. 1–21.
6. Mackinder H. J. Democratic ideals and reality. New York: Norton, 1962. 278 p.
7. Brzezinski Z. K. The grand chessboard: American primacy and its geostrategic imperatives. New York: BasicBooks, 1997. 223 p.
8. Xuetaang G. The Energy Security in Central Eurasia: The Geopolitical Implications to China's Energy Strategy. *China and Eurasia Forum Quarterly*. 2006. Vol. 4, No. 4. P. 117–137.
9. Statistical review of world energy 2021. London: BP Amoco, 2021. 72 p.
10. Kurecic P. The New Great Game: Rivalry of Geostrategies and Geoeconomies in Central Asia. *Hrvatski geografski glasnik*. 2010. Vol. 72, No. 1. P. 21–48.
11. Hamzaoglu H. Turkey-Uzbekistan relations: strategic cooperation and partnership. *International Journal of Social Sciences*. 2022. Vol. 6, No 2. P. 313–329. doi: <https://doi.org/10.30830/tobider.sayi.11.14>.
12. Sharifzoda K. To Russia or Turkey? A Central Asian Migrant Worker's Big Choice. *The Diplomat*. 2019. URL: <https://thediplomat.com/2019/01/to-russia-or-turkey-a-central-asian-migrant-workers-big-choice/> (Last accessed: 15.06.2023).
13. Туркменістан показав на параді озброєння своєї армії. *Militaryni*. 2022. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/turkmenistan-pokazav-na-paradi-ozbroyennya-svoyeyi-armiyi/> (дата звернення: 17.05.2023).
14. У Киргизстані відкрили першу базу безпілотників Bayraktar TB2. *Militaryni*. 2022. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/u-kyrgyzstani-vidkryly-pershu-bazu-bezpylotnykiv-bayraktar-tb2/> (дата звернення: 17.05.2023).

15. Türkiye ile Özbekistan arasında askerî iş birliği anlaşmaları imzalandı. *Defense Here*. 2022. URL: <https://www.defensehere.com/tr/turkiye-ile-ozbekistan-arasinda-askeri-is-birligi-anlasmalari-imzalandi> (Last accessed: 14.04.2023).
16. Kazakhstan trade balance, exports and imports by country and region 2019. *World Integrated Trade Solution*. 2019. URL: <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/KAZ/Year/2019/TradeFlow/EXPIMP> (Last accessed: 26.03.2023).
17. Kyrgyz Republic Trade in 2020. *World Integrated Trade Solution*. 2020. URL: <https://wits.worldbank.org/countrysnapshot/en/KGZ> (Last accessed: 26.03.2023).
18. Wishnick E. Russia, China, and the United States in Central Asia: Prospects for great power competition and cooperation in the shadow of the Georgian crisis. Carlisle Barracks, Pennsylvania: Strategic Studies Institute, U. S. Army War College, 2009. 72 p.
19. Assistant Secretary of State for the Bureau of South and Central Asian Affairs Lu Travels to Turkmenistan, Uzbekistan, and Kazakhstan. U. S. *U. S. Department of State*. 2022. URL: <https://www.state.gov/assistant-secretary-of-state-for-the-bureau-of-south-and-central-asian-affairs-lu-travels-to-turkmenistan-uzbekistan-and-kazakhstan/> (Last accessed: 05.04.2023).
20. USA will allocate \$25 million for educational and economic projects in Central Asia – News Central Asia. *News Central Asia*. 2022. URL: <https://www.newscentralasia.net/2022/09/26/us-will-allocate-us-25-million-for-educational-and-economic-projects-in-central-asia/> (Last accessed: 01.06.2023).
21. Global oil consumption by country 2021. *Statista*. 2021. URL: <https://www.statista.com/statistics/271622/countries-with-the-highest-oil-consumption-in-2012/> (Last accessed: 05.04.2023).
22. Umarov T. China Looms Large in Central Asia. *Carnegie Moscow*. 2020. URL: <https://carnegiemoscow.org/commentary/81402> (Last accessed: 18.05.2023).
23. Burles M. Chinese Policy Toward Russia and The Central Asian Republics. Santa Monica, CA; Washington, DC: RAND Corporation, 1999. 95 p.
24. Oliphant C. Russia's role and interests in Central Asia. *Saferworld*. 2013.
25. URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/172941/russias-role-and-interests-in-central-asia.pdf> (Last accessed: 12.04.2023).
26. Freeman C. P. New strategies for an old rivalry? China – Russia relations in Central Asia after the energy boom. *The Pacific Review*. 2017. Vol. 31, No. 5. P. 635–654. doi: <https://doi.org/10.1080/09512748.2017.1398775>.
27. Duarte P. Central Asia and the Great Games: Different Times, the Same Game. *Strategic Outlook*. 2012. Vol. 26. P. 1–21.
28. Aydin M. Turkey and central Asia: Challenges of change. *Central Asian Survey*. 1996. Vol. 15, No. 2. P. 157–177. doi: <https://doi.org/10.1080/02634939608400943>.
29. Caferoğlu O. Küresel Ekonomik Sistem ve ABD'nin Orta Doğu Politikası: 1991 ve 2003 Irak Müdahalesi. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi*. 2016. P. 113–124. doi: <https://doi.org/10.12658/tlck.5.2.b008>

30. Turkish leader calls Xinjiang killings «genocide». *Reuters*. 2009. URL: <https://www.reuters.com/article/us-turkey-china-sb/turkish-leader-calls-xinjiang-killings-genocide-idUSTRE56957D20090710> (Last accessed: 09.05.2023).
31. Freeman C. P. New strategies for an old rivalry? China – Russia relations in Central Asia after the energy boom. *The Pacific Review*. 2017. Vol. 31, No. 5. P. 635–654. doi: <https://doi.org/10.1080/09512748.2017.1398775>.

REFERENCES

1. Brzezinski, Z. K. (1997). *The grand chessboard: American primacy and its geostrategic imperatives*. New York: BasicBooks.
2. Mackinder, H. J. (1962). *Democratic ideals and reality*. New York: Norton.
3. Kurecic, P. (2010). *The New Great Game: Rivalry of Geostrategies and Geoeconomies in Central Asia*. *Hrvatski geografski glasnik, Vol. 72, 1, 21–48*.
4. Aydin, M. (1996). Turkey and Central Asia: Challenges of change. *Central Asian Survey, Vol. 15, 2, 157–177*. doi: <https://doi.org/10.1080/02634939608400943>.
5. Duarte, P. (2012). Central Asia and the Great Games: Different Times, the Same Game. *Strategic Outlook, Vol. 26, 1–21*.
6. Mackinder, H. J. (1962). *Democratic ideals and reality*. New York: Norton.
7. Brzezinski, Z. K. (1997). *The grand chessboard: American primacy and its geostrategic imperatives*. New York: BasicBooks.
8. Xuetao, G. (2006). The Energy Security in Central Eurasia: the Geopolitical Implications to China's Energy Strategy. *China and Eurasia Forum Quarterly, Vol. 4, 4, 117–137*.
9. Statistical review of world energy 2021. (2021). London: BP Amoco.
10. Kurecic, P. (2010). *The New Great Game: Rivalry of Geostrategies and Geoeconomies in Central Asia*. *Hrvatski geografski glasnik, 2010, Vol. 72, 1, 21–48*.
11. Hamzaoglu H. (2022). Turkey-Uzbekistan relations: strategic cooperation and partnership. *International Journal of Social Sciences, Vol. 6, 2, 313–329*. doi: <https://doi.org/10.30830/tobider.sayi.11.14>.
12. Sharifzoda, K. (2020). To Russia or Turkey? A Central Asian Migrant Worker's Big Choice. *The Diplomat*. URL: <https://thediplomat.com/2019/01/to-russia-or-turkey-a-central-asian-migrant-workers-big-choice/>.
13. Turkmenistan pokazav na paradi ozbroiennia svoiei armii. (2022). *Militarnyi*. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/turkmenistan-pokazav-na-paradi-ozbroyennya-svoyeyi-armiyi/> [in Ukrainian].
14. U Kyrhystani vidkryly pershu bazu bezpilotnykiv Bayraktar TB2. (2022). *Militarnyi*. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/u-kyrgyzstani-vidkryly-pershu-bazu-bezpilotnykiv-bayraktar-tb2/> [in Ukrainian].
15. Türkiye ile Özbekistan arasında askerî iş birliği anlaşmaları imzalandı. (2022). *Defense Here*. URL: <https://www.defensehere.com/tr/turkiye-ile-ozbekistan-arasinda-askeri-is-birligi-anlasmalari-imzalandi> [in Turkish].

16. Kazakhstan trade balance, exports and imports by country and region 2019. (2019). *World Integrated Trade Solution*. URL: <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/KAZ/Year/2019/TradeFlow/EXPIMP>.
17. Kyrgyz Republic Trade in 2020. (2020). *World Integrated Trade Solution*. URL: <https://wits.worldbank.org/countrysnapshot/en/KGZ>.
18. Wishnick, E. (2009). Russia, China, and the United States in Central Asia: Prospects for great power competition and cooperation in the shadow of the Georgian crisis. Carlisle Barracks, Pennsylvania : Strategic Studies Institute, U. S. Army War College.
19. Assistant Secretary of State for the Bureau of South and Central Asian Affairs Lu Travels to Turkmenistan, Uzbekistan, and Kazakhstan. (2022). *U. S. Department of State*. URL: <https://www.state.gov/assistant-secretary-of-state-for-the-bureau-of-south-and-central-asian-affairs-lu-travels-to-turkmenistan-uzbekistan-and-kazakhstan/>.
20. USA will allocate \$25 million for educational and economic projects in Central Asia. (2022). *News Central Asia*. URL: <https://www.newscentralasia.net/2022/09/26/us-will-allocate-us-25-million-for-educational-and-economic-projects-in-central-asia/>.
21. Global oil consumption by country 2021. (2021). *Statista*. URL: <https://www.statista.com/statistics/271622/countries-with-the-highest-oil-consumption-in-2012/>.
22. Umarov, T. (2020). China Looms Large in Central Asia. *Carnegie Moscow*. URL: <https://carnegiemoscow.org/commentary/81402>.
23. Burles, M. (1999). Chinese Policy Toward Russia and The Central Asian Republics. Santa Monica, CA; Washington, DC: RAND Corporation.
24. Oliphant, C. (2013). Russia's role and interests in Central Asia. *Saferworld*. URL: <https://www.files.ethz.ch/isn/172941/russias-role-and-interests-in-central-asia.pdf>.
25. Freeman, C. P. (2017). New strategies for an old rivalry? China – Russia relations in Central Asia after the energy boom. *The Pacific Review*, Vol. 31, 5, 635–654. doi: <https://doi.org/10.1080/09512748.2017.1398775>.
26. Duarte, P. (2012). Central Asia and the Great Games: Different Times, the Same Game. *Strategic Outlook*. Vol. 26, 1–21.
27. Aydin, M. (1996). Turkey and Central Asia: Challenges of change. *Central Asian Survey*, Vol. 15, 2, 157–177. doi: <https://doi.org/10.1080/02634939608400943>.
28. Caferoğlu, O. (2016). Küresel Ekonomik Sistem ve ABD'nin Orta Doğu Politikası: 1991 ve 2003 Irak Müdahalesi. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi. İlmî Etüdler Derneği*, 113–124 doi: <https://doi.org/10.12658/tlck.5.2.b008> [in Turkish].
29. Turkish leader calls Xinjiang killings «genocide». (2009). *Reuters*. URL: <https://www.reuters.com/article/us-turkey-china-sb/turkish-leader-calls-xinjiang-killings-genocide-idUSTRE56957D20090710>.
30. Freeman, C. P. (2017). New strategies for an old rivalry? China – Russia relations in Central Asia after the energy boom. *The Pacific Review*, Vol. 31, 5, 635–654. doi: <https://doi.org/10.1080/09512748.2017.1398775>.

Soloviova Elnara Elchynivna, postgraduate student specialty 291
«International relations, public communications and regional studies»,
Educational and Scientific Institute of International Relations of Kyiv National
University named after Taras Shevchenko, Ukraine

WORLD POWER CENTERS IN CENTRAL ASIA AND THEIR INFLUENCE ON TURKEY'S FOREIGN STRATEGY IN THE REGION

With the collapse of the Soviet Union, the rivalry between China, the USA, Russia, and Turkey began in Central Asia. The interests of the states and the interests of Turkey in the region are analyzed in relation to the strategy of other players. The impact of the war in Ukraine on the configuration and distribution of influence in the region is revealed. The rivalry is aimed at strengthening power and maintaining the energy resources of Central Asia.

Keywords: *Central Asia, geopolitics, energy carriers, soft power, energy security.*

Федотенко Катерина Андріївна,
аспірантка кафедри політичних наук
Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
Київ, Україна
kateryna.fedotenko@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-9711-9283>

«ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА» Й «ІНФОРМАЦІЙНИЙ ФРОНТ»: НАУКОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ПОНЯТЬ

Статтю присвячено проблемі феноменологічного аналізу понять «інформаційна війна» й «інформаційний фронт», їх співвідношення в контексті сучасних наукових досліджень. Осмислюються виміри інформаційної війни, їх змістові концепти. Акцентується увага на комунікативному вимірі, що окреслює контури поняття інформаційного фронту як певного середовища для ведення інформаційної війни. Спираючись на доробок зарубіжних і вітчизняних дослідників, авторка постулює потребу подальшого наукового вивчення змістовних аспектів понять інформаційної війни й інформаційного фронту, коректне використання їх у науковому дискурсі.

Ключові слова: інформаційна війна, інформаційний фронт, масові комунікації, інформаційний простір, політичні комунікації, комунікативне середовище.

Постановка проблеми. Що таке інформаційна війна? Щодо змісту цього поняття в науковому дискурсі можна констатувати розбіжні бачення й підходи дослідників. Фахівці розглядають інформаційну війну в різних вимірах, наголошуючи на впливі цього явища в різних сферах життя суспільства. Вивчення широкого спектру тлумачень і підходів щодо поняття інформаційної війни спонукає до спроби певної їх систематизації. Концептуальні акценти різних підходів дозволяють, на нашу думку, виокремити загальні виміри осмислення цього поняття, зокрема військовий, кібернетичний, політичний. По-перше, існує військовий вимір, що акцентує увагу на нових важливих аспектах війни за умов інформаційної доби, що надає пріоритет обговоренню технологічного прогресу війни в епоху інформації. По-друге, кібернетичний вимір, що використовує математичні моделі для опису реалізації кібернетичних ідей у плануванні ефективної діяльності, спрямованої на досягнення конкретної мети, що надає пріоритет ролі комунікаційного менеджменту в контексті відповідних організаційних питань. Третім, але не менш важливим, є політичний вимір, що розглядає інформаційну війну як практичний спосіб

застосування «м'якої сили» в політичній комунікації, підкреслюючи, що вона є ефективним інструментом політики, який не варто недооцінювати. Окреслені виміри не є остаточними, зокрема доповнюються комунікативним, правовим, психологічним й у подальшому потребують уточнень і наукового аналізу. Разом з тим, вони певним чином дозволяють визначити структурні «змісти» концептуального конструкта «інформаційна війна», узгодити термінологію як у межах окремого його виміру, так і загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній науці можна відзначити наявність значного масиву джерел, присвячених проблемі інформаційної війни й понять, які є дотичними чи похідними від неї. Науковий інтерес викликають розвідки зарубіжних і вітчизняних науковців, які висвітлюють концептуальні підходи осмислення понять інформаційної війни й інформаційного фронту, що є вкрай важливим за умов російсько-української війни.

Аналіз сучасної літератури щодо проблематики інформаційної війни й інформаційного фронту дозволяє зробити висновок про те, що частина дослідників, як-от А. Чонг [1] і В. Луома [2], підкреслюють роль конкретних інформаційних операцій як основи феномену інформаційної війни. З іншого боку, російські теоретики інформаційної війни (С. Расторгуєв [3], І. Панарін, Л. Панаріна [4]) наголошують на ролі невизначеного інформаційного впливу сторін одна на одну з метою зміни їхнього інформаційного контексту. Різниця тут полягає в тому, що існують певні загальні дії, які можуть мати інформаційний вплив, і є скоординовані дії сторін інформаційної війни, які можуть бути набагато більш руйнівними, на чому наголошує Р. Баскервіль [5].

Для України тема інформаційної війни набула особливої актуальності зокрема у зв'язку з агресією й веденням проти неї гібридної війни Російською Федерацією (далі – РФ), починаючи з 2014 р. Відзначимо низку наукових розвідок, присвячених вивченню окремих понять і проблем інформаційного протистояння. Так, Г. Почепцов [6] аналізує сутність і характеристики інформаційних воєн, комунікативні складові інформаційних операцій, указуючи на інформаційну асиметрію у формуванні інформаційного простору. За його словами, РФ, коли розпочала газову війну з Україною, переслідувала, насамперед економічні інтереси, а з 2014 р. в російсько-українській війні головною на деякий час (станом на 2015 р.) стала медійна (інформаційна) складова. На думку автора, оскільки РФ потрібно було переконати й своє населення, і частину українців у справедливості цієї війни, до цього були залучені всі медіа-ресурси країни-агресорки, поки Україна не вимкнула російські телеканали на своїй території. Інший дослідник (О. Курбан [7]) досліджує методологічні й практичні аспекти сучасних інформаційних воєн у мережевому онлайн-просторі. Він зазначає, що при розробці відповідних агітаційних матеріалів для проведення інформаційних протистоянь активно використову-

ються образи, символи, цінності, зрозумілі цільовій аудиторії, які виступають як обгортка, під якою подаються основні меседжі та ідеї, а в межах підготовки до здійснення прихованої інформаційної атаки долучаються додаткові завдання для маскуванню цих меседжів. У роботі Я. Малика [8] розкрито форми й види інформаційних війн надано конкретні приклади впливу інформації та пропаганди на різні сфери та верстви українського суспільства. Ю. Юринець, Л. Белкін і М. Белкін [9] не тільки провели поглиблений аналіз понять «гібридна війна» й «інформаційна війна», але й дослідили їх крізь призму агресивних дій РФ проти України, указали на методи забезпечення прав та інтересів мешканців тимчасово окупованих територій України. У дослідженні М. Бучина та Ю. Куруса [10] розглядається проблема інформаційної війни Росії проти України, розкривається сутність інформаційної війни, її трактування в межах широкого й вузького підходів, уточнюються основні недоліки інформаційного простору України з точки зору протистояння російським стратегіям інформаційної війни. У. Коруц [11] акцентує питання протидії Росії й наголошує на необхідності розширення сприйняття окремих елементів інформаційної війни, гібридної війни як специфічних проявів злочинного діяння, пропаганди війни.

Слід відзначити, що праці українських дослідників, присвячені аналізу інформаційної війни, містять питання щодо використання методів дезінформації та маніпулювання, метою яких є вплив на громадську думку й зміна ставлення до певної ситуації. Зокрема, В. Петрик [12] робить наголос на методі диверсифікації громадської думки, який має на меті розпорошення уваги правлячої еліти держави на різні проблеми, щоб відволікти її від вирішення першочергових завдань. Крім того, автор указує на методи психологічного тиску, які можуть використовуватися під час інформаційної агресії в збройно-політичних конфліктах і були застосовані в агресивних діях РФ проти України. Серед таких методів зазначаються: доведення до об'єкта інформаційного впливу відомостей про реальні чи неіснуючі загрози й небезпеки, прогнози щодо репресій, переслідувань, здійснення терористичних акцій тощо. На думку Б. Калініченка [13], роль засобів масової інформації (далі – ЗМІ) у сучасній інформаційній війні є складною й має багато проявів, включаючи культурні, економічні, політичні й технічні аспекти. Виходячи з цього, для протидії інформаційній війні необхідно розробляти комплексну стратегію, яка включатиме політичні, правові, технічні й соціальні заходи. Узагальнюючи науковий доробок українських фахівців щодо осмислення проблеми інформаційної війни, слід наголосити на пріоритетності вивчення ними практичних проявів (форм, методів ведення) цього феномена через призму українського контексту й українського національного інтересу. Отже, потреба в теоретичному аналізі понять інформаційної війни й інформаційного фронту залишається. При

цьому в повсякденному (ненауковому дискурсі) поширеним є ототожнення понять «інформаційна війна» й «інформаційний фронт» (див., наприклад, [14; 15]), що, на нашу думку, є значним концептуальним спрощенням. Саме тому подальше розрізнення (диференціація) цих понять у теорії й практиці є важливою дослідницькою задачею.

Формулювання цілей. Метою статті є наукове осмислення понять інформаційної війни й інформаційного фронту через контекст трьох основних вимірів: військового, кібернетичного та політичного.

Виклад основного матеріалу. Військовий аспект є одним із розроблених і досліджених у вивченні інформаційної війни, особливо у західних наукових школах. Необхідність докладного розгляду цієї проблематики випливає з того, що саме поняття «інформаційна війна» було вперше запроваджено Т. Роною (1976 р.), згідно з думкою якого важливість інформаційної інфраструктури як воєнного ресурсу вимагає особливої уваги до її збереження й застосування [16]. Разом з тим, у межах військового виміру існують кілька підходів до обговорення проблематики інформаційної війни. По-перше, точиться дискусія щодо сутності інформаційної війни: чи є вона частиною традиційної війни або її альтернативою? Наприклад, М. Лєвоновський ще більше 30 років тому розглядав інформаційну війну як спосіб ведення воєн в епоху інформації [17]. Акцент у його роботі зроблено на використанні новітніх (на той час) технологій, таких як радари, комп'ютери тощо, що означало фактичне ототожнення інформаційної війни з високотехнологічною воєною. Інший важливий елемент його підходу полягав у тому, що така технологія має бути спрямована на командування й зв'язок як найважливіші інформаційні функції військових. Щодо більш сучасних досліджень, то Р. Баскервіль у своїй роботі, написаній через 19 років після праці М. Лєвоновського, наводить аргументи на користь того, що інформаційна війна є альтернативою традиційній війні, оскільки вона передбачає більший наголос на проведенні кібератак і кібершпигунстві [5]. Дослідник розглядає інформаційну війну як менш небезпечну стадію в рамках міжнародного конфлікту, яка замінює кінетичну війну і, таким чином, затримує її та зменшує ймовірність її виникнення. Отже, обидва автори розглядають цю проблему з точки зору військових зусиль, хоча їхні бачення ролі й місця інформаційної війни в контексті військових операцій є досить різними. При цьому, на нашу думку, загальний дискурс вищезазначених досліджень передусім робить наголос на інформаційній війні як альтернативі традиційній («кінетичній») війні, що є досить сумнівним з огляду на динаміку розвитку російсько-української війни.

Інша дискусія стосується принципів технологічної підтримки як основної проблеми в рамках інформаційної війни. Зокрема, Т. Л. Томас [18] і А. Чонг [1] порівнюють китайські й західні погляди на інформаційну війну. Обидва

автори роблять наголос на диференціації інформаційної війни (як стратегії) й інформаційних операцій (як способу досягнення цілей такої стратегії). Однак Т. Л. Томас стверджує, що принципи стратегії недостатньо для перемоги у війнах [15]. Ключовими в цьому питанні він вважає технічні можливості й ресурси. Зі свого боку, А. Чонг стверджує, що говорити про технологічну гонку із Заходом неефективно [1], оскільки успіх в інформаційній війні залежить радше від здатності впливати на інших, ніж від грубої технологічної переваги. Хоча обидва автори поділяють ідею про дихотомію інформаційної війни й інформаційних операцій, вони наголошують на різних їх аспектах. Слід звернути увагу на те, що в межах цього підходу невизначеним залишається питання змісту поняття інформаційної війни та відповідно й пов'язаних з ним понять. В окреслених дослідженнях наводяться аргументи на користь важливості багатьох практичних питань інформаційного протистояння, але вони не пояснюють сутність інформаційної війни із засадничої точки зору. І хоча при цьому прихильники цього підходу акцентують увагу на політичному контексті інформаційної війни, варто наголосити на відсутності консенсусу стосовно ролі технологічного аспекту інформаційної війни, що залишає ряд концептуальних запитань щодо цілісності цієї дослідницької перспективи.

Зі свого боку, кібернетичний вимір – це спроба розглянути інформаційну війну в кібернетичних термінах, тобто як частину процесу прийняття рішень. Його прихильники наголошують на важливості здатності ефективно приймати рішення в ситуації конфлікту. Зокрема, В. Луома розглядає інформаційну війну як концепцію, яка була розроблена у військових дослідженнях в рамках поняття «кібервійна» [2]. Хоча інші здебільшого нехтують кібернетичною природою інформаційної війни, В. Луома розробив концепцію Netwar, яка наголошує на ефективному використанні мереж для досягнення цілей в інформаційну еру замість ролі технічної переваги у військових операціях. За його словами, основною специфікою інформаційної доби є зміна мережевої взаємодії соціальної структури. Мережева війна – це «війна за знання, (яка) прагне порушити, заплутати, заперечити те, як ціль знає або думає про себе та як вона ставиться до решти світу» [2]. Саме тому основний акцент тут ставиться не на військових цілях чи кібератаках, а скоріше на зміні соціальної структури, що й визначається основною метою інформаційної війни.

У дослідженні феномена інформаційних воєн виокремлюється розуміння її як політичного явища. Зокрема, Дж. Пікерілл і Ф. Вебстер розглядають інформаційну війну в контексті історії розвитку антивоєнних рухів у Великій Британії [19]. Автори наголошують на вирішальній силі ЗМІ та стверджують, що звичайні громадяни та журналісти можуть мати частку інформаційної влади в межах здійснення впливу на політичне життя. Хоча інформаційна ві-

йна тут пов'язана з реальною війною, вона розглядається як феномен символічної влади, а не як явище воєнного характеру. У межах такого розуміння інформаційної війни контроль над символічною реальністю забезпечує контроль над політичним життям, включаючи його військово-політичні аспекти. На нашу думку, такого роду точка зору є вельми важливою, оскільки вказує на тісний зв'язок між символічним і політичним у контексті динаміки інформаційної війни.

Російський теоретик інформаційної війни А. Манойло не дає переконливого визначення останньої, стверджуючи лише, що інформаційна війна є лише «екстремальним» способом урегулювання політичних розбіжностей в інформаційному суспільстві [20]. Це визначення не розкриває сутності інформаційної війни, але чітко доводить, що автор розглядає її як політичне явище. Загалом прихильників політичного підходу об'єднує визнання того, що інформаційна війна є політичним явищем, однак фактична природа інформаційної війни значною мірою не враховується.

Отже, якщо узагальнити дослідження науковців феномена «інформаційна війна», можна виділити наступні позиції. Передусім більшість авторів розглядає інформаційну війну як певний конфлікт (військовий, політичний, соціальний). З масштабним розвитком ЗМІ інформаційні війни мають шанси стати масовим явищем, а з розвитком кіберпростору природні / географічні межі ескалації таких конфліктів перестають бути відчутними. Іншими словами, інформаційні війни – це феномен інформаційного суспільства, який здебільшого існує й розвивається в кіберпросторі. Важливим при цьому є наголос на кіберпросторі як полі бою під час інформаційних воєн. Кіберпростір тут – це специфічний інформаційний простір, створений штучними системами обробки інформації. Однак різні інформаційні простори лише демонструють різні контексти явища, оскільки реальність інформаційної війни – це процеси, що відбуваються в інформаційному просторі, а при вивченні й розгляді її динаміки йдеться передусім про обробку інформації як такої. Тим самим відповідні простори, у тому числі й кіберпростір, стають єдиним інформаційним фронтом, тобто полем, на якому розгортається інформаційна війна як певна конфліктна взаємодія між відповідними сторонами протистояння. Однак, як видається, диференціація феноменів «інформаційна війна» й «інформаційний фронт» впливає лише на важливість і актуальність вивчення таких процесів, але не на їх природу. Якщо одні дослідники розглядають кібернетичні атаки як прояви ворожих дій на інформаційному фронті, то інші трактують будь-які дії з обробки інформації як складову цього фронту, тож можна стверджувати, що з цього приводу не існує консенсусу.

Таким чином, поняття «інформаційна війна» безпосередньо пов'язане з поняттям «інформаційний фронт», котре розглядається як сукупність мере-

жі соціальних комунікацій, які є полем проведення інформаційної війни. Воно надає можливість просторового уречевлення процесів та явищ інформаційної війни, причому мова йде як про суто військові, так і про кібернетичні й політичні лінії протікання цих процесів. Таке діалектичне співвідношення цих двох понять відображає взаємозв'язок між явищами, що кодуються під назвами «інформаційна війна» й «інформаційний фронт», а відповідні дослідження варто розглядати як відображення концептуальних спроб розкрити сутність і комплексний характер цього взаємовідношення.

Р. Л. ДіНардо та Д. Дж. Хьюз у своєму критичному дослідженні класифікували літературу, пов'язану з інформаційною війною, на «групу розуміння» (яка наголошує на ролі пропаганди в інформаційній війні) та «групу комунікацій» (яка наголошує на комунікаційних технологіях [21]). Зокрема, В. Луома [2] у баченні Netwar зосереджується на проблематиці прогресу комунікаційних технологій, в той час як інший прихильник кібернетичної перспективи, С. Расторгуєв [3], певною мірою розглядає як технологічні кібернетичні системи, так і соціальну систему як мережу як сукупне поле інформаційної війни. Політичні реалісти вважають основою інформаційної війни пропаганду (наприклад, [4]), тоді як політичні конструктивісти зосереджуються на змінах влади в мережевих суспільствах в інформаційну еру (наприклад, [19]). Отже, феноменологію комунікативної специфіки інформаційної війни можна звузити до наступних ключових аспектів: комунікаційні технології, мережеве суспільство та пропаганда, що й стане основою подальшого трактування проблематики інформаційної війни в цій розвідці.

Прихильники військового виміру інформаційної війни обговорюють кілька ключових питань, указуючи, що стратегічна специфіка інформаційних воєн безпосередньо пов'язана з динамікою інформаційної епохи. Для Р. Л. ДіНардо та Д. Дж. Хьюза [21] ключові питання тут – це пропаганда й комунікаційні технології (з точки зору командування й управління), а для Р. Баскервіля [5] – технологічний контроль і кібератаки. Інші дослідження, що проводяться в межах цієї парадигми, як правило, наголошують на одному з трьох запропонованих елементів (командування й управління, пропаганда чи кібератаки), хоча згадують й інші особливості, пов'язані з інформаційною війною. Зокрема, указується, що комунікаційні технології відіграють важливу роль як для командування й управління, так і для пропаганди [22]. Саме ці два аспекти підкреслюють організаційну специфіку використання технологій інформаційної війни сучасними збройними силами й відповідно можливі напрями національної військової політики за інформаційної доби.

Дослідники політичної природи інформаційних воєн вважають, що інформаційна ера здійснює потужний вплив на політику. Зокрема, А. Манойло [20] розглядає інформаційну епоху як велику політичну зміну / трансформацію,

що відбувається внаслідок виникнення й розвитку технології масової політичної комунікації. У цьому контексті А. Манойло аналізує поняття інформації, соціальної інформації та масової комунікації. Стосовно цих концептів він робить висновок, що сутнісний характер інформаційної війни засновано на змінах у масових комунікаціях в інформаційну епоху. Хоча автор згадує нових агентів такої комунікації, його основний аргумент полягає в тому, що національні еліти керують масовою комунікацією, а масова комунікація контролює свідомість людей. Таким чином, для А. Манойла специфіка інформаційної війни полягає в тому, що нові технології дають політичним елітам нові інструменти для абсолютного контролю над населенням за допомогою пропаганди, яка здатна суттєво контролювати уми. Подальша історія використання технологій інформаційної війни російською владою як усередині своєї держави, так і назовні свідчить, що відповідна концепція А. Манойла знайшла вдячних прихильників серед кремлівських еліт. Однак інші держави також можуть використовувати ту саму технологію, тому, з точки зору автора, інформаційна війна стосується боротьби між національними державами в міжнародному розподілі влади. І. Панарін і Л. Панаріна [4] також вважають інформаційну війну сферою боротьби між державами, роблячи акцент на геополітичному вимірі загалом. Д. Роткопф [23] розглядає головну специфіку інформаційної війни як таку, що полягає в зміні рівноваги сил у бік отримання більших переваг для недержавних акторів, створивши, таким чином, концепцію кіберполітики як альтернативи геополітиці в епоху інформаційного суспільства. Отже, основними чинниками розвитку й використання інформаційної війни є інформаційна політика, мережеве суспільство із специфічним ставленням до влади кожної групи, інформаційний простір, заснований на технологіях масової комунікації, і політична комунікація, яка відображає відповідні владні відносини.

Таким чином, теоретичне осмислення феномена інформаційної війни не обмежується лише розумінням специфіки інформаційної епохи в контексті її національних, соціальних та організаційних особливостей. Ця специфіка також включає аналіз комунікації (як основного процесу інформаційної війни) й інформаційного простору (як її безпосереднього фронту й середовища). Тому інформаційну війну можна розглядати як міжгруповий соціальний конфлікт, що відбувається в інформаційному просторі шляхом використання впливу засобів масової комунікації. Якщо враховувати роль специфічних чинників соціально-політичного розвитку, які визначають специфіку застосування технологій інформаційної війни в тому чи іншому національному або міжнародному контексті, то актуалізація подальшого наукового аналізу даного поняття в рамках міждисциплінарного підходу не викликає сумніву.

Саме в цьому контексті варто проаналізувати внесок українських науковців у дослідження проблематики інформаційної війни. Різні аспекти цього питання досліджують А. Головка, О. Токарський, Н. Еляшевська, В. Хорошко й Ю. Хохлачова. Всі вони відзначають, що українські ЗМІ мають виконувати функції надання об'єктивної й неупередженої інформації, поширення контрпропаганди, висвітлення роботи державних органів, забезпечення плюралізму в отриманні інформації та сприяння патріотичному вихованню громадян. Водночас вони зауважують, що з урахуванням конкретних проявів інформаційних атак необхідні додаткові дослідження, щоб уточнити ці функції. А. Головка й О. Токарський [24] підкреслюють, що діяльність українських ЗМІ вже детермінована умовами інформаційної війни.

В. Хорошко та Ю. Хохлачова [25] виокремлюють різні функції ЗМІ, такі як інформаційна, пропагандистська, освітня, соціальна, критики й контролю, мобілізаційна, інноваційна, оперативна, формування громадської думки та розваги. У цьому ключі вони виділяють три форми інформаційного впливу: «білий», «сірий» і «чорний». У випадку «білого» впливу ЗМІ називають себе й розкривають джерело інформації. «Сірий» відрізняється від попереднього тим, що відбувається просування спеціально створених матеріалів. Нарешті «чорний» вплив включає поширення інформації від третіх осіб і зазвичай супроводжується формулюванням типу «як повідомило джерело» або «за інформацією неназваного джерела». Проте варто зауважити, що цю класифікацію не можна зіставляти з розрізненням видів пропаганди, оскільки навіть за так званого «білого» впливу можуть поширюватися повідомлення, які загрожують інформаційній безпеці.

Н. Еляшевська [26] виокремлює декілька проблем, пов'язаних з українськими мас-медіа. Першою з них є відсутність контролю над виникненням нових електронних ресурсів, що дозволяє створювати цілу мережу псевдоновинних сайтів і поширювати через них неправдиві повідомлення. Другою проблемою є вільне проникнення ворожих матеріалів до супутникових ЗМІ, соціальних мереж і електронної пошти. Третьою – брак ресурсів для повноцінного протистояння вірусам і шкідливому програмному забезпеченню. Четвертою проблемою можна вважати підготовку фахівців з кіберзахисту, а п'ятою – відсутність джерельної бази стосовно явища інформаційної війни. Дослідниця розрізняє заходи, спрямовані проти каналів комунікації й техніки, та заходи, які стосуються «обробки» громадян. Основним лейтмотивом запропонованого обґрунтування слабкості українських ЗМІ в контексті інформаційного протистояння з РФ є відсутність стратегічних компонентів, що позначається на ефективності такого спротиву. Однак чимало з проблем, виділених Н. Еляшевською, були поступово вирішені в процесі трансформації політичного й інформаційного простору України після початку повномасш-

табного вторгнення РФ 24 лютого 2022 р., тому можна говорити про певні позитивні зрушення в питаннях готовності українського суспільства до інформаційного протистояння. Зокрема, як показують дослідження Є. Головахи [27, с. 262–263] й Т. Любивої [27, с. 268–269], значно зросла самоідентифікація громадян України як частини єдиної політичної нації, спостерігається загальне підвищення рівня підтримки рішучіших форм і варіантів протистояння / спротиву російській агресії. У цьому контексті можна зробити висновок про те, що зусилля російської пропагандистської машини, багато в чому побудовані на проаналізованій вище концепції А. Манойла, виявилися менш ефективними, ніж очікували самі її творці, а також певні зовнішні спостерегачі.

Нарешті, спираючись на науковий доробок Н. Ніколаєнко [15], можна стверджувати, що формування й функціонування комунікативної інфраструктури інформаційного фронту України вказує на важливість суто комунікативного виміру інформаційної війни. Можна погодитися з авторкою, що до ключових елементів інформаційного фронту в українському контексті належать власне інформаційна діяльність органів державної влади України, спрямована на протистояння російській інформаційній агресії (з відповідним виділенням інформаційно-дипломатичного фронту як окремого виміру на міжнародній арені), інформаційно-психологічні й інформаційно-пропагандистські кампанії та спецоперації, кампанії громадських організацій з протистояння фейкам й іншим пропагандистським впливам держави-агресора, а також відповідна діяльність інтернет-ЗМІ й акторів віртуального інформаційно-комунікаційного простору [15, с. 50]. Саме тому варто стверджувати, що врахування відповідних вимірів дозволить говорити про комплексність динаміки розвитку інформаційного протистояння в умовах сучасної української воєнно-політичної реальності.

Висновки. Аналіз наукових розвідок вітчизняних і зарубіжних дослідників дозволяє визначити наявність потреби в теоретичному визначенні й осмисленні понять «інформаційна війна» й «інформаційний фронт», їх співвідношення. Вивчення наукових джерел засвідчує необхідність комплексного дослідження феномена інформаційної війни через поєднання різних контекстів її прояву, зокрема, військового, технологічного (кібернетичного), політичного, комунікативного, правового, психологічного та інших. Кожний з цих вимірів потребує окремої уваги фахівців, глибокого теоретичного осмислення. Звичайно, цей поділ не відтворює всієї повноти вимірів феномена інформаційної війни. Водночас важливим для методологічного осмислення є поєднання цих вимірів і конкретних умов, особливостей політичної й інформаційної культури громадян, ступеня розвитку інформаційної сфери того чи іншого суспільства, а також специфіки інформаційної політики й безпеки

конкретної держави. Запропоноване в статті бачення змісту поняття інформаційної війни може вважатися перспективним з точки зору подальшого проведення досліджень у цій сфері, а наголос на відповідній контекстуальній природі інформаційного фронту є важливим щодо адекватного й комплексного розуміння процесуального характеру інформаційної війни за умов протистояння російській агресії в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Chong A. Information warfare? The case for an Asian perspective on information operations. *Armed Forces & Society*. 2014. Vol. 40, No. 4. P. 599–624.
2. Luoma W. M. Netwar: the other side of information warfare. Newport: Department of Operations, 1994. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA279585.pdf>.
3. Расторгуев С. П. Информационная война. Москва: Радио и связь, 1998. 416 с.
4. Панарин И. Н., Панарина Л. Г. Информационная война и мир. Москва: Олма-Пресс, 2003. 384 с.
5. Baskerville R. Third-degree conflicts: information warfare. *European Journal of Information Systems*. 2010. Vol. 19, No. 1. P. 1–4.
6. Почепцов Г. Г. Сучасні інформаційні війни. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015. 495 с.
7. Курбан О. В. Сучасні інформаційні війни в соціальних онлайн-мережах. *Інформаційне суспільство*. 2016. № 23. С. 85–90.
8. Малик Я. Й. Інформаційна війна і Україна. *Демократичне врядування*. 2015. № 15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2015_15_3 (дата звернення: 29.07.2023).
9. Юринець Ю. Л., Белкін Л. М., Белкін М. Л. Інформаційне розуміння культури в контексті забезпечення національної безпеки країни. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2020. № 1. С. 96–108.
10. Бучин М., Курус Ю. Інформаційна війна Росії проти України: особливості та механізми протидії. *Гуманітарні візії*. 2018. № 1. С. 55–62.
11. Коруч У. З. Інформаційна війна як інструмент пропаганди війни: правові підстави протидії. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 334–339.
12. Петрик В. М. Інформаційна безпека України: поняття, сутність та загрози. *Юридичний журнал*. 2006. № 11. С. 49–52.
13. Калініченко Б. М. Роль засобів масової інформації у політичній стратегії інформаційного суспільства. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. Київ, 2019. № 25. С. 53–57.
14. Що таке «Інформаційний фронт» та чому він важливий? URL: <https://deerpstateua.com/shcho-takie-informatsiinii-front-ta-chomu-vin-vazhliivii/> (дата звернення: 29.07.2023).
15. Ніколаєнко Н. Інформаційний фронт російсько-української гібридної війни. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2022. № 1(12). С. 45–54.

16. Rona T. R. Weapon systems and information war. Boeing Aerospace Company, 1976. URL: https://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/FOID/Reading%20Room/Science_and_Technology/09-F-0070-Weapon-Systems-and-Information-War.pdf.
17. Lewonowski M. C. Information war: research report. *Air War College, 1991*. URL: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a248134.pdf>.
18. Thomas T. L. Information security thinking: a comparison of US, Russian, and Chinese concepts. *Foreign Military Studies Office, 2001*. URL: https://community.apan.org/cfs-file/_key/docpreview-s/00-00-06-31-04/2001_2D00_08_2D00_01-Information-Security-Thinking_2D00_A-Comparison-of-U.S._2C00_-Russian_2C00_-and-Chinese-Concepts-_2800_Thomas_2900_.pdf.
19. Pickerill J., Webster F. The anti-war/peace movement in Britain and the conditions of information war. *International Relations*. 2006. Vol. 20, No. 4. P. 407–423.
20. Манойло А. В. Государственная информационная политика в особых условиях: монография. Москва: МИФИ, 2003. 388 с.
21. DiNardo R. L., Hughes D. J. Some cautionary thoughts on information warfare. *Airpower Journal*. 1995. Vol. 9, No. 4. P. 69–79.
22. Smith K. B. The crisis and opportunity of Information War. Army Command and General Staff Coll Fort Leavenworth KS School of Advanced Military Studies, 1994. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA284756.pdf>.
23. Rothkopf D. J. Cyberpolitik: the changing nature of power in the information age. *Journal of International Affairs*. 1998. Vol. 51, No. 2. P. 325–359.
24. Головка А. А., Токарський О. О. Роль ЗМІ в сучасній інформаційній війні. *Молодий вчений*. 2016. № 6. С. 309–311.
25. Хорошко В. О., Хохлачова Ю. Є. Інформаційна війна. Протидія інформаційним впливам. *Сучасна спеціальна техніка*. 2018. № 1. С. 74–81.
26. Еляшевська Н. Ф. Вразливість України до інформаційної війни. *Теле- та радіо-журналістика*. 2015. № 14. С. 165–169.
27. Українське суспільство в умовах війни. 2022: кол. моногр. ; за ред. Є. І. Головахи, С. О. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.

REFERENCES

1. Chong, A. (2014). Information warfare? The case for an Asian perspective on information operations. *Armed Forces & Society*, 40 (4), 599–624.
2. Luoma, W. M. (1994). Netwar: the other side of information warfare. Newport: Department of Operations, 1994. URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA279585.pdf>.
3. Rastorguyev, S. P. (1998). Informatsionnaya voyna [Information War]. Moscow: Radio i svyaz' [in Russian].
4. Panarin, I. N., Panarina, L. G. (2003). Informatsionnaya voyna i mir. Moscow: Olma-Press [in Russian].
5. Baskerville, R. (2010). Third-degree conflicts: information warfare. *European Journal of Information Systems*, 19(1), 1–4.
6. Pocheptsov, G. G. (2015). Suchasni informatsiyini viyny. Kyiv: Publishing House «Kyiv-Mohyla Academy» [in Ukrainian].

7. Kurban, O. V. (2016). Suchasny informatsiyeni viyny v sotsialnykh onlain-merezhakh. *Informatsiyne suspil'stvo – Information Society*, 23, 85–90 [in Ukrainian].
8. Malyk, Ya. Y. (2015). Informatskyna viyna i Ukrayina. *Demokratychnе vryadyvann'ya – Democratic Governance*, 15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2015_15_3 [in Ukrainian].
9. Yurynets, Yu. L., Byelkin, L. M., Byelkin, M. L. (2020). Informatsiyne rozuminnya kultury v konteksti zabezpechennya natsionalnoyi bezpeky krayiny. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava – Philosophical and Methodological Problems of the Law*, 1, 96–108 [in Ukrainian].
10. Buchyn, M., Kurus Yu. (2018). Informatsiyna viyna Rosiyi proty Ukrayiny: osoblyvosti ta mekhanizmy propagandy. *Humanitarni viziyyi – Humanitarian Visions*, 1, 55–62 [in Ukrainian].
11. Koruts, U. Z. (2020). Informatsiyna viyna yak instrument propagandy viyny: pravovi pidstavy protydiy. *Pidpryyemnytsvo, hospodarstvo i pravo – Entrepreneurship, Economy, and Law*, 8, 334–339 [in Ukrainian].
12. Petryk, V. M. (2006). Informatsiyna bezpeka Ukrayiny: poniattia, sutnist' ta zagrozy. *Yurydychnyy zhurnal – Law Journal*, 11, 49–52 [in Ukrainian].
13. Kalinichenko, B. M. (2019). Rol' zasobiv masovoyi informatsiyi u politychniy stratehiyi informatsiynoho suspilstva. *Naukovyi chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriya 22: Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin – Scholarly Journal of the National Pedagogical M. P. Drahomanov University. Series 22: Political Sciences and Methods of Teaching Social-Political Disciplines*, 25, 53–57 [in Ukrainian].
14. Shcho take «Informatsiynyi front» i chomu vin vazhlyvyy? URL: <https://deepstateua.com/shcho-takie-informatsiynii-front-ta-chomu-vin-vazhlyvii/> [in Ukrainian].
15. Nikolayenko, N. (2022). Informatsiynyy front rosiys'ko-ukrayins'koyi hibrydnoyi viyny. *Mizhnarodni vidnosysny, suspil'ni komunikatsiyi ta rehional'ni studiyi – International Relations, Social Communications, and Regional Studies*, 1 (12), 45–54. [in Ukrainian].
16. Rona, T. R. (1976). Weapon systems and information war. Boeing Aerospace Company, 1976. URL: https://www.esd.whs.mil/Portals/54/Documents/FOID/Reading%20Room/Science_and_Technology/09-F-0070-Weapon-Systems-and-Information-War.pdf.
17. Lewonowski, M. C. (1991). Information war: research report. *Air War College*. URL: <https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a248134.pdf>.
18. Thomas, T. L. (2001). Information security thinking: a comparison of US, Russian, and Chinese concepts. *Foreign Military Studies Office*. URL: https://community.apan.org/cfs-file/_key/docpreview-s/00-00-06-31-04/2001_2D00_08_2D00_01-Information-Security-Thinking_2D00_A-Comparison-of-U.S._2C00_-Russian_2C00_-and-Chinese-Concepts-_2800_Thomas_2900_.pdf.
19. Pickerill, J., Webster, F. (2006). The anti-war/peace movement in Britain and the conditions of information war. *International Relations*, 20(4), 407–423.
20. Manoylo, A. V. (2003). Gosudarstvennaya informatsionnaya politika v osobykh usloviyakh: monografiya. Moscow: MIFI [in Russian].

21. DiNardo, R. L., Hughes, D. J. (1995). Some cautionary thoughts on information warfare. *Airpower Journal*, 9(4), 69–79.
22. Smith, K. B. (1994). The crisis and opportunity of Information War. Army Command and General Staff Coll Fort Leavenworth KS School of Advanced Military Studies, URL: <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA284756.pdf>.
23. Rothkopf, D. J. (1998). Cyberpolitik: the changing nature of power in the information age. *Journal of International Affairs*, 51(2), 325–359.
24. Holovka, A. A., Tokarsky O. O. (2016). Rol' ZMI v suchasniy informatsiyiy viyni. *Molodyy vcheny – Young Scientist*, 6, 309–311 [in Ukrainian].
25. Khoroshko, V. O., Khokhlachova Yu. Ye. (2018). Informatsiyyna viyna. Protydiya informatsiynym vplyvam. *Suchasna spetsial'na tehnika – Modern Special Technology*, 1, 74–81 [in Ukrainian].
26. Yeliashevs'ka, N. F. (2015). Vrazlyvist' Ukrayiny do informatsiynoyi viyny. *Tele-ta radio-zhurnalistyka – Tele- and Radio-Journalism*, 14, 165–169. [in Ukrainian].
27. Holovakha, Ye.I., Makeyiev, S. O., editors. (2022). Yak peremohty RF v informatsiyni viyni: osnovni napriamy i pryncypy kontrpropahandy. *Ukrayins'ke suspil'stvo v umovakh viyny. 2022: Kol. monogr.* Kyiv: Institut sociolohiyi NAN Ukrayiny [in Ukrainian].

Fedotenko Kateryna, Mykhailo Dragomanov State University of Ukraine
Postgraduate student, Kyiv, Ukraine kateryna.fedotenko@gmail.com
<https://0009-0000-9711-9283>

A PHENOMENOLOGICAL STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE CATEGORIES «INFORMATION WAR» AND «INFORMATION FRONT»

The article is devoted to the problem of phenomenological analysis of the concepts «information war» and «information front», as well as of their relationship in the context of modern scientific research. The dimensions of information war and their content concepts are considered. Attention is focused on the communicative dimension, which outlines the contours of the concept of the information front as a certain environment for conducting information warfare. Relying on the work of international and Ukrainian researchers, the author postulates the need for further scientific study of meaningful aspects of the concepts of information war and the information front, as well as their correct use in scientific discourse.

Keywords: information war, information front, mass communications, information space, political communications, communication environment.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК: 316.74:378.018.43»364»

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.58.285715>

Погрібна Вікторія Леонідівна, докторка соціологічних наук, професорка, професорка кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: vilpog2017@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5101-0386

Підкуркова Ірина Валеріївна, кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціології та політології, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: i.v.pidkurkova@nlu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-4797-3718

ДИСТАНЦІЙНА ОСВІТА В УМОВАХ СИСТЕМНОЇ КРИЗИ: НОВІ ВИКЛИКИ Й НОВІ МОЖЛИВОСТІ

У статті обґрунтовується необхідність поширення інноваційних методів організації навчання в умовах системної кризи. Визначаються позитивні й негативні наслідки планового й вимушено прискореного впровадження дистанційної освіти в освітню практику українських вишів. Презентуються результати соціологічного дослідження «Ефективність організації дистанційного навчання в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого в умовах війни».

Ключові слова: вища освіта, дистанційна освіта, модернізаційні освітні процеси, системна криза, соціологічні дослідження вищої освіти в умовах війни

Постановка проблеми. Сучасний світ перебуває в стані системної кризи. Термін «криза», що походить від грец. слова *κρίσις* (вихід, закінчення), сьогодні вживається для позначення переломної точки, яка відділяє один якісний стан плинну буття від іншого. Фактичний або потенційно можливий вплив системної кризи є деструктивним, а ланцюгова реакція відповідних негативних наслідків наносить потужний удар по структурі системи, яка забезпечує її цілісність. Отже, системна криза порушує стабільність системи й створює передумови якщо не її розпаду, то, принаймні, суттєвої зміни. І це має бути

сама системна зміна, яка зачіпає всі сфери суспільства: економіку, політику, соціальні відносини, духовне життя. Освіта тут не є винятком. Реформування вищої освіти, що розпочалося в Україні ще в умовно «позакризовий» період, передбачало поступове поетапне інноваційне вдосконалення як організаційної, так і дидактичної складової діяльності ЗВО, але об'єктивні процеси, пов'язані спочатку з пандемією Covid-19, а потім і розгортанням широкомасштабної війни, розв'язаної РФ проти України, внесли свої корективи – впровадження дистанційної форми навчання набуло не тільки прискореного, але й безальтернативного характеру.

Метою даної статті є визначення позитивних і негативних наслідків турборежиму впровадження дистанційної освіти в освітню практику українських вишів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Екстрене запровадження дистанційного навчання в закладах вищої освіти України призвело до появи цілої низки досліджень, що мало заповнити прогалини в знаннях про сутність, проблеми та протиріччя, які виникають у процесі активного поширення дистанційної освіти.

Визначенню поняття дистанційного навчання, його змісту й характеристик різновидів присвячена робота Є. В. Іванова й В. Є. Гош «Дистанційна освіта сьогодення: сутність та виклики» [1]. Автори аналізують основні протиріччя, що існують між вимогами до дистанційної форми навчання та готовністю ЗВО організувати його ефективне функціонування з використанням різних інформаційних технологій. Е. Яценко й І. Левандовська в статті «Дистанційна освіта в освітній діяльності вищої школи: виклики часу» зазначають, що сучасний перехід освіти від традиційної до дистанційної форми вносить зміни в формат освітньої діяльності закладів вищої освіти, що, у свою чергу, тягне за собою необхідність впровадження нових методів, способів, прийомів її організації [2]. Дилеми, пов'язані із дистанційним навчанням (його шкода або користь), є предметом дослідження М. Niezgodna [3]. Особливості функціонування дистанційної освіти, визначені на основі соціологічного опитування студентів у Польщі й Україні, розкриває P. Długosz у роботі «Zdalna edukacja i jej wpływ na szkolne osiągnięcia: badania przekrojowe w Polsce i na Ukrainie» [4]. Використовуючи низку соціологічних досліджень освітньої практики в Харківській області й Україні, Л. Сокурянська й А. Голиков аналізують феноменальні й процесуальні аспекти впровадження онлайн-практик у системі сучасної освіти в Україні [5]. О. Царик і Н. Рибіна, досліджуючи особливості освітньої комунікації в умовах дистанційного навчання, артикулюють зміни технології передачі інформації в сучасному закладі вищої освіти, завдяки чому підвищується комунікативна ефективність студентів [6]. Переваги й недоліки дистанційної освіти є предметом наукового аналізу В. М. Прибилової [7] й А. О. Сіленко й Н. В. Крук [8]. У статті Т. М. Сидо-

ренко, С. М. Петькун й О. М. Новак «Дистанційна освіта: проблеми та перспективи» [9] досліджуються основні труднощі, які виникають у системі дистанційної освіти, а також пропонуються перспективні напрями вдосконалення системи віддаленої освіти.

Дослідження науковцями питань реформування вищої освіти зосереджені на чинниках, що обумовлюють його необхідність, на засадах й окремих аспектах реформи, перспективах змін освітньої системи тощо. Так, В. Шухтін, С. Котюжинська, Т. Лебедева й І. Шухтіна в статті «Реформування вищої освіти в Україні» розглядають правові, організаційні, фінансові засади функціонування системи вищої освіти й аналізують стан і перспективи змін освітньої системи України [10]. Найважливіші напрями реформування вищої школи у зв'язку з демократизацією суспільства аналізуються в роботі Л. М. Півневої «Напрями реформування вищої освіти України як чинник демократизації» [11]. Р. М. Пріма й Д. А. Пріма виокремлюють і характеризують деякі загальні тенденції, що актуалізують і активізують реформаційні освітні процеси в Україні [12]. Про вплив глобалізації на реформування вищої освіти пише О. Ісаєва [13], проблеми якості освіти в контексті реформування вищої школи України розглядає С. А. Вавренюк [14]. Л. І. Кормич та А. І. Кормич артикулюють зростання ролі вищої освіти в сучасному суспільстві, що визначається низкою тенденцій, а саме: розширенням університетської автономії, підвищенням відповідальності за якість освіти, удосконаленням управлінських моделей, зростанням рівня відповідності потребам ринку тощо [15]. Про проблему інтернаціоналізації вищої освіти як одного з напрямів її розвитку йдеться в монографії «Культурно-гуманітарні стратегії розвитку університетської освіти в умовах динамічних суспільних трансформацій» [16]. Дослідженню проблеми трансформації ідеї університету в умовах розвитку сучасної цивілізації присвячена стаття С. Курбатова ««Ідея університету» в контексті суспільства знань» [17]. Окремі питання щодо підготовки фахівців конкурентоспроможного рівня у вишах України розглядаються в роботі А. Марушкевича «Підготовка фахівців конкурентоспроможного рівня у ВНЗ України» [18]. Сутність основних тенденцій модернізації сучасної вищої освіти, а також значимість процесу її інтернаціоналізації розкривається в статті В. Є. Єрмаченка й В. І. Дериховської «Особливості трансформації світової системи вищої освіти у XXI столітті» [19]. Реформування освіти й організації освітнього процесу в Україні, у тому числі в умовах війни, є центром уваги багатьох наукових і науково-практичних конференцій [20; 21].

Враховуючи, що реформування вищої освіти й прискорене впровадження дистанційної освіти в Україні відбувається в умовах світової системної кризи, важливо визначити вплив останньої на цей процес. Дослідник феномена системної кризи В. С. Заяць аналізує її прояви в різних сферах суспіль-

ного життя: бюджетній, виробничій, фінансово-кредитній, соціальній, зовнішньоекономічній [22], а М. А. Peters, Т. Besley та J. M. Paraskeva фіксують, що в епоху системної кризи розвивається монополізація й приватизація знань і освіти [23]. К. Sapountzaki досліджує причини, ризики й наслідки системної соціально-економічної кризи [24], М. Фесенко характеризує особливості, визначає витoki й прогнозує можливі наслідки глобальної системної кризи [25], а G. Cairo-i-Cespedes та D. Castells-Quintana зупиняються не тільки на таких проявах системної кризи, як економічна, екологічна й соціально-політична, але криза людська [26], що дало нам можливість розглядати в даній статті системну кризу як тригер прискорення модернізаційних освітніх процесів.

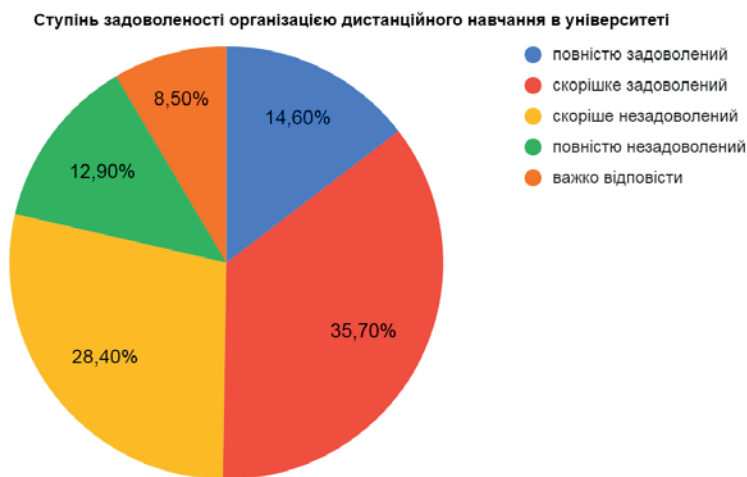
Вклад основного матеріалу. Сьогодні в суспільстві відбувається процес модернізації освіти, появи нових форм організації навчання. Значного поширення набуває дистанційна освіта, яка докорінно змінює традиційні уявлення про навчання й викладання. У Концепції розвитку дистанційної освіти в Україні зазначено, що «дистанційна освіта – це форма навчання, рівноцінна з денною, вечірньою, заочною та екстернатом, яка здебільшого здійснюється за технологіями дистанційного навчання» [27]. Серед сформульованих в Концепції її характерних рис особливо привабливими виглядають **гнучкість**, що дозволяє студентам не відвідувати регулярних занять, а навчатися в зручній для себе час та в зручному місці; **паралельність**, яка дає змогу поєднувати навчання з професійною діяльністю (або з навчанням за іншим напрямком); **економічність**, коли має місце ефективне використання навчальних площ і технічних засобів, а розвиток комп'ютерного моделювання призводить до зниження витрат на підготовку фахівців; **технологічність**, бо широке впровадження в навчальний процес інноваційних інформаційних технологій сприяє входженню людини в глобальний інформаційний простір; **інтернаціональність**, котра дає можливість здобути освіту в навчальних закладах іноземних держав, не виїжджаючи зі своєї країни, та надавати освітні послуги іноземним громадянам і співвітчизникам, що мешкають за кордоном; **якість**, якою дистанційна освіта має не поступатися очній формі навчання, оскільки до роботи залучається досвідчений професорсько-викладацький склад і використовуються найсучасніші навчально-методичні матеріали; і, нарешті, найважливіша характеристика – **соціальна рівність**, завдяки якій створюються рівні можливості здобуття освіти незалежно від місця проживання, стану здоров'я й соціального статусу. Звісно, дистанційна освіта має й певні недоліки. Можна погодитися з І. Г. Власенком, який зазначає, що втрачається безпосередній контакт із здобувачем, необхідний для успішної корекції навчання й адекватного оцінювання; є труднощі з перевіркою того, чи завдання виконане студентом

самостійно або за допомогою когось іншого; не у всіх населених пунктах є доступ до мережі «Інтернет»; при тривалому дистанційному навчанні в студентів виникають труднощі з правильним формулюванням своїх думок, висловлювань і при дискусійних обговореннях [28, с. 12]. Утім зрозуміло, що ідеальних форм організації навчання не існує, а переваги дистанційної освіти впевнено доводять її загальну продуктивність.

В той же час слід зазначити, що впровадження дистанційної освіти в практику діяльності закладів вищої освіти потребує відмови від жорстко стандартизованих шляхів і термінів через активний вплив зовнішніх чинників. Підкреслимо: навіть ті інноваційні освітянські формати, що вже довели свою принципову ефективність, у певних умовах можуть об'єктивно потребувати як гальмування процесу впровадження, так і вимушеного його прискорення, а це, в свою чергу, продукує значну кількість проблем. Сьогодні Україна стикнулася з дуже серйозним викликом – системною кризою, яка виступила тригером прискорення модернізаційних освітніх процесів, пов'язаних з надшвидким залученням дистанційних технологій в освіту.

Системна криза – це не тільки криза економічна або політична, але й криза базових цінностей, яка проявляється в знеціненні загальної моралі, формуванні мозаїчності або амбівалентності масової свідомості, поширенні аномічних настроїв. Все це відбивається на інституті освіти, гальмуючи процеси його реформування. Проте та системна криза, що «накрила» зараз Україну, має особливу природу, бо безпосередньо пов'язана з двома надпотужними зовнішніми чинниками – пандемією й війною, наслідком чого став вимушений перехід більшості вишів на суто дистанційну форму роботи. Чи виявилися вони готовими до такого кроку? Які переваги і які вади, у тому числі організаційного характеру виявила при цьому система дистанційної освіти? Для відповідей на ці питання в період з 9 по 22 листопада 2022 р. фахівцями кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого було проведено **опитування 1710 студентів 1–4 курсів шести факультетів**, яке здійснювалося шляхом заповнення online-анкети, створеної за допомогою сервісу Google-форма. Кількісний розподіл респондентів за факультетами й курсом навчання відповідає структурі університету. За соціальними ознаками результати дослідження також можуть вважатися репрезентативними.

Опитування показало, що у ставленні до організації дистанційного навчання в 4 з 10 респондентів сформувався повне або часткове незадоволення (див. Діаграма 1). Враховуючи, що перехід до дистанційного формату освіти був вимушеним і безальтернативним, аналіз причин, які створили таку його оцінку, і шляхів покращення ситуації є дуже важливим для кожного вишу.

Діаграма 1

Що Вам подобається при навчанні в дистанційному режимі?

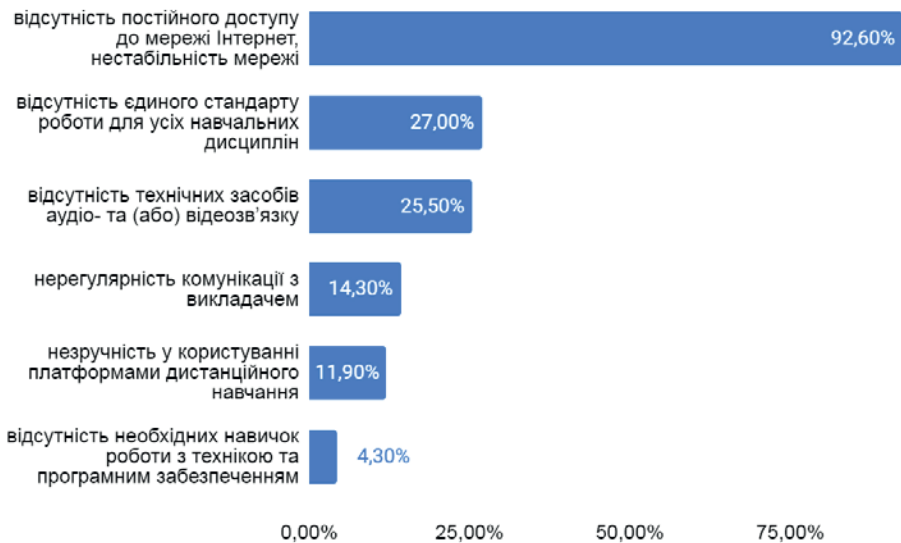
Діаграма 2

Підкреслимо, що студентам було запропоновано визначитися не тільки з недоліками, але й перевагами дистанційного навчання перед навчанням офлайн. Досить передбачувано найбільшу підтримку отримала можливість

навчатися, не виходячи з дому. Можна припустити, що це пов'язано з тим, що у значної кількості студентів, які ще з 2020 р. навчаються переважно в онлайн-режимі, уже втрачене (або не сформувалося) традиційне сприйняття процесуальності навчального процесу, що, звісно, дуже прикро. Утім уже відповіді на наступні питання засвідчили збереження в цілому адекватної мотивації до навчальної діяльності, бо зафіксували важливість для студентів більшої самостійності в організації власного навчання й можливості оптимізації використання часу, що особливо актуалізується в умовах війни (див. Діаграма 2).

На жаль, майже 80% студентів зазначили, що стикнулися з труднощами, пов'язаними з переходом на дистанційну форму навчання. Майже всі назвали проблеми з інтернетом, які, звісно, є об'єктивним наслідком бойових дій на території України, не пов'язаним з недоліками організації навчального процесу, але те, що друге місце за кількістю підтверджуючих відповідей посіла відсутність єдиного стандарту роботи для всіх навчальних дисциплін, свідчить про наявність проблем саме організаційного характеру (див. Діаграма 3).

З якими труднощами стикались під час навчання з використанням ДТ?

Діаграма 3

Варто підкреслити, що розуміння складнощів з доступом до інтернету й скарги студентів на недостатню кількість методичних матеріалів і навчальної літератури на порталі АСУ активізувало та значно пришвидшило роботу над максимальним розширенням бази НЕІК (портал Навчальних електронних

інформаційних комплексів) і електронних підручників, бо проведене дослідження виявило, що від 60 до 80% респондентів активно користуються ними для підготовки до навчальних занять (див. Діаграма 4).

Чим Ви користуєтесь при підготовці домашнього завдання?

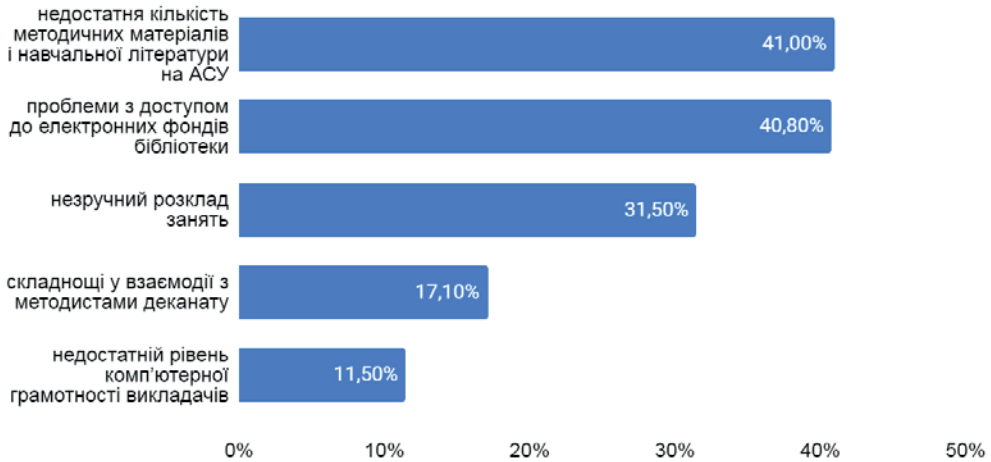
Діаграма 4

Опитування показало, що основну проблему в організації навчального процесу в дистанційному режимі здобувачі освіти вбачають у доступності навчальної та методичної літератури, хоча і те, що практично кожний шостий студент скаржиться на складнощі у взаємодії з методистами деканатів, а кожний восьмий-дев'ятий – на недостатній рівень комп'ютерної грамотності викладачів, свідчить про необхідність налагодження відповідної роботи з професорсько-викладацьким і допоміжним персоналом університету (див. Діаграма 5).

Зрозуміло, що відповіді на закриті питання анкети дозволяють отримати лише загальне уявлення про стан досліджуваної проблеми в тих рамках, які визначаються й пропонуються соціологом. Інша справа – відкриті питання, в яких ставлення респондентів до проблеми розкривається виключно ініціативно й максимально повно. Ми із задоволенням констатували той факт, що майже половина опитаних студентів (736 осіб) дали **відповіді на відкриті питання «Що би Ви порекомендували для покращення організації навчання з використанням дистанційних технологій?»**. Такий високий показник свідчить про щире зацікавлення студентів в оптимізації навчального

процесу й досить усталену мотивацію навчання навіть у таких надскладних умовах, в яких зараз перебуває більшість з них.

Чим Ви не задоволені в організації дистанційного навчання в університеті?

Діаграма 5

53% з тих, хто залишив власні побажання (390 осіб), підкреслювали доцільність, на їхню думку, поєднання синхронного й асинхронного формату навчання, аргументуючи це необхідністю враховувати об'єктивні обставини, як-то обстріли, вимкнення світла, нестабільність інтернету тощо. Більше того, асинхронний формат міг би стати єдиною можливістю для студентів, що перебувають на тимчасово окупованих територіях та територіях, де ведуться активні бойові дії. Також від 5-ти студентів надійшла пропозиція запровадити змішаний (онлайн-офлайн) формат навчання в такий спосіб: якщо викладач перебуває в Харкові, заняття проводяться в аудиторії з тими студентами, які також в Харкові, а паралельно підключається онлайн-конференція для тих, хто не має можливості бути присутнім особисто: «Краще виходити й навчатися очно, немає проблеми при тривозі переходити до укриття. Дистанційно прокурором не станеш».

111-ть студентів висловилися «за». Основне побажання – застосовувати систему коефіцієнтів, бо багато студентів не зможуть скласти іспити в онлайн-форматі з причин, які не залежать від них (вимкнення світла й інтернету, обстріли): «Власне, мені не хотілося би підключатися на екзамен у зумі з думкою, що в будь-який момент у мене можуть вимкнути світло, після чого доведеться».

ся йти на перескладання». Ще один поширений аргумент: «На мій погляд, найбільш придатною є система коефіцієнтів, оскільки високий бал отримують студенти, які сумлінно працювали весь семестр. Бали за семінарські не ставляться «за гарні очі»». Ще 3 студенти запропонували розглянути можливість задачі сесії в тестовому форматі.

10 студентів внесли свої пропозиції. Фактично вони зводяться до двох позицій: «Зробити поділ на «практичні» дні та «лекційні». Або хоча б розклад, який не був би побудований у шаховому порядку: лекція-практичне-лекція-практичне» та «Зробити розклад, при якому не було такого, що практичні заняття з 8 ранку до 4 вечора, а між ними стоять або лекції, або взагалі пусто».

Своє бачення способів підвищення ефективності використання інтернет-платформ для організації навчального процесу висловило 30 студентів. Більшість рекомендацій пов'язана з тим, щоб «використовувати один інформаційний ресурс, де викладачі зможуть розміщувати домашні завдання, навчальні матеріали та інше» та «створити індивідуальний особистий кабінет студента із завданнями й матеріалами для їх виконання, де будуть висвітлюватися «борги», міститися індивідуальні роботи, проекти з усіх дисциплін, де можна безпосередньо відправити повідомлення будь-якому викладачу й отримати на нього відповідь». До речі, 97,7% студентів зазначили, що для занять використовується платформа zoom, у більшості з них немає до неї претензій, бо зараз знято обмеження за часом проведення конференцій.

Узагальнені побажання студентів щодо форм проведення занять виглядають наступним чином:

- «Застосовувати субтитри на лекціях, оскільки в такий спосіб ті студенти, в яких є проблеми з інтернетом, зможуть зручніше нотувати матеріал (якщо лекція без презентації)»;

- «Запрошувати практиків для детального розбору більш вузьких тем»;

- «Додати пілотні / експериментальні предмети з soft skills»;

- «Надавати студентам більшої самостійності й можливості ініціативної участі, коли вони виконують письмове завдання до семінару, а на семінарі вже обговорюють надану фабулу із застосуванням програм, що дозволяють працювати спільно (спільно писати щось на дошці, робити схеми, проєкт договору тощо)»;

- «Покращити рівень проведення практичних занять, аби викладачі теж були зацікавлені в його проведенні, а не просто сиділи й слухали переказ тексту студентами. Це, наприклад, застосування різноманітних інтерактивних платформ (Kahoot, Canva), вирішення ситуативних, практичних задач, а не лише переказ сухої теорії з підручника заради оцінки».

Щодо організації системи відпрацювань пропущених занять в умовах дистанційного навчання були висловлені наступні пропозиції:

- «Запровадити єдину для всіх предметів систему відпрацювань (надсилати на пошту задачі / реферати / індивідуальні завдання, проходити тести, відповідати теорію в зумі) для тих, у кого немає можливості приєднатися до занять (робота, немає світла)»;

- «Зробити можливим відпрацювати заняття не тільки в форматі zoom, а й через виконання завдань / надсилання завдань / виконання тестів в НЕІК / підготовка робіт»;

- «Надати студентам можливість отримувати бали за відпрацювання, а не просто «перекривати» пропуски».

60 студентів артикулювали своє ставлення й пропозиції щодо вдосконалення технічних аспектів роботи й наповнення систем АСУ та НЕІК. У технічному плані пропонується керівництву університету більш ретельно підходити до забезпечення стабільної роботи серверів НЕІК, полегшити доступ студентам до НЕІК, бо неодноразово виникали питання з кодом для підключення. Щодо наповнення відповідних серверів найчастіше пропонується:

- «зробити доступ до необхідного переліку навчальної літератури (щонайменше кафедральної) з відповідних навчальних дисциплін, більше навчальної та методичної інформації, надати доступ до електронних варіантів підручників»;

- «додавати тексти лекцій повністю й за темами, які відповідають методичним посібникам. розміщувати відеозапис лекцій, щоб мати можливість їх передивитися»;

- «відкрити доступ на тій самій платформі студентам 4-го курсу для підготовки ЗНО на магістратуру»;

- «постійно *оновлювати* наповнення НЕІК, бо там іноді розміщена застаріла інформація, посилання на законодавчі норми, які давно втратили чинність, посилання на наукові дослідження, які не є актуальними та були розроблені більш ніж 10 років тому»;

- «відстежувати, щоб лекції, які розміщені на НЕІК, відповідали навчальному плану (зараз випадків невідповідності вельми багато)»;

- «розмістити в НЕІК журнал, де можна буде переглянути свої оцінки, результати тестування й пропуски занять».

Узагальнена претензія: «на НЕІК мають бути навчально-методичні матеріали з *усіх дисциплін*, бо на якихось виставлено посібники, глосарій, програму навчання, система оцінювання, а на якихось дисциплінах або взагалі нічого, окрім самих тем практичних занять, або, у кращому випадку, ім'я викладача написано».

Щодо діяльності бібліотеки в умовах дистанційного навчання було висловлено одне побажання: «Надавати всі матеріали з бібліотеки в онлайн форматі, щоб була можливість безкоштовно користуватись навчальними та науковими ресурсами».

Окремої уваги заслуговує аналіз претензій і побажань студентів, висловлених до викладачів та їхньої діяльності в умовах війни й дистанційного формату роботи. Таких дописів було 53. Найсуттєвішими з них є наступні:

– «Треба стежити за безвідповідальністю та некомпетентністю деяких викладачів»;

– «Іноді викладачі формально ставляться до онлайн-лекцій і практичних занять, запізнюються на 20+ хвилин або не проводять заняття взагалі»;

– «Порадив би усунути подвійні стандарти, бо під час війни в умовах часткої відсутності світла ми зобов'язані бути присутніми на заняттях, а наші викладачі чомусь ні. Якщо ми без світла – до нас претензії, а якщо вони – давайте в 50-й раз переносити заняття»; «Ще й деякі викладачі пари переносять на 7–9 годину вечора»;

– «Провести таємну перевірку, щоб мати змогу подивитися, як проходять заняття у зум, можливо, це наштовхне керівництво університету до підбивання власних підсумків і вражень стосовно того, як відбувається дистанційне навчання під час війни»; «Запровадити можливість надавати студентам анонімні відгуки про якість практичних занять і лекцій в дистанційному форматі»; «Створити спеціальний орган або комісію при університеті, куди студент зможе анонімно поскаржитися на викладача з наданням відповідних доказів».

– «Використовувати примусовий елемент. Викладачі й студенти мають бути з увімкненими камерами й на семінарських заняттях, і на лекціях. ... Мені здається, лише одна така вимога створила би умови, максимально наближені до офлайн-навчання»;

– «Активно долучати психологів до роботи зі студентами у воєнний час».

Ми навмисно акцентували увагу на проблемах, що викликав перехід університету на дистанційну форму навчання, задля виявлення саме «вузьких місць», які можуть і мають бути усуненими. Може скластися враження, що студенти бачать тільки проблеми й розчаровані в навчанні в такому форматі. Але це не так. Досить велика кількість коментарів студентів містить позитивні оцінки діяльності університету в умовах вимушеного переходу на дистанційну освіту: «Нічого не рекомендую, вважаю, що університет в нинішніх умовах надав максимальні можливості для отримання знань», «Все відкориговано, усе налагоджено. Не кажу, що ідеал, є до чого йти, але займатися цілком ймовірно і зручно, дякую!», «Мене все влаштовує. Заняття дають нам 100% знання, як і на очному! Нічим не відрізняється. Щиро вдячна викладачам!», «Все супер. Чекаємо перемоги!».

Висновки. Системні кризи не мають глобальних рішень, однаково ефективних для всіх країн. Натомість вони зазвичай передбачають структурні зміни в країнах і зміни парадигми для досягнення радикальних перетворень. Реформування освіти може вважатися однією з найважливіших умов успіш-

ності цих перетворень. Екстрений вимушений перехід українських ЗВО на дистанційний формат роботи, тобто в умовах «стрес-тесту», виявив не тільки його життєздатність, але й досить потужний потенціал. Реалізація цього потенціалу не може обмежуватися простою діджиталізацією освіти, а передбачає формування відповідної мотивації діяльності викладачів і студентів. Тільки в такому випадку ефективність навчання в режимі онлайн не буде нижчою за ефективність в традиційному (аудиторному) режимі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Іванов Є. В., Гош В. Є. Дистанційна освіта сьогодення: сутність та виклики. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2022. № 8 (346). Ч.2. С. 273–282. doi:10.12958/2227-2844-2021-8(346)–2-273-282.
2. Яценко Е., Левандовська І. Дистанційна освіта в освітній діяльності вищої школи: виклики часу. *Гуманітарні студії: історія та педагогіка*. 2021. № 1. С. 124–134.
3. Niezgoda M. Edukacja zdalna: szansa czy zagrożenie? *Youth in Central and Eastern Europe*. 2022. №9 (13). P. 20–30. doi: 10.24917/ycee.9243.
4. Długosz P. Zdalna edukacja i jej wpływ na szkolne osiągnięcia: badania przekrojowe w Polsce i na Ukrainie. *Youth in Central and Eastern Europe*. 2022. №9 (13). P. 4–19. doi: 10.24917/ycee.9171.
5. Sokuryanskaya L. G., Golikov A. S. Online education as a temptation: unobvious challenges. *Youth in Central and Eastern Europe*. 2021. № 8 (12). P. 4–13. doi: 10.24917/ycee.2021.12.4–13.
6. Царик О., Рибіна Н. Особливості освітньої комунікації в умовах дистанційного навчання. *Гуманітарні студії: історія та педагогіка*. 2021. № 1. С. 88–97.
7. Прибилова В. М. Проблеми та переваги дистанційного навчання у вищих навчальних закладах України. *Проблеми сучасної освіти*. 2017. Вип. 4. С. 27–36.
8. Сіленко А. О., Крук Н. В. Дистанційна освіта: альтернатива чи додаткові можливості для традиційної освіти? *Актуальні проблеми політики*. 2022. Вип. 69. С. 94–100. doi: 10.32837/app.v0i69.1308.
9. Сидоренко Т. М., Петькун С. М., Новак О. М. Дистанційна освіта: проблеми та перспективи. *Інноваційна педагогіка*. 2021. Вип. 35. С. 45–48.
10. Шухтін В. В., Котюжинська С. Г., Лебедева Т. Л., Шухтіна І. М. Реформування вищої освіти в Україні. *Медична освіта*. 2016. № 3. С. 29–34. doi: 10.11603/me.2414–5998.2016.3.6907.
11. Півнева Л. М. Напрямки реформування вищої освіти України як чинник демократизації. *Проблеми сучасної освіти*. 2020. № 11. С. 42–48.
12. Пріма Р. М., Пріма Д. А. Реформування вищої освіти в Україні: тенденції й стратегії. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2020. Вип. 190. С. 34–37.

13. Ісаєва О. Вектор реформування вищої освіти в умовах глобалізації. *Молодь і ринок*. 2021. № 7/193. С. 29–32. doi: 10.24919/2308–4634.2021.242568.
14. Вавренюк С. А. Проблеми та напрями досягнення якості освіти на етапі реформування вищої освіти України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 14. С. 9–82.
15. Кормич Л. І., Кормич А. І. Варіативні можливості реформування вищої освіти України в європейському контексті. *Актуальні проблеми політики*. 2020. Вип. 65. С. 18–25.
16. Культурно-гуманітарні стратегії розвитку університетської освіти в умовах динамічних суспільних трансформацій: Монографія / За ред. І. В. Степаненко. Київ: ІВО НАПН України, 2018. 226 с.
17. Курбатов С. «Ідея університету» в контексті суспільства знань. *Світогляд – Філософія – Релігія*: зб. наук. пр. Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2011. № 1(1). URL: <https://lib.iitta.gov.ua/8638/1/06-Kurbatov.pdf> (дата звернення: 23.01.2023).
18. Марушкевич А. А. Підготовка фахівців конкурентоспроможного рівня у ВНЗ України. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 2 (27). С. 38–45.
19. Єрмаченко В. Є., Дериховська В. І. Особливості трансформації світової системи вищої освіти у XXI столітті. *Економіка і суспільство*. 2017. Випуск 10. С. 518–522.
20. Освітній процес в умовах воєнного стану в Україні: матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 3 травня – 13 червня 2022 року. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 504 с.
21. Реформа освіти в Україні. Інформаційно-аналітичне забезпечення: збірник тез доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції (наукове електронне видання), 28 жовт. 2021 р. Київ: ДНУ «Інститут освітньої аналітики», 2021. 360 с. URL: https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2021/12/Tezi_III-konf_2021-FINAL.pdf (дата звернення: 23.01.2023).
22. Заяць В. С. Прояви системної кризи: українські реалії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія Економіка*. 2013. Вип. 21. С. 24–27.
23. Peters M. A., Besley T., Paraskeva J. M. Global Financial Crisis and educational restructuring. *Citizenship, Social and Economics Education*. 2015. Vol. 14(1). P. 15–18. doi: 10.1177/2047173415577884 cse.sagepub.com.
24. Sapountzaki K. The Interplay Between Socio-economic Crises and Disaster Risks: Examples from the Developed and Developing World. Contributing Paper to GAR 2019. URL: <https://www.undrr.org/publication/interplay-between-socio-economic-crises-and-disaster-risks-examples-developed-and> (дата звернення: 25.01.2023).
25. Фесенко М. В. Витоки та наслідки глобальної системної кризи. *Історико-політичні студії*. 2015. № 2. С. 111–120.
26. Cairó-i-Céspedes G., Castells-Quintana D. Dimensions of the current systemic crisis: Capitalism in short circuit? *Progress in Development Studies*. 2016. Vol. 16, Issue 1. P. 1–23. doi: 10.1177/1464993415608067.
27. Концепція розвитку дистанційної освіти в Україні. (2000). URL: https://vnmu.edu.ua/downloads/other/konc_rov_dystan_osv.pdf (дата звернення: 11.01.2023)

28. Власенко І. Г. Впровадження дистанційного навчання – вимога сучасності. *Дистанційне навчання як сучасна освітня технологія: матеріали міжвузівського вебінару* (м. Вінниця, 31 березня 2017 р.). Вінниця: ВТЕІ КНТЕУ, 2017. С. 12–13. URL: http://www.vtei.com.ua/images/VN/31_03.pdf (дата звернення: 20.01.2023).

REFERENCES

1. Ivanov, Ye. V., Hosh, V. Ye. (2022). Dystantsiina osvita sohodennia: sutnist ta vyklyky. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Pedagogichni nauky – Bulletin of Taras Shevchenko Luhansk National University. Pedagogical sciences*, 8 (346), 273–282. doi:10.12958/2227-2844-2021-8(346) – 2-273-282 [in Ukrainian].
2. Yashchenko, E., Levandovska, I. (2021). Dystantsiina osvita v osvitnii diialnosti vyshchoi shkoly: vyklyky chasu. *Humanitarni studii: istoriia ta pedahohika – Humanities studies: history and pedagogy*, 1, 124–134 [in Ukrainian].
3. Niezgoda, M. (2022). Edukacja zdalna: szansa czy zagrozenie? *Youth in Central and Eastern Europe*, 9 (13), 20–30. doi: 10.24917/ycee.9243 [in Polish].
4. Długosz, P. (2022). Zdalna edukacja i jej wpływ na szkolne osiągnięcia: badania przekrojowe w Polsce i na Ukrainie. *Youth in Central and Eastern Europe*, 9 (13), 4–19. doi: 10.24917/ycee.9171 [in Polish].
5. Sokuryanskaya, L. G., Golikov, A. S. (2021). Online education as a temptation: unobvious challenges. *Youth in Central and Eastern Europe*, 8 (12), 4–13. doi: 10.24917/ycee.2021.12.4–13.
6. Tsaryk, O., Rybina, N. (2021). Osoblyvosti osvitnoi komunikatsii v umovakh dystantsiinoho navchannia. *Humanitarni studii: istoriia ta pedahohika – Humanities studies: history and pedagogy*, 1, 88–97 [in Ukrainian].
7. Prybylova, V. M. (2017). Problemy ta perevahy dystantsiinoho navchannia u vyshchych navchalnykh zakladakh Ukrainy. *Problemy suchasnoi osvity – Problems of modern education*, 4, 27–36 [in Ukrainian].
8. Silenko, A. O., Kruk, N. V. (2022). Dystantsiina osvita: alternatyva chy dodatkovy mozhyvosti dlia tradytsiinoi osvity? *Aktualni problemy polityky – Actual Problems of Politics*, 69, 94–100. doi: 10.32837/app.v0i69.1308 [in Ukrainian].
9. Sydorenko, T. M., Petkun, S. M., Novak, O. M. (2021). Dystantsiina osvita: problemy ta perspektyvy. *Innovatsiina pedahohika – Innovative Pedagogy*, 35, 45–48 [in Ukrainian].
10. Shukhtin, V. V., Kotiuzhynska, S. H., Liebiedieva, T. L., Shukhtina, I. M. (2016). Reformuvannia vyshchoi osvity v Ukraini. *Medychna osvita – Medical education*, 3, 29–34. doi: 10.11603/me.2414–5998.2016.3.6907 [in Ukrainian].
11. Pivneva, L. M. (2020). Napriamky reformuvannia vyshchoi osvity Ukrainy yak chynnyk demokratyzatsii. *Problemy suchasnoi osvity – Problems of modern education*, 11, 42–48 [in Ukrainian].
12. Prima, R. M., Prima, D. A. (2020). Reformuvannia vyshchoi osvity v Ukraini: tendentsii y stratehii. *Naukovi zapysky. Serii: Pedagogichni nauky – Scientific notes. Series: Pedagogical Science*, 190, 34–37 [in Ukrainian].

13. Isaieva, O. (2021). Vektor reformuvannia vyshchoi osvity v umovakh hlobalizatsii. *Molod i rynok – Youth and market*, 7/193, 29–32. doi: 10.24919/2308–4634.2021.242568 [in Ukrainian].
14. Vavreniuk, S. A. (2018). Problemy ta napriamy dosiahnennia yakosti osvity na etapi reformuvannia vyshchoi osvity Ukrainy. *Investytsii: praktyka ta dosvid – Investments: practice and experience*, 14, 9–82 [in Ukrainian].
15. Kormych, L. I., Kormych, A. I. (2020). Variatyvni mozhlyvosti reformuvannia vyshchoi osvity Ukrainy v yevropeiskomu konteksti. *Aktualni problemy polityky – Actual Problems of Politics*, 65, 18–25 [in Ukrainian].
16. Kulturno-humanitarni stratehii rozvytku universytetskoï osvity v umovakh dynamichnykh suspilnykh transformatsii (2018). Monohrafiia. I. V. Stepanenko (Ed.) et al. Kyiv: IVO NAPN Ukrainy [in Ukrainian].
17. Kurbatov, S. (2011). «Ideia universytetu» v konteksti suspilstva znan. *Svitohliad – Filosofiia – Relihiia – Worldview – Philosophy – Religion*, 1(1). URL: <https://lib.iitta.gov.ua/8638/1/06-Kurbatov.pdf> [in Ukrainian].
18. Marushkevych, A. A. (2015). Pidhotovka fakhivtsiv konkurentospromozhnoho rivnia u VNZ Ukrainy. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky – Actual problems of sociology, psychology, pedagogy*, 2 (27), 38–45 [in Ukrainian].
19. Yermachenko, V. Ie., Derykhovska, V. I. (2017). Osoblyvosti transformatsii svitovoi systemy vyshchoi osvity u XXI stolitti. *Ekonomika i suspilstvo – Economy and society*, 10, 518–522 [in Ukrainian].
20. *Osvitnii protses v umovakh voiennoho stanu v Ukraini: proceedings of the all-ukrainian scientific and pedagogical advanced training.* (2022). Odesa: Vydavnychiy dim «Helvetyka» [in Ukrainian].
21. *Reforma osvity v Ukraini. Informatsiino-analitychne zabezpechennia: book of abstracts of the III international scientific and practical conference (electronic scientific publication).* (2021). Kyiv: SSI «Institute of Educational Analytics» URL: https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2021/12/Tezi_III-konf_2021-FINAL.pdf [in Ukrainian].
22. Zaiats, V. S. (2013). Proiavy systemnoi kryzy: ukrainski realii. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriiia Ekonomika – Scientific Notes of Ostroh Academy National University, «Economics» series*, 21, 24–27 [in Ukrainian].
23. Peters, M. A., Besley, T., Paraskeva, J. M. (2015). Global Financial Crisis and educational restructuring. *Citizenship, Social and Economics Education*, 14(1), 15–18. doi: 10.1177/2047173415577884 cse.sagepub.com.
24. Sapountzaki, K. (2019). The Interplay Between Socio-economic Crises and Disaster Risks: Examples from the Developed and Developing World. URL: <https://www.undrr.org/publication/interplay-between-socio-economic-crises-and-disaster-risks-examples-developed-and>.
25. Fesenko, M. V. (2015). Vytoky ta naslidky hlobalnoi systemnoi kryzy. *Istoryko-politychni studii – Historical and Political Studios*, 2, 111–120 [in Ukrainian].
26. Cairó-i-Céspedes, G., Castells-Quintana, D. (2016). Dimensions of the current systemic crisis: Capitalism in short circuit? *Progress in Development Studies*, 16 (1), 1–23. doi: 10.1177/1464993415608067.

27. Kontsepsiia rozvytku dystantsiinoi osvity v Ukraini (2000). URL: https://vnmu.edu.ua/downloads/other/konc_rov_dystan_osv.pdf [in Ukrainian].
28. Vlasenko, I. H. (2017). Vprovadzhennia dystantsiinoho navchannia – vymoha suchasnosti. *Dystantsiine navchannia yak suchasna osvitnia tekhnolohiia*: proceedings of the interuniversity webinar. Vinnytsia: VTEI KNTEU, 12–13. URL: http://www.vtei.com.ua/images/VN/31_03.pdf [in Ukrainian].

Pohribna Viktoriia Leonidivna, Doctor of Sociology Sciences, Professor, Professor of the Department of Sociology and Political Science, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
e-mail: vilpog2017@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5101-0386

Pidkurkova Iryna Valeriivna, PhD in Sociology, Associate Professor of the department of Sociology and Political Sciences of Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
e-mail: i.v.pidkurkova@nlu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-4797-3718

DISTANCE EDUCATION IN THE CONDITIONS OF SYSTEMIC CRISIS: NEW CHALLENGES AND NEW OPPORTUNITIES

The article substantiates the need to spread innovative methods of training organization in conditions of a systemic crisis. The positive and negative consequences of the planned and forced accelerated implementation of distance education in the educational practice of Ukrainian universities are determined. The results of the sociological study «Effectiveness of distance learning organization at Yaroslav Mudryi National Law University in the conditions of war» are presented.

Key words: higher education, distance education, modernization educational processes, systemic crisis, sociological studies of higher education in wartime conditions.

Топалова Світлана Олександрівна, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту, бізнесу та професійних комунікацій, ННІ «Каразінський банківський інститут», Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна
e-mail: svitlanatopalova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0453-0418

МЕДІАГРАМОТНІСТЬ ДЛЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ: ПОЗИТИВНИЙ ДОСВІД ІЗРАЇЛЮ

Досліджено ізраїльський досвід упровадження медіаграмотності в систему освіти, передусім шкільної. Визначено основні етапи вдосконалення навчальних програм з медіаграмотності й досягнення на кожному етапі. Показано головні напрями трансформації сучасної медіаосвіти в Ізраїлі. Встановлено взаємозв'язки між громадянською освітою й медіаосвітою. Порушено проблему формування медіакомпетентності в українських закладах освіти. Акцентовано увагу на важливій ролі медіаосвіти у формуванні соціальних і громадянських компетентностей молоді.

Ключові слова: *медіаграмотність, медіаосвіта, громадянська освіта, соціальні й громадянські компетентності.*

Постановка проблеми. Сучасне суспільство є медійним. Воно живе в інформаційному середовищі, щодня споживає значні обсяги інформації, обговорює її й ділиться нею, саме стає виробником інформаційних продуктів. Нам дедалі складніше аналізувати й осмислювати всі кадри щоденного інформаційного калейдоскопа. Пошук об'єктивної інформації все більше нагадує роботу шукачів золота, які просівають через сито тонни піску, аби знайти крупинки дорогоцінного металу. У ситуації війни й перманентної зовнішньої загрози цінність інформації та вміння її критично аналізувати зростає багатократно. Адже низка інформаційних технологій – пропаганда, маніпулювання, «інформаційні вкиди», «інформаційний туман», «інформаційно-психологічні спеціальні операції» та інші спрямовуються на забезпечення контролю над думками й поведінкою громадян. Тож актуалізується проблема підвищення рівня їхньої медіаграмотності.

Медіаграмотність включає цілий набір компетентностей, необхідних для усвідомленої участі в житті медійного суспільства. Значний сегмент цих компетентностей безпосередньо стосується формування знань і вмінь громадянського характеру, тому набуття медіаграмотності й підвищення її рів-

ня в демократичних країнах стало одним із головних завдань громадянської освіти. Воно вже давно реалізується шляхом упровадження різноманітних навчальних курсів для учнів і студентів, учителів і викладачів. Звісно, будь-який позитивний досвід варто досліджувати й адаптувати. На особливу увагу заслуговує досвід Ізраїлю як країни, в якій становлення громадянської освіти та її медійної складової відбувалось в умовах воєнного конфлікту й паралельно з вирішенням проблем нестійкої демократії, де пройшли випробування кілька моделей і багато програм з медіаграмотності для молоді, були ретельно проаналізовані досягнення й недоліки, продовжується активна робота над удосконаленням й приведенням у відповідність до сучасних умов і викликів.

Аналіз досліджень і публікацій. В ізраїльській системі освіти медіаграмотність почали впроваджувати із 1980-х рр. Спочатку це були місцеві ініціативи – спеціальні навчальні програми, які впровадили кілька шкіл для своїх медіастудій. Згодом університети почали розробляти програми академічних медіадосліджень. На початку 1990-х рр. унаслідок зростання попиту з боку освітньої спільноти й споживачів освітніх послуг Міністерство освіти Ізраїлю створило спеціальний комітет з медіаосвіти. Він розробив офіційні навчальні програми й забезпечив їх упровадження спочатку в державних закладах освіти. Це посилює інтерес науковців до дослідження впливу медіаосвіти на політичну культуру молоді, до аналізу змісту навчальних програм і його коригування відповідно до реалій життя і викликів для ізраїльського суспільства, до розробки ефективних освітніх методик. Питанням впровадження медіаосвіти в Ізраїлі, аналізу змісту програм і розробки нових технологій приділяють значну увагу група авторів: Аріель Фрідман (Arielle Friedman), Орнат Турін (Ornat Turin) та Орлі Меламед (Orly Melamed) [1; 2]. Дафна Леміш і Чава Е. Тідхар (Daphne Lemish, Chava E. Tidhar) здійснюють експертну оцінку програм медіаосвіти, досліджують, як телебачення представляє ізраїльські політичні кампанії, аналізують вплив медійних продуктів на формування соціальних уявлень і переконань дітей [3]. Теорії та концепції, роль медіаосвіти в сучасних демократіях досліджують Тесса Джоллс і Мішель Джонсен (Tessa Jolls, Michele Johnsen) [4]. Саме на їхні висновки значною мірою спираються ізраїльські ідеологи сучасного реформування медіаосвіти. Рівка Вадмані, Орит Цайхнер, Орлі Меламед (Rivka Wadmany, Orit Zeichner, Orly Melamed) аналізують програми з медіаграмотності для закладів педагогічної освіти й беруть участь у їх удосконаленні [5]. Саріт Барзілай і Кларк А. Чінн (Sarit Barziali, Clark A. Chinn) досліджують нові навчальні програми з позицій їх концептуальної відповідності сучасним тенденціям і викликам інформаційного суспільства [6].

Мета статті – проаналізувати особливості становлення медіаосвіти в Ізраїлі та її взаємозв'язки із громадянською освітою, визначити основні досягнення й сучасні напрями подальшого розвитку, а також позитивні складові ізраїльського досвіду, які варто враховувати й адаптувати для впровадження всезагальної медіаосвіти в Україні.

Виклад основного матеріалу. В ізраїльських наукових публікаціях, що стосуються нашої проблематики, терміни «медіаграмотність» і «медіаосвіта» часто застосовуються як синонімічні, хоча відмінності стають все більш чіткими. Поняття «медіаграмотність» більше зустрічається в дослідженнях початкового етапу впровадження відповідних курсів у системі освіти на різних рівнях. Воно включає знання, уміння й навички аналізувати, критично оцінювати інформацію, осмислено використовувати її, розуміти, як функціонують медіа в сучасному суспільстві. «Медіаосвіта» також передбачає реалізацію цих завдань і доповнює їх перелік, значно розширює й поглиблює медійні компетентності, додає нові тематичні блоки. Тому із збільшенням обсягів знань більше стали застосовувати поняття «медіаосвіта».

Перші програми з медіаграмотності, які запропонували кілька шкіл, були аматорськими, далекими від виконання завдань з громадянської освіти й виховання. Проте саме вони актуалізували проблему взаємозв'язків між ЗМІ й соціальною свідомістю дітей і молоді, активізували зусилля освітян для впровадження курсів з медійної грамотності в закладах освіти. Вчителі-першопрохідці, що сприймали себе в якості важливих агентів соціальних змін, не мали фахової підготовки, здебільшого були громадськими активістами. Відповідно, вони не мали достатніх компетенцій для розробки якісного навчального забезпечення. Шлях для впровадження системної медіаосвіти в Ізраїлі проклали дві видатні жінки – Дафна Леміш та Хельга Келлер. Професор Дафна Леміш, яка очолювала феміністичну організацію й прагнула підвищити обізнаність суспільства щодо гендерних стереотипів та їх просування через ЗМІ, розробила перші навчальні програми й дидактичні матеріали для курсу медіаграмотності. Звісно, в цих матеріалах чинне місце відводилось і гендерній проблематиці. Пізніше вона презентувала результати проведеного з колегами дослідження образів жінки в ізраїльських літературних джерелах, у різноманітних телепродуктах, що з'являлись під час політичних кампаній, зокрема виборів [3]. Згодом гендерну проблематику стали більше розглядати як в рамках медіаграмотності, так і в курсах з громадянської освіти, звісно, зі своєю специфікою – особливостей висвітлення в ЗМІ політичних образів і ролей жінок і чоловіків, у першому випадку, і забезпечення рівності прав – у другому. Крім того, багато шкіл почали впроваджувати окремі курси з гендерної освіти. Хельга Келлер мала досвід роботи в британській кіноіндустрії й після імміграції до Ізраїлю знімала освітні програми для молоді. Вона на-

полегливо рекомендувала вчителям не читати лекції про кіно, а вчити міркувати й дискутувати про зміст та ідеї фільмів. Їхній досвід та ідеї стали головним чинником впливу на становлення медіаграмотності в Ізраїлі як окремої гуманітарної дисципліни, що суттєво доповнила громадянську освіту.

Після певних дискусій щодо підходу до медіаосвіти – протекціоністського, спрямованого на обмеження несприятливого впливу медіа в мультикультурному суспільстві й конфліктному середовищі, чи критичного, орієнтованого на привчання молоді до потенційної упередженості ЗМІ й вироблення вміння критично аналізувати інформацію, освітяни й політики вибрали другий. У 1991 р. була розроблена перша офіційна програма з медіаграмотності й дисципліну почали активно впроваджувати всі державні, а згодом і в приватні школи. З того часу до 2018 року були представлені шість варіантів змінених і доповнених навчальних програм. А. Фрідман, О. Турін і О. Меламед представили досить розгорнутий аналіз цих програм за такими критеріями: структура навчального плану; обґрунтування й цілі; теоретична основа; тематика навчання й педагогічні підходи [1]. Не вдаючись до детального розгляду змісту самих програм і висновків по кожному пункту аналізу, варто відмітити головні вдосконалення в кожній з цих програм.

З початку 2000-х рр. в ізраїльській системі освіти значно активізувалось неоліберальне реформування, що стосується як змісту освіти, так і організації освітнього процесу. У громадянській освіті це означало перехід від моделі етнічного громадянства до моделі демократичного громадянства. Це передбачало, зокрема, зміну освітньої парадигми, перехід від ідеї «плавильного котла» до сприйняття свого суспільства як мультикультурного, з наявністю низки конфліктів і об'єктивних умов для них. У свою чергу, це зумовлювало необхідність розширення змісту громадянської освіти в усіх навчальних курсах, що включають відповідні складові, а також зміну самого підходу до їх викладання, у тому числі перехід до конфліктної парадигми й плюралізму тлумачення. Звісно, такі зміни поширювались і на медійну складову освіти.

У навчальних програмах з медіаграмотності постійно збільшували кількість тем, деталей і конкретних прикладів і формулювали все більш чіткі критерії для оцінювання результатів навчання. Достатньо тривалим був пошук «золотої серединки» між жорсткістю змісту програм і вимогами щодо автономії вчителів. Компромісним варіантом виявилась модульна структура з наданням учителям можливості вибирати порядок викладання модулів і обсяг вивчення тем. У медіаосвіті, як і у всіх гуманітарних дисциплінах, домінуючим став критичний дискурс. При цьому кожен наступну програму всіляко намагалися зробити максимально деідеологізованою. Якщо в перших програмах приділяли більше уваги вихованню культури сприйняття медійних продуктів, то далі акценти все більше зміщувались на вироблення навичок

критичного аналізу й виховання «громадянської медійної грамотності». В руслі світових тенденцій і у відповідь на виклики, пов'язані з сучасними технологічними інноваціями, у навчальних програмах стали акцентувати увагу на медійних загрозах для демократії й особливій ролі ЗМІ в підтриманні демократичних цінностей та зміцненні демократії.

Після кількох експериментів з пріоритетністю академічного теоретичного чи практичного навчання з медіавиробництва прийшли до висновку про необхідність їх поєднання. Зараз кожній теоретичній темі надають практичного значення, у тому числі через дослідження медіавиробництва. Наприклад, до завдання проаналізувати текст публікації й фото до нього додають ще одне – підготувати свої тексти й фото, які б відображали «нейтральний» і «заангажований» підходи. Крім того, упродовж цього періоду було очевидним коливання між протекціоністським і плюралістичним підходами. Остаточний вибір був здійснений на користь другого, орієнтованого на розширення прав і можливостей аналізувати й конструювати медіа для власних потреб. Згідно з цим підходом головними методами навчання стали поєднання активного й самостійного, відкритого та діалогічного навчання, відкриті дискусії з акцентом на повазі до свободи вираження позицій учнів. Першочерговими завданнями стали виховання критичного, рефлексивного й креативного мислення, створення атмосфери творчої свободи й співпраці.

Отже, за цей період медіаосвіта виконала важливу місію – стала мікролабораторією, в якій здобувачі освіти закріплюють уявлення про принципи активного громадянства в демократичній державі, вчать критично сприймати інформацію, самі продукують її для обміну з іншими. Як відмічають О. Турін та А. Фрідман, фахівці провели низку досліджень, результати яких показали явну різницю між дослідницькою й контрольною групами (учні, що вивчали курс медіаграмотності, й ті, що не вивчали) у навичках критичного читання, у прийнятті рішень в конфліктних ситуаціях і вирішенні розбіжностей, здатності аргументовано висловлювати власну думку [2].

Проте технологічний розвиток створив низку нових проблем. Передусім почав простежуватись збіг: між медіаграмотністю й інформаційною грамотністю, яку також викладають у школах з метою навчити учнів безпечно користуватися інтернетом; між медіаграмотністю й громадянською освітою; між вивченням медіа й кіно в рамках самої медіаосвіти. Тому виникла необхідність встановити чітку диференціацію між навчальними дисциплінами. Проблеми іншого порядку спричинила глобалізація й новий «інформаційний ландшафт» як її наслідок. Дослідники стали акцентувати увагу на тому, що наявні програми не формують у молоді здатність упоратися з сучасними викликами тому, що в них надмірна увага приділяється місцевим питанням і недостатня – глобальним. Усвідомлення цього дало поштовх для чергових змін у системі ме-

діаосвіти. Крім того, стрімке вторгнення нових медіа в життя і в тому числі в освітню сферу створило плутанину між медіаграмотністю й цифровою грамотністю. До оновленої навчальної програми 2017 р. включили теми й питання про конфіденційність, упередженість у пошукових системах, пропаганду, залякування та інші. Посилили соціальні й громадянські складові курсу.

На сучасному етапі трансформацій медіаосвіти ізраїльські фахівці спираються на концепцію Тесси Джоллс і Мішеля Джонсена [4]. Науковці вказують на небезпеку розмивання медіаграмотності. Головним її завданням вважають розширення можливостей через освіту надавати всім громадянам необхідні навички для навчання протягом усього життя орієнтуватися в медіапросторі й використовувати медіа для власної вигоди й користі інших. Медіаграмотність, на думку авторів, не можна ототожнювати з медіакритикою, зі знанням медіапродукції чи навчанням за допомогою медіа, хоча всі ці складові медіаграмотності неодмінно включає. Тож вона має бути спрямована на критичне осмислення й обережне використання будь-якої інформації. Навички з медіаграмотності мають переступати культурні, соціальні й політичні кордони й забезпечувати глобальний набір компетентностей для критичного аналізу й фільтрації медіаконтенту. Раннє впровадження й постійне продовження медіаосвіти сприятиме тому, що критичне мислення й навички аналізу повідомлень стануть внутрішніми якостями людини. Нове покоління буде менш вразливим до інформаційних маніпуляцій й краще підготовленим до вибору, який підтримуватиме демократію й відкрите суспільство.

Сьогодні медіаграмотність в ізраїльських школах уже впроваджують з початкових класів з урахуванням вищезгаданих висновків і рекомендацій. У початковій і середній школі це окрема дисципліна, основний фокус якої – критичне читання й осмислення інформаційних повідомлень, перевірка об'єктивності інформації й надійності її джерел. Крім того, вона є важливим інструментом для викладання інших дисциплін – історії, мови й літератури, громадянської освіти. В старшій школі вже впроваджується медіаосвіта, яка передбачає не лише розширення й поглиблення попередніх знань і навичок, але й певну спеціалізацію. Крім того, медіаосвіта стала важливою складовою всієї гуманітарної й педагогічної освіти в Ізраїлі. У педагогічних закладах освіти на всіх спеціальностях не лише впроваджені відповідні основні й спеціальні курси. Майбутні педагоги самі розробляють програми, курси й проекти, апробують їх, аби бути підготовленими до організації медійної проєктної діяльності зі своїми майбутніми учнями / студентами [5].

Ізраїльські науковці, освітяни активно реагують на нові виклики інформаційного суспільства. Міністерство освіти також не стоїть осторонь. У відповідь на збільшення кількості дезінформації в публічній сфері Міністерство освіти Ізраїлю просуває навчання цифровим медіа й інформаційній грамот-

ності. Фахівці розробили пілотну навчальну програму й запропонували її для ретельного вивчення й аналізу з точки зору програмної концептуальної основи та її відповідності реаліям і викликам сучасного етапу розвитку інформаційного суспільства. Ця програма зосереджена на восьми темах: технологічна грамотність; грамотність в області інформаційних технологій; грамотність в області цифрових медіа; співробітництво в цифровому середовищі; грамотність в соціальних мережах; цифрова етика й безпека в онлайн-середовищі; інформаційна грамотність у цифровому середовищі; читання й письмо в цифровому середовищі. Як бачимо, усі програмні теми орієнтовані на підготовку дітей і молоді до безпечної, свідомої й грамотної взаємодії в мережевому суспільстві. В опублікованому дослідженні концептуальної основи й змісту програми [6] експерти надали детальний аналіз змісту всіх тем і рекомендації до них. Водночас зазначили, що ця програма враховує лише один із чотирьох головних концептуальних підходів, необхідних для врахування сучасних реалій. Тому вона потребує доопрацювання з урахуванням передусім тих підходів, які стосуються мотивації учнів / студентів до пошуку інформації, а також, включення до програми додаткових освітніх компонент.

Короткий ретроспективний аналіз упровадження медіаграмотності та її трансформації в медіаосвіту в Ізраїлі дає достатньо чітке уявлення про те, як система освіти реагує на потреби й виклики сучасного інформаційного суспільства та готує молодь до життя в ньому. Водночас цілком очевидною стає дистанція відриву української освіти.

Закон України «Про освіту» визначає мету освіти, яка включає, у тому числі, виховання відповідальних громадян. Для реалізації Концепції «Нова українська школа» передбачена розробка й запровадження нового державного стандарту базової середньої освіти з урахуванням компетентностей, необхідних для успішної самореалізації особистості. Ці стандарти мають ґрунтуватися на Рекомендаціях Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу [7], які визначають основні компетентності для навчання протягом усього життя, у тому числі соціальні й громадянські. Хоча в переліку знань і вмінь громадянського характеру прямо не вказані складові медіаграмотності, цілком очевидно, що жодну із громадянських і соціальних компетентностей неможливо сформувати без уміння орієнтуватись у інформаційному просторі.

У 2018 р. Рада Європи прийняла нову Рамку компетентностей для культури демократії [8], що відображає сучасне розуміння того, які компетентності необхідні для демократичної культури. У документі зазначається, що ця Рамка стала результатом широкомасштабних досліджень і консультацій та побудована на спільних для демократичних суспільств принципах. Вона відображає розуміння того, що мають набути учні й студенти на всіх рівнях

освіти, щоб відчувати свою належність до демократичного суспільства. Тому цей документ пропонує освітнім системам спільну мету, на якій варто зосередити свої зусилля. Тож цілком очевидно, що саме на цю Рамку компетентностей слід орієнтуватись при розробці й доопрацюванні навчальних програм і з громадянської освіти, і з медіаосвіти. Модель компетентностей, представлена в розділі 6, включає 20 компетентностей, які описані в 4-х категоріях. У категорії «Знання та критичне розуміння» йдеться, у тому числі, про необхідність формування критичного розуміння інформаційного контенту й знання технологій його створення, про усвідомлення наслідків впливу різних медійних продуктів на свідомість і поведінку людей, про вироблення вміння виявляти загрозливі засоби комунікації й захищатись від них.

У 2016 р. Президія Національної академії педагогічних наук України схвалила нову редакцію Концепції впровадження медіаосвіти в Україні [9]. Вона передбачає три етапи реалізації. До 2020 р. мало б бути завершене «поступове укорінення медіаосвіти та стандартизація її змісту», а в 2021–2025 рр. уже має відбутися її масове впровадження. Однак ця Концепція фактично залишається внутрішнім документом академії. Національна концепція й необхідна нормативна база для медіаосвіти відсутні. При цьому Міністерство освіти і науки України звітує про свою роботу над тим, щоб курси з медіаграмотності ввійшли до базових освітніх програм [10], хоча зміст цих програм показує, що далі звітів справа поки не просувається. Заходи, про які звітують, мають локальний характер, видані посібники не використовуються в закладах освіти, оскільки в тих суспільних шкільних дисциплінах, де їх рекомендують застосовувати, не передбачено навчальними програмами викладання відповідних тем. Таким чином, упровадження медіаосвіти поки залишається на рівні декларацій про наміри.

Окремі теми, що стосуються медіаграмотності, включені в програму курсу «Громадянська освіта» для 10-го класу [11]. У пояснювальній записці зазначається, що в основу навчання покладений компетентнісний підхід, що корелюється з ключовими компетентностями, визначеними Законом України «Про освіту». Ані про Рекомендації Європейського Парламенту й Ради Європейського Союзу [7], ані про Рамку компетентностей для культури демократії [8] згадки немає. Представлений в таблиці компетентнісний потенціал курсу розкриває не соціальні й громадянські компетентності, формування яких передбачають вищезгадані документи, а недолуго прив'язує всі компетентності, які мають бути сформовані за час шкільного навчання, до курсу громадянської освіти. Цілком очевидно, що замість притягування до курсу громадянської освіти математичної компетентності, яка передбачає, у тому числі, «вміння оперувати математичними поняттями для пізнання і пояснення сучасних суспільно-політичних та економічних подій, явищ і процесів» та інших

компетентностей, на перспективи формування яких зміст програми не вказує, варто було б розглянути модель із 20-ти компетентностей, представлену у розділі 6 Рамки компетентностей, і показати, якими засобами ці компетентності для культури демократії, у тому числі медійна компетентність, мають бути сформовані в курсі громадянської освіти. У переліку компетентностей зазначена й інформаційно-цифрова, але ті вміння, які передбачено сформувані, не стосуються завдань медіаграмотності. Отже, медіаграмотність взагалі не включена в компетентнісний потенціал курсу.

При цьому, Розділ 5 «Світ інформації та мас-медіа» навчальної програми включає 5 тем, які формують певні фрагментарні уявлення про медійну сферу й медійні продукти, про вплив ЗМІ на громадську думку, про маніпуляції й пропаганду, тощо. Перелік результатів, що включає знання й розуміння, вміння й навички, установки й цінності, явно гіпертрофований. Вельми сумнівно, що в результаті розгляду єдиного питання «Маніпуляції в медіапросторі» учні будуть володіти «базовими технологіями запобігання впливу маніпулятивних та пропагандистських медіаповідомлень».

Висновки. Без упровадження медіаграмотності й медіаосвіти на всіх освітніх рівнях сьогодні не можливо забезпечити формування громадянських і соціальних компетентностей молоді. В Ізраїлі цей процес почався паралельно із системним реформуванням громадянської освіти, зміною її стратегічного спрямування із виховання етнічної громадянськості на виховання для демократичного громадянства. Завдяки активним зусиллям освітян і науковців медіаграмотність пройшла кілька етапів становлення – від аматорської ініціативи по включенню до навчальних програм перших невеликих курсів – до медіаосвіти як окремого напрямку сучасної освітньої політики на різних рівнях. Міністерство освіти Ізраїлю взяло під свій патронат упровадження медіаграмотності, удосконалення навчальних програм на кожному етапі й підсилення громадянської освіти відповідними складовими медіаосвіти.

Сучасна медіаосвіта в Ізраїлі є системною й багатогранною. Вона базується на фундаментальних наукових дослідженнях сучасної медіасфери, впливу медіапродуктів на суспільну свідомість передусім молоді, на ретельному аналізі інформаційних загроз і викликів для ізраїльської демократії й моніторингу ефективності освітніх засобів їх нейтралізації. Зараз чітко простежується суттєва трансформація концептуальної основи медіаосвіти, формування її окремих напрямів, у тому числі громадянського.

Це дослідження наочно показало дистанцію відриву України в питанні впровадження медіаосвіти. Наша громадянська освіта маргінальна, а її медійна складова – поверхнева й фрагментарна. На відміну від Ізраїля, де громадянська й медійна освіта є не лише окремими освітніми складовими, але й пронизують усі гуманітарні дисципліни, охоплюють усі освітні рівні,

в Україні маємо лише окреме «вкраплення» у вигляді курсу громадянської освіти для 10-го класу середньої загальноосвітньої школи. Тож досвід Ізраїля заслуговує на ретельне дослідження й адаптацію кращих практик. Перш за все, варто розробити концептуальну основу для впровадження медіаосвіти. В цьому ізраїльський досвід її поетапного напрацювання й сучасного доповнення відповідно до інформаційних реалій і викликів сучасності виглядає вельми актуальним.

Освіта, у тому числі громадянська й медійна, потребує фахового підходу. В Україні впровадженням громадянської освіти, розробкою програм займаються історики, філософи, учителі-методисти, а не політологи, хоча виховання демократичної культури громадянськості – наше пряме й безпосереднє завдання. Тож дослідження проблематики громадянської освіти, розробка й аналіз навчального контенту має стати частиною функціоналу політологів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Friedman A., Turin O., Melamed O. Media Education in Israel – Mainstreaming the Avant-Garde. *The Handbook of Media Education Research*, First Edition. 2021. P. 267–273. URL: https://www.researchgate.net/publication/344567736_Media_Education_in_Israel_-_Mainstreaming_the_Avant-Garde (Last accessed: 21.04.2023).
2. Turin O., Friedman A. Media Literacy in Israel. *The International Encyclopedia of Media Literacy*. 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/332986988_Media_Literacy_in_Israel (Last accessed: 21.04.2023).
3. Lemish D., Tidhar C. The Silenced Majority: Women in Israel's 1988 Television Election Campaign. Hanna Herzog. *Language and communication in Israel*. NY. Routledge. 2017. URL: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781351291040-23/silenced-majority-women-israel-1988-television-election-campaign-dafna-lemish-chava-tidhar> (Last accessed: 30.04.2023).
4. Jolls T., Johnsen M. *Media Literacy: A Foundational Skill for Democracy in the 21st Century*, 69 *Hastings LJ* 1379. 2018. URL: https://repository.uclawsf.edu/hastings_law_journal/vol69/iss5/4 (Last accessed: 01.05.2023).
5. Wadmany R., Zeichner O., Melamed O. Students in a teacher college of education develop educational programs and activities related to intelligent use of the web: Cultivating new knowledge. *I-manager's Journal of Educational Technology*. 2014. Vol. 10, No. 4. P. 18–28. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1098626.pdf> (Last accessed: 02.05.2023).
6. Barziali S., Clark A. A review of educational responses to the «post-truth» condition: Four lenses on «post-truth» problems. *Educational psychologist*. 2020. Vol. 55. P. 107–119. doi: <https://doi.org/10.1080/00461520.2020.1786388>.
7. Рекомендації Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу «Про основні компетентності для навчання протягом усього життя» від 18 грудня 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text (дата звернення 05.05.2023).

8. Рамка компетентностей для культури демократії. URL: https://www.schools-for-democracy.org/images/documents/86/RF-CDC-vol-1_ua.pdf (дата звернення: 05.05.2023).
9. Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція). URL: <https://ms.detector.media/mediaosvita/post/16501/2016-04-27-kontseptsiya-vprovadzhennya-mediaosvity-v-ukraini-nova-redaktsiya/> (дата звернення: 07.05.2023).
10. МОН підтримує ініціативу Президента України щодо проведення уроків медіаграмотності в школах. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-pidtrimuye-initsiativu-prezidenta-ukrayini-shodo-provedennya-urokiv-mediagramotnosti-v-shkolah> (дата звернення 08.05.2023).
11. Громадянська освіта. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf> (дата звернення: 09.05.2023).

REFERENCES

1. Friedman, A., Turin, O., Melamed, O. (2020). Media education in Israel is the introduction of the avant-garde. *The Handbook of Media Education Research, First Edition*. 267–273. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/344567736_Media_Education_in_Israel_-_Mainstreaming_the_Avant-Garde.
2. Turin, O., Friedman, A. (2019). Media Literacy in Israel. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/332986988_Media_Literacy_in_Israel.
3. Lemish, D., Tidhar, C. (2017). The Silenced Majority: Women in Israel's 1988 Television Election Campaign. Hanna Herzog. *Language and communication in Israel*. NY. Routledge. URL: <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781351291040-23/silenced-majority-women-israel-1988-television-election-campaign-dafna-lemish-chava-tidhar>.
4. Jolls, T., Johnsen, M. (2018). Media Literacy: A Foundational Skill for Democracy in the 21st Century, 69 *Hastings L. J.* 1379. URL: https://repository.uclawsf.edu/hastings_law_journal/vol69/iss5/4.
5. Wadmany, R., Zeichner, O., Melamed, O. (2014). Students in a teacher college of education develop educational programs and activities related to intelligent use of the web: Cultivating new knowledge. *I-manager's Journal of Educational Technology, Vol. 10, 4, 18–28*. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1098626.pdf>.
6. Barziali, S., Clark A. (2020). A review of educational responses to the «post-truth» condition: Four lenses on «post-truth» problems. *Educational psychologist, 55, 107–119*.
7. Rekomendatsii Yevropeiskoho Parlamentu ta Rady Yevropeiskoho Soiuzu «Pro osnovni kompetentnosti dlia navchannia protiahom usoho zhyttia» vid 18 hrudnia 2006 roku. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text [in Ukrainian].
8. Ramka kompetentnostei dlia kultury demokratii (2018). URL: https://www.schools-for-democracy.org/images/documents/86/RF-CDC-vol-1_ua.pdf [in Ukrainian].

9. Kontsepsiia vprovadzhennia mediaosvity v Ukraini (nova redaktsiia) (2016). URL: <https://ms.detector.media/mediaosvita/post/16501/2016-04-27-kontsepsiya-vprovadzhennya-mediaosvity-v-ukraini-nova-redaktsiya/> [in Ukrainian].
10. MON pidtrymuie initsiatyvu Prezydenta Ukrainy shchodo provedennia urokiv mediahramotnosti v shkolakh (2021). URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-pidtrimuye-initsiatyvu-prezidenta-ukrayini-shodo-provedennya-urokiv-mediagramotnosti-v-shkolah> [in Ukrainian].
11. Hromadianska osvita. Navchalna prohrama dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity (2022). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-10-11-klas/2022/08/15/navchalna.programa.2022.hromadyanska.osvita-10.pdf> [in Ukrainian].

Topalova Svitlana Oleksandrivna, Candidate of Political Sciences,
Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management,
Business and Professional Communications, ESI «Karazin Banking Institute»,
V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

MEDIA LITERACY FOR CIVIL COMPETENCE: THE POSITIVE EXPERIENCE OF ISRAEL

The experience of Israel in terms of introducing media literacy into the education system, primarily school education, is studied. The main stages of improving educational programmes in media literacy and achievements at each stage are determined. The main directions of transformation of modern media education in Israel are shown. Relationships between civil education and media education have been established. The problem of media competence formation in Ukrainian educational institutions is raised. Attention is focused on the important role of media education in the formation of social and civil competences of young people.

Keywords: *media literacy, media education, civil education, social and civil competences.*

НАШІ АВТОРИ

АРЕФ'ЄВА <i>Анна Юрїївна</i>	<i>Український державний університет імені Михайла Драгоманова, кандидатка філософських наук, докторантка</i>
ГАЙДАНКА <i>Євгеній Іванович</i>	<i>ДВНЗ «Ужгородський національний університет», кандидат політичних наук, доцент, доцент</i>
ДАНИЛЬЯН <i>Олег Геннадійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ДЗЬОБАНЬ <i>Олександр Петрович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
ДРАНЧУК <i>Іван Миколайович</i>	<i>Європейський університет, аспірант</i>
ЖДАНЕНКО <i>Світлана Борисівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидатка філософських наук, доцентка</i>
КАЛИНОВСЬКИЙ <i>Юрій Юрїйович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор</i>
КАЛЬНИЦЬКИЙ <i>Едуард Анатолійович</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
КОВАЛЕНКО <i>Інна Ігорівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент</i>
КОРОСТИЛЬОВ <i>Геннадій Леонїдович</i>	<i>Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», аспірант</i>
ЛУГОВА <i>Марія Сергїївна</i>	<i>Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, аспірантка</i>
МЕЛЯКОВА <i>Юлія Василівна</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидатка філософських наук, доцентка</i>
ПАНКОВ <i>Владислав Васильович</i>	<i>Інститут підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, курсант</i>
ПІДКУРКОВА <i>Ірина Валерїївна,</i>	<i>Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, кандидатка соціологічних наук, доцентка</i>

ПОГРІБНА Вікторія Леонідівна	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, докторка соціологічних наук, професорка
ПОЛІЩУК Ігор Олексійович	Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доктор політичних наук, професор
РУДЕНКО Світлана Олександрівна	Відокремлений структурний підрозділ «Харківський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету», кандидатка філософських наук
СОЛОВЙОВА Ельнара Ельчинівна	Навчально-науковий інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, аспірантка
ТОПАЛОВА Світлана Олександрівна	ННІ «Каразінський банківський інститут», кандидатка політичних наук, доцентка
ТРИНЯК Майя Вікторівна	Відокремлений структурний підрозділ «Харківський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету», докторка філософських наук, професорка
ФЕДОТЕНКО Катерина Андріївна	Український державний університет імені Михайла Драгоманова, аспірантка

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>АРЕФ'ЄВА</i> Анна Юрїївна	84
<i>ГАЙДАНКА</i> Євгеній Іванович	117
<i>ДАНИЛЬЯН</i> Олег Геннадійович	6
<i>ДЗЬОБАНЬ</i> Олександр Петрович	6
<i>ДРАНЧУК</i> Іван Миколайович	129
<i>ЖДАНЕНКО</i> Світлана Борисівна	23
<i>КАЛИНОВСЬКИЙ</i> Юрій Юрійович	23
<i>КАЛЬНИЦЬКИЙ</i> Едуард Анатолійович	38
<i>КОВАЛЕНКО</i> Інна Ігорівна	38
<i>КОРОСТИЛЬОВ</i> Геннадій Леонідович	92
<i>ЛУГОВА</i> Марія Сергїївна	73

<i>МЕЛЯКОВА</i> Юлія Василівна	38
<i>ПАНКОВ</i> Владислав Васильович	108
<i>ПІДКУРКОВА</i> Ірина Валерїївна	171
<i>ПОГРІБНА</i> Вікторія Леонідівна	171
<i>ПОЛІЩУК</i> Ігор Олексійович	108
<i>РУДЕНКО</i> Світлана Олександрівна	58
<i>СОЛОВІЙОВА</i> Ельнара Ельчинівна	138
<i>ТОПАЛОВА</i> Світлана Олександрівна	188
<i>ТРИНЯК</i> Майя Вікторівна	58
<i>ФЕДОТЕНКО</i> Катерина Андрїївна	157

ВИМОГИ
ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО». СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ,
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»

ПОДАННЯ РУКОПISУ СТАТТІ ДО РЕДКОЛЕГІЇ

Для публікації статті необхідно подати до редакції:

– **електронний варіант статті**, надісланий на електронну адресу редколегії (для статей із філософії та філософії права – e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net; для статей із політології та соціології – e-mail: kafedrasoc@ukr.net);

– **довідку про автора (-ів)** (українською, англійською): прізвище, ім'я, по батькові повністю, посада та місце роботи, науковий ступінь, учене звання, контактна інформація (телефон, особистий e-mail автора, поштова адреса (з індексом) організації, де працює автор), ідентифікатор ORCID ID, розділ збірника, у якому доцільніше розмістити статтю;

– **рецензію** кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності або **витяг із протоколу** засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку, якщо автори не мають наукового ступеня;

ліцензійну згоду автора (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на сайті Наукової бібліотеки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (<http://library.nlu.edu.ua/>), сайтах збірника «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» (<http://fil.nlu.edu.ua>) та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (<http://nbuv.gov.ua>) (див. *додаток 2*);

– **квитанцію** (оригінал або електронну копію) про оплату публікації статті (після розгляду рукопису).

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Загальні правила подання статей

1. Мови статті – *українська, англійська*; обсяг – від 12 до 24 сторінок, включаючи анотації, рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

У виняткових випадках за окремим узгодженням з редакційною колегією обсяг статті може бути збільшено.

2. Рукописи статей проходять обов'язкову процедуру подвійного «сліпого» рецензування. Редколегія залишає за собою право відхиляти матеріали, повертати їх на доопрацювання, за погодженням з автором скорочувати й редагувати.

Технічні вимоги

Текст статті має бути набраним у текстовому редакторі Word шрифтом Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,5, з абзацним відступом 1,25 см, з бе-регами: ліворуч – 2,5 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см.

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробі-лами, табуляцією тощо; не слід використовувати в тексті колонтитули, користувати-ся автоматичними та ручними переносами.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Використання в тексті статті сканованих або сфотографованих фрагментів (схем, рисунків, таблиць тощо) не допускається.

Якщо в тексті є необхідність виділити змістові блоки, то їх назви слід виділяти жирним шрифтом.

Вимоги до оформлення статті (зразок оформлення – див. *додаток 1*):

- у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр УДК;
- наступний рядок (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0; вирівнювання по центру) – *відомості про автора (співавторів) мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт – жирний курсив), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (спів-автори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна; e-mail автора, ORCID ID (шрифт – курсив);

- нижче по центру наводиться *назва статті мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0, жирний, великими літерами). Якщо стаття містить матеріали досліджень, отримані в межах грантів, цільових про-грам, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків державного бюджету або при фінансовій підтримці інших установ, рекомендуємо вказувати цей факт у виводі до заголовка статті. Наприклад:

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філо-софсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

- далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова* (5–7 слів) мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, курсив, міжрядковий інтервал 1,0);

- далі – текст статті, шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5 (див. вимоги щодо структури тексту статті);

- далі – список використаної літератури мовою оригіналу (див. вимоги до списку використаної літератури);

- далі – під заголовком **REFERENCES** транслітерація бібліографічного опи-су джерел;

– далі – відомості про автора (співавторів) *англійською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо англійська є мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт Times New Roman, кегль 12, жирний курсив, міжрядковий інтервал 1,0), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна (шрифт Times New Roman, кегль 12, прямий, міжрядковий інтервал 1,0) і *анотація* обсягом до 50 слів з *ключовими словами* (5–7) *англійською мовою, якщо українською мовою статті / українською мовою, якщо англійська є мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0).

Анотації входять до загального обсягу статті.

Вимоги щодо змісту статті

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний рівень, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 № 7–05/1.

Структура тексту наукової статті:

- *постановка проблеми* в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- *аналіз останніх досліджень і публікацій*, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячено статтю;
- *формулювання цілей* статті (постановка завдання);
- *виклад основного матеріалу* дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- *висновки* з цього дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі.

Вимоги до списку використаної літератури

Заголовок «ЛІТЕРАТУРА» (шрифт Time New Roman, кегль 14, вирівнювання по центру).

Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині, міжрядковий інтервал 1,0).

Література оформлюється згідно з українським стандартом бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Київ, 2016) (див. Зразок).

Відповідно до сучасних вимог для статей із списку літератури за наявності необхідно вказувати DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта) або URL (універсальний покажчик місця розташування документа в мережі «Інтернет»).

Вимоги до транслітерації бібліографічного опису джерел (REFERENCES)

а) транслітерувати бібліографічний опис джерел, написаних українською мовою, необхідно з урахуванням ДСТУ 8302:2015 та наказу МОН від 12.01.2017 №40 (див. Зразок);

б) бібліографічний опис джерел, написаних іншими мовами, що використовують кириличний алфавіт, необхідно транслітерувати латинськими літерами (сайти <https://translit.ru> та <https://slovnuk.ua/services/translit.php>).

Слід уникати посилань на навчальну літературу.

При транслітерованому посиланні на «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» слід використовувати транслітеровану назву «Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filosofiya, filosofiya prava, politolohiya, sotsiolohiya» або англійську «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology».

РОБОТА РЕДАКЦІЇ З АВТОРАМИ

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора (авторів).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реструються і не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

Автор (співавтор) статті несе (несуть) відповідальність за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто, за точність викладених у роботі фактів (даних) і якість перекладу цитат з іноземних джерел (за наявності).

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 141.316.3

Герасименко Олександр Юрійович, доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: abcdef1234@ukr.net
ORCID ID: 0000-0000-0000-0000

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ І КІБЕРПРОСТІР ЯК АТРИБУТИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА¹

Анотація українською мовою

У статті зроблено спробу осмислення кіберпростору в його діалектичному взаємозв'язку з віртуальною реальністю...

Ключові слова: віртуальна реальність, кіберпростір, інформаційні процеси, інтернет-простір, комп'ютерні технології.

Постановка проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Формулювання цілей.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bytiak Y., Danilyan O., Dzeban A., Kalinovsky Y., Chalapko V. Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Issue 27. P. 217–226. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>.

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

2. Дзьобань О. П. Темпоральна складова у просторово-часовому континуумі віртуальної реальності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2018. №2. С. 118–126. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> (дата звернення: 10.12.2020).

REFERENCES

1. Bytiak, Y., Danilyan, O., Dzeban, A., Kalinovsky, Y., Chalapko, V. (2020). Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga. Vol. 9, issue 27, 217–226*. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>
2. Dzuban, O. P. (2018). Temporalna skladova u prostоровo-chasovomu kontynuumi virtualnoi realnosti. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriiia: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophies of law, political science, sociology, 2 (47), 118–126*. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> [in Ukrainian].

Gerasimenko Alexander Yuriiovich, Doctor of Philosophical Sciences,
Professor, Assistant Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

VIRTUAL REALITY AND CYBERSPACE AS ATTRIBUTE OF MODERN SOCIETY

Анотація англійською мовою

The article attempts to comprehend cyberspace in its dialectical relationship with virtual reality. It is shown that ever-changing cyberspace is the result of the virtualization process.

Keywords: *virtual reality, cyberspace, information processes, Internet space, computer technologies.*

Редакційній колегії збірника наукових праць
«Вісник Національного юридичного універси-
тету імені Ярослава Мудрого». Серія: філосо-
фія, філософія права, політологія, соціологія»
від _____

П. І. Б.

_____ *місце роботи, посада, науковий ступінь, учене звання*

Телефон _____

e-mail _____

ЛІЦЕНЗІЙНА ЗГОДА НА ПУБЛІКАЦІЮ

№ _____ від _____

Прошу розглянути питання про можливість публікації моєї статті
«_____ (назва) _____» у фахо-
вому наукометричному збірнику наукових праць «Вісник Національного юридич-
ного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія».

З порядком розгляду та умовами опублікування статей ознайомлений, погоджу-
юсь.

Гарантую, що матеріали, запропоновані для публікації:

- створені мною особисто;
- є оригінальними і раніше не публікувалися в інших друкованих виданнях;
- не знаходяться на розгляді для публікації в інших друкованих виданнях.

Даю згоду на видання статті в паперовій формі та розміщення повного тексту
статті в електронній формі в мережі Інтернет на офіційних сайтах Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого (nlu.edu.ua), збірника (fil.nlu.edu.ua)
та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (nbuv.gov.ua).

« » _____ 202__ р. _____ /підпис, прізвище, ініціали/

Відповідальна за випуск *І. І. Коваленко*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 23523-13363 ПР від 24.05.2018

Підписано до друку 15.09.2023.
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 16,9. Обл.-вид. арк. 14. Тираж 100 прим.
Вид. № 3208

Адреса редакції:
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
вул. Пушкінська, 77, м. Харків, 61024, Україна
Тел.: (057) 704-92-38, (057) 704-92-84
E-mail: kafedra-filosofy@ukr.net, kafedrasoc@ukr.net

Видавець – видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
вул. Чернишевська, 80, Харків, 61002, Україна
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 4219 від 01.12.2011

Виготовлювач – ТОВ «ПРОМАРТ»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 5748 від 06.11.2017